

КЫРГЫЗ УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ

Жаманкулова Гүлжамал Төлөгөновна

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СИНТАКСИСИ

(Синтаксис курсу боюнча окуу куралы)

«Улуу тоолор»
БИШКЕК – 2014

УДК 80/81
ББК 81
Ж 26

Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар кеңеши тарабынан басмага
сунуш кылынган

Жооптуу редактор:
филол.илим.доктору, проф. **К. Токтоналиев**

Рецензенттер:
филол. илим. доктору **Т. Токоев**,
филол.илим. кандидаты, доцент **Б. Жайлообаев**

Жаманкулова Г.Т.
Ж 26 **Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси (Синтаксис курсу боюнча окуу куралы).** – Б.: «Улуу тоолор», 2014. – 228 б.

ISBN 978-9967-12-368-7

Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси боюнча окуу куралы «Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси» жана «Кошмо сүйлөмдүн синтаксиси» деген бөлүмдөрдү камтыйт. Жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөр тууралуу маалыматтар, алардын мүнөздөмөсү, классификациясы, семантикасы, структурасы ырааттуулукта берилген жана алар кыргыз тилиндеги бай факты-материалдар менен жабдылган.

Синтаксис курсу боюнча окуу куралы жогорку окуу жайларынын кыргыз тили жана мамлекеттик тили боюнча окутуучуларына, аспиранттарга жана студенттерге арналат.

Ж 4602000000-13

УДК 80/81
ББК 81

ISBN 978-9967-12-368-7

© Жаманкулова Г. Т., 2014
© Ч. Айтматов атындагы Тил жана
адабият институту, 2014

КИРИШҮҮ

Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси буга чейинки синтаксис илиминин пайдубалын түптөп, окуу китептерин жарыкка чыгарып, кыргыз тили илиминин өнүгүшүнө чоң салым кошкон окумуштууларыбыздын, аны илимий-теориялык жана практикалык жактан байытып, чиеленишкен татаал маселелеринин түйүндөрүн чечмелеп, ар тараптуу жана терең изилдеген чыгаан окумуштууларыбыздын көп жылдык үзүрлүү эмгектеринин жыйынтыгы болуп саналат.

Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси боюнча мектеп окуучулары үчүн алгачкы окуу китеби К.Тыныстанов тарабынан 1936-жылы «Кыргыз тилинин синтаксиси» деген ат менен жарык көргөн, андан кийин 1939-жылы Т.Актанов менен К.Бакеевдин «Кыргыз тилинин синтаксиси», 1940-жылы Т. Актанов, К. Бакеев, Н. Макешевдердин авторлугу менен «Кыргыз тилинин синтаксиси» окуу китептери жарыкка чыккан. Акыркы окуу китеби улам толукталып басылып, мектептерде 50-жылдарга чейин окутулган.

1950-жылы А. Жапаровдун «Кыргыз тилинин синтаксиси» аттуу окуу китеби жарык көрүп, 1962-жылга чейин мектеп практикасында колдонулган. Андан кийинки окуу китептери Ы. Жакыпов, Д. Майрыков, М. Мураталиевдердин авторлугу менен чыга баштаган.

Ал эми жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралдары А. Жапаров, Ы. Жакыпов, А. Иманов, А. Сапарбаев тарабынан жарык көргөн. Аталган окумуштуулар илим жаатында да үзүрлүү эмгектенишкен. Бул жерде синтаксис илимине ат көтөргүс салым кошкон профессор А. Жапаровдун жазган окуу китептерин жана фундаменталдуу эмгектерин белгилебей коюуга болбойт. К. Сартбаевдин кыргыз тилинин кошмо сүйлөмүн изилдөөдө эмгеги зор.

Синтаксис илимине КР УИАнын корр. мүчөсү А.Турсунов, окумуштуулар М.Мураталиев, Б.Тойчубекова, Н.Бейшекеев, Ж. Мураталиева ж.б. да салмактуу салымдарын кошкон.

Мына ушул эмгектер кыргыз филологдорунун далай муундарына кыргыз тилинин синтаксиси боюнча терең билим берип келатат.

2009-жылы КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту тарабынан «Кыргыз адабий тили» аттуу кыргыз тилинин бардык бөлүмдөрүн толук камтыган академиялык басылма жарыкка чыккандыгы маалым. Бул кыргыз тилчилери, мугалимдери, аспиранттары жана студенттер үчүн чоң окуя болду.

Азыркы муундун астында мына ушул илимий эстафетаны андан ары алып кетүү милдети турат. Бул – кыргыз тилинин синтаксиси боюнча илимий-теориялык изилдөөлөрдү андан ары улантуу, заманбап окуу куралдарын, окуу китептерин жазып, коомчулукка тартуулоо.

Окуу китептери тууралуу сөз болгондо, учурда жогорку окуу жайларынын студенттери кыргыз тилинин синтаксиси боюнча окуу китептерине муктаж экендигин белгилөө керек. Анткени мурунку окуу китептери кайрадан толукталып басылып чыкпай, сейрек китептердин катарын толуктоодо.

Бул окуу куралы – кыргыз тилинин синтаксисинен сабак берген мугалимдерге, аспиранттарга, студенттерге арналып жазылды. Биз аталган эмгекти жазууда кыргыз тилинин синтаксиси боюнча жарык көргөн илимий эмгектердеги жетишкендиктерге таяндык. Биз өзгөчө проф. А.Жапаров кыргыз тилинин синтаксиси боюнча салып кеткен жолду негиз кылып алдык.

Эмгекте жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөр тууралуу кыскача маалыматтар берилди, алардын мүнөздөмөсү, классификациясы, семантикасы, структурасы ырааттуу баяндалды жана алар кыргыз тилиндеги бай-факты материалдар менен жабдылды. Факты-материалдар катары кыргыз жазуучуларынын чыгармаларынан мисалдар, макал-лакаптар, күндөлүк турмушта колдонулуп жүргөн кеп материалдары пайдаланылды.

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ

Тил – бул адамдардын ортосундагы карым-катнашуу куралы. Карым-катнашуу адамдардын ортосунда тилдин жардамы менен ишке ашат.

Тилде эки түшүнүк диалектикалык жактан бир биримдикти түзөт – лексикалык состав жана грамматикалык курулуш.

Сөз өзүнчө турганда пикирди билдире албайт, ал тилдин курулуш материалы гана болуп келет. Сөз өзүнчө турганда предмет же көрүнүш, кубулуш, сапат, сан ж. б. түшүнүктөрдү гана билдирет.

Мисалы: *студент, парта, үй, асман.*

Ал эми бүткөн бир ойду сөздөр бири-бири менен конкреттүү бир тилдин грамматикалык законченемдүүлүктөрү аркылуу айкалышып келгенде гана билдире алат.

Мисалы: *Асан IV курста окуйт.*

Демек, сүйлөм деген – грамматикалык жактан уюшулган, бүткөн бир ойду билдирген сөз же сөздөрдүн айкалышкан тутуму.

Мисалы: *Түн. Айлана жымжырт. Асманда жылдыздар жымыңдашат.*

Тилдин синтаксис бөлүмү сөз айкашынын синтаксиси, жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси, кошмо сүйлөмдүн синтаксиси деген бөлүктөрдү камтыйт.

Тилдин синтаксис бөлүмүндө сүйлөм теориясы башкы орунду ээлейт.

Синтаксистик структуралык бирдиктер

Сөздөрдүн айкашуусу функционалдык кызматына жана структуралык түзүлүшүнө карай үч синтаксистик структурадан¹ турат. Булар – 1) сөз айкашы, 2) сүйлөм, 3) аналитикалык форма.

Сөз айкашы жана аналитикалык форма сүйлөмдүн составдык бөлүктөрү катары атоо (номинативдик) функциясындагы түшүнүктөр. Ал эми коммуникациянын эң башкы каражаты – сүйлөм.

Сөздөр сүйлөмгө курулуш материалы болуп келет. Ар бир сөз түрдүү семантикалык жана структуралык касиеттерге ээ жана аларга негиз болуп тигил же бул сөз түркүмдөрү келет. Сөз түркүмдөрү сүйлөмдүн составында тигил же бул синтаксистик категория катары кызмат аткарат.

СҮЙЛӨМДҮН ТАБИЯТЫ

Сүйлөмдүн структуралык жана типологиялык өзгөчөлүктөрү бир жагынан сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара байланышуу жолдоруна, экинчи жагынан синтаксистик категория катары келген сөз түркүмдөрүнүн структуралык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу болот.

Лексикалык составга кирген бүт сөздөр алардын семантикалык өзгөчөлүктөрүнө жана сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөрүнө карай белгилүү бир түркүмдөргө, түрлөргө, б.а. сөз түркүмдөрүнө бөлүнөт.

Маселен, зат атоочтор – объектилик, предметтик мааниге ээ, аларга сөз жасоочу аффикстер, сөз өзгөртүүчү формалар (жөндөмө мүчөлөр, жак, таандык мүчөлөр, көптүк сандын мүчөсү) мүнөздүү. Башка сөз түркүмдөрү да өзгөчөлөнгөн грамматикалык структурага жана семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ.

¹ А. Жапаров синтаксистик структуралар (12.6; 13.6), синтаксистик структуралык бирдик (14.5) деп берген.

Мындай маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн башка кызматчы сөздөр да бар.

Тигил же бул сөз түркүмүнө кирген сөздөр синтаксиске келгенде ар кандай айкалышка туш келишет да, алардын грамматикалык структурасына карай ар түркүн формаларда болушат. Алар сүйлөм ичинде тигил же бул синтаксистик кызматты аткарат, бул аларды түзгөн сөз түркүмдөрүнүн табиятына, сөздөрдүн байланышуу жолдоруна жараша болот.

Сүйлөмдө бир эле сөздүн башка сөздөр менен ар башка айкашып келиши анын ар түрдүү функцияны аткарып калышына түрткү болот.

Мисалы: *Гүл – жыттуу*. Бул сүйлөм бүткөн бир ойду билдирет. Ал эми *жыттуу гүл* – атоо маанисинде болгондуктан, сөз айкашы болуп калды.

Көпчүлүк сүйлөмдөр эки тутумдуу болушат. Булар баш мүчөлөр катышкан эки же андан көп сөздөрдөн туруп, бүткөн бир ойду билдирет.

Мисалы: *Акмат келди. Сабак саат сегизде башталды*.

Сөз айкашы деле, аналитикалык форма деле эки же андан көп сөздөн тура берет. Бирок сөз айкашы, аналитикалык форма коммуникативдик бирдик эмес, алар кабарлоо, ойду билдирүү функциясын аткарбайт, сүйлөмдүн курулуш материалы гана болушат (сөз сыяктуу). Мисалы: *кызыл алма, тунук суу* (сөз айкашы); *атам жөнүндө, үйдү көздөй* (аналитикалык форма).

Сүйлөмдүн касиети сөздөрдүн суммасына жараша болбойт. Ошондуктан сүйлөмдү өтүүдө сөз айкашы, аналитикалык форма, сөз жана сүйлөм, алардын бири-бири менен карым-катышы, айырмачылыгы тууралуу билүү зарыл.

Сүйлөм айрым бир синтаксистик категорияларга бөлүнөт, бирок бул дагы бардык сүйлөмдөр үчүн норма эмес, анткени атама сүйлөмдөрдө синтаксистик категорияларды аныктоо дээрлик мүмкүн эмес, ошондук-

тан сүйлөмдүн мүнөзүн жана касиеттерин анын синтаксистик категориялары аркылуу аныктоо да эреже эмес.

Сүйлөм жөнүндө окууда төмөнкү маселелер чагылдырылышы зарыл. Булар: сөз түркүмдөрүнүн табиятына жана алардын бири-бири менен байланышына негизделген сүйлөмдүн аткарган кызматы (функциясы), кабарлоонун интонациясы, сүйлөмдүн башка синтаксистик структуралык бирдиктер (сөз айкашы жана аналитикалык форма) менен карым-катышы жана өзгөчөлүгү.

Сүйлөмдүн табиятын эки жактан карайбыз, 1) структуралык жактан, 2) функциясы жагынан.

1) Структурасы жана тиби жагынан алганда ар бир сүйлөм тигил же бул улут тилинин ой-пикирин билдирүү формасы болуп, ошол конкреттүү тилдин мыйзамченемдүүлүктөрүн сактайт, анын рамкасынан чыкпайт.

2) Ал эми функциясы боюнча сүйлөм – анын структурасына жана тибине көз каранды болбогон абстракттуу категория.

Сүйлөмдүн табияты – анын составдык бөлүктөрүнө жана грамматикалык жактан уюшулушуна көз каранды.

Сүйлөмдүн грамматикалык структурасы. Сүйлөмдө бир синтаксистик категориялар (баш мүчөлөр) сүйлөмдүн негизин, уюткусун, борборун түзсө, экинчилери (айкындооч мүчөлөр) сүйлөмдө баш мүчөлөр менен биримдикте колдонулуп келип гана синтаксистик кызмат аткарышат.

Ошентип, баш жана айкалыш мүчөлөр – айтылуучу ойдун материалдык негизин түзүшөт.

Сүйлөмгө сүйлөм мүчөлөрү менен грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр да (каратма сөз, сырдык сөз, киринди сөз) катышат.

Мына ушу синтаксистик категориялардын бардыгы биригип келип, сүйлөмдүн грамматикалык структурасын түзөт.

Сүйлөмдүн грамматикалык структурасы:

Сүйлөм мүчөлөрү
(баш жана айкындооч мүчөлөр)

**Сүйлөмгө мүчө боло
албаган сөздөр**
(каратма, киринди,
сырдык сөздөр)

Сүйлөмдүн жалпы классификациясы

Сүйлөмдөр курамы, түзүлүшү жана маани өзгөчөлүктөрү боюнча эки багытта классификацияланат.

1. Сүйлөмдүн биринчи багыттагы классификациясы боюнча сүйлөм модальдык маанилерине карай, б.а. маани өзгөчөлүктөрүнө карай жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөр болуп бөлүнөт. Модалдуулук сүйлөмдүн бардык түрлөрүнө мүнөздүү.

2. Сүйлөмдүн экинчи багыттагы классификациясы анын структуралык жактан тутумуна жараша – жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөр болуп бөлүнөт.

1. Сүйлөм – билдирүүчү маанилери боюнча ар түрдүү. Жогоруда айтылгандай, ар кандай мүнөздөгү модальдык маани кырдаалдарын билдиргенине карай сүйлөм жай, суроолуу, илептүү болуп үч түргө бөлүнөт. Булар тууралуу өзүнчө сөз болот .

2. Жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөр составдык бөлүктөрүнүн функционалдык, структуралык табиятына карата шартталган.

Жөнөкөй сүйлөмгө ар кыл структурадагы жана маанидеги сөздөр катышып, алар ар түркүн синтаксистик кызмат аткарып, алардын синтаксистик милдеттерине, өз ара катышына, байланыш формаларына карай – атама, жаксыз, белгилүү жактуу, жамдама жактуу, туюк жактуу сүйлөмдөр, кемтик сүйлөм, бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр: киринди, сырдык, каратма сөздөр ж.б. түрлөргө бөлүнөт.

Кошмо сүйлөм болсо жөнөкөй сүйлөмдүн механикалык гана кошундусу эмес, кошмо сүйлөмдүн тутумунда жөнөкөй сүйлөмдөр маанилик жана интонациялык биримдикти түзүп турат.

Кошмо сүйлөм 3 түргө бөлүнөт:

- тең байланыштагы кошмо сүйлөм,
- багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм,
- аралаш кошмо сүйлөм.

Сүйлөмдүн структуралык классификациясы

Сүйлөм структурасына, курамына карата экиге бөлүнөт: жөнөкөй жана кошмо сүйлөм.

1) Жөнөкөй сүйлөмдөр. Мисалы: *Ысык-Көл бизге дөн-соолук тартуулайт. Токойду аралап баратабыз. Бишкек – Кыргызстандын борбору. – Арсен, сабакка барасыңбы?*

Бул сүйлөмдөр – жөнөкөй сүйлөмдөр. Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тутумун баш жана айкындооч мүчөлөр, ошондой эле грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр түздү.

Жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык негизи анын соссавдык бөлүктөрү катары келген синтаксистик категориялардан, б.а. сүйлөм мүчөлөрүнөн (баш жана айкындооч мүчөлөрдөн) жана грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдөн турат.

Алардын сүйлөмдө канчалык деңгээлде катышарына, бири-бири менен ар кандай мамилелерине карай жөнөкөй сүйлөмдүн түркүн түрлөрү пайда болот.

Жөнөкөй сүйлөмдөр баш мүчөлөрдүн сүйлөмдө катышып турушуна карай экиге бөлүнөт: а) Эки тутумдуу сүйлөмдөр, б) Бир тутумдуу сүйлөмдөр.

а) Эки тутумдуу сүйлөмдөр. Эки тутумдуу сүйлөмдөрдө баш мүчөлөрдүн экөө тең катышат.

Мисалы: *Ысык-Ата курорту – кыргыз жергесинин керемети.*

Бул сүйлөм эки тутумдуу, анткени сүйлөмгө ээ, баяндооч катышты.

Сүйлөмдүн курамына баш жана айкындооч мүчөлөрдүн катышуусуна карай жалаң жана жайылма сүйлөм деп экиге бөлүнөт.

Жалаң сүйлөм. Жалаң баш мүчөлөрдөн – ээ жана баяндоочтон турган сүйлөмдөр жалаң сүйлөм деп аталат.

Мисалы: *Айша ырдады. Арстан келди. Булбулдар сайрады.*

Бул сүйлөмдөргө ээ да, баяндооч да катышты. Баяндоочтор этиштерден турду.

Жалаң сүйлөмдөрдөн турган сүйлөмдүн ээси түшүп айтылышы да мүмкүн.

Мисалы: – *Келатасыңарбы?*
– *Келатабыз.*

Мындай учурда сүйлөмдүн маанилик жагы өзгөрбөйт, сүйлөмдүн ээсин кайра ордуна коюуга болот, анткени алар ээ катышпаса деле баяндоочтун формалары менен, т.а., жак жана сан формалары аркылуу ачык-айкын көрүнүп турат. Ал эми ээнин түшүп айтылышы анын стилистикалык функция аткарышы менен гана түшүндүрүлөт.

Мындай көрүнүш, адатта баяндоочу этиштерден турган жалаң сүйлөмдөрдө учурайт. Эгерде баяндоочтор ээнин жагын, чагын билдирген көрсөткүчтөргө ээ болбосо, мындай стилистикалык ыкманы колдонуу мүмкүн эмес.

Мисалы:

Бакыт – студент. Ал – апам. Кенже – окуучу.

Бул мисалдарда жалаң сүйлөмдөрдүн баяндоочтору атооч сөздөрдөн турат (студент, апам, окуучу). Эгерде бул сүйлөмдөрдөгү ээлерди (Бакыт, ал, Кенже) сүйлөмдөн түшүрүп койсок, анда алардан ажыраган баян-

доочтор өздөрүнүн синтаксистик функциясынан ажырап, жөн эле сөз болуп калышат.

Жалаң сүйлөмдөгү баяндоочтору атооч сөздөрдөн турган сүйлөмдүн баяндоочтук формасы – баяндоочтун ээге карата соңчул орду болуп эсептелет.

Жалаң сүйлөм

баяндоочу этиштен болсо – баяндоочу атоочтон болсо – баяндоочтук форма: жак, чак баяндооч ээге карай соңчул мүчөлөрү болот.

Жайылма сүйлөм. Сүйлөмдүн составында баш мүчөлөрдөн башка да айкындооч мүчөлөр болсо, мындай сүйлөм **жайылма сүйлөм** деп аталат.

Айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөргө көз каранды болот, аларды толуктап, чечмелейт. Мисалы: *Жыйын саат ондо башталат.*

Жайылма сүйлөмдө да сүйлөмдүн ээси түшүп калышы мүмкүн. Мисалы: *Кат келбейт деп муңканасың го (Ч.А). Жаңы эле келгенбиз.*

б) Бир тутумдуу сүйлөмдөр. Мындай сүйлөмдөр курамы боюнча баяндооч мүчөлөрдүн тобунан турган же баш мүчөлөргө ажыратылбаган жөнөкөй сүйлөмдүн бөтөнчө түрү болуп саналат.

Мисалы: *Какаганга муштаган. Душманыңды мактаган досуңдан сак бол (макал).*

Бул сүйлөмдөр – бир тутумдуу сүйлөмдөр.

Бир тутумдуу сүйлөмдөр жамдама жактуу, белгилүү жактуу, туюк жактуу сүйлөмдөр, жаксыз сүйлөм, атама сүйлөм, кемтик сүйлөм болуп бөлүнөт.

2) Кошмо сүйлөм. Кошмо сүйлөмдүн структуралык табияты менен маани бөтөнчөлүктөрү алардын тутумун түзүп турган синтаксистик категориялардын сапаттык касиеттерине байланыштуу болот.

Маселен, жөнөкөй сүйлөмдөрдө алардын тутумун биринчи деңгээлдеги синтаксистик категориялар түзүп

турса, кошмо сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара айкалышынан туруп, экинчи деңгээлдеги синтаксистик категориялардын базасында пайда болот.

Жөнөкөй сүйлөмдөр кошмо сүйлөмдөрдүн тутумуна катышканда өзүнчө турган жөнөкөй сүйлөмдүк касиетинен ажырап, кошмо сүйлөмдүн тутумун түзгөн жөнөкөй сүйлөмдөрдүн шартына ылайыкташып калат.

Жөнөкөй сүйлөмдөр кошмо сүйлөмдөргө биригүү менен жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тизмеги катарында гана турбастан, структуралык жактан кайра курулат, жаңы синтаксистик конструкциялар түзүлөт, жеке турган жөнөкөй сүйлөмдөргө мүнөздүү болбогон жаңы сапаттык белгилер, өзгөчө интонация жана структуралык өзгөчөлүктөр, кеңири мазмундуулук пайда болот.

Кошмо сүйлөм структуралык жактан негизинен төмөнкү үч типте болот – тең байланыштагы кошмо сүйлөм, багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм, аралаш кошмо сүйлөм.

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөрдөн туруп, бири-бири менен тең байланышта болушат.

Мисалы: *Күз келди, жаңы окуу жылы башталды. Коңгуроо кагылды, студенттер сабакка киришти.*

Кошмо сүйлөмдөр да бир тутумдуу жана эки тутумдуу болушат. Мисалы: *Бөрк ал десе, баш кескен (макал). Таң атты, күн нурун чачты. Саадат эрте турду, сабакка жөнөдү.*

Эгерде жөнөкөй сүйлөм синтаксистик категориялардын (баш жана айкындооч мүчөлөр, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр) катышуусу менен шартталып турса, кошмо сүйлөм жөнөкөй сүйлөмдөрдүн катышуусу менен шартталат.

Эгерде жөнөкөй сүйлөмдөрдө айрым сөздөр тигил же бул синтаксистик кызматты аткарып, тигил же бул сүйлөм мүчөсүн түзсө, кошмо сүйлөмдөрдө эки же ан-

дан ашык жөнөкөй сүйлөм айкалышып, грамматикалык биримдикке келип, бир сүйлөмдү – кошмо сүйлөмдү түзөт.

Кабарлоо интонациясы – сүйлөмдүн негизги белгиси

Сүйлөм бүткөн ойду билдирет. Бул касиет бардык тилдер үчүн мүнөздүү. Бирок формасы боюнча сүйлөмдөр бардык тилде бирдей болбойт. Бир эле ой ар башка тилде, сүйлөмдүн ар башка формалары менен берилет, алар стандарттуу эмес, ар бир тилдин спецификалык өзгөчөлүгүнө жараша түзүлөт.

Сүйлөмдүн грамматикалык жактан уюшулушун шарттап турган сүйлөмдүн эң негизги белгиси – кабарлоо интонациясы болуп саналат. Кабарлоо интонациясы сүйлөмдөгү ойдун бүткөндүгүн айкындап турат.

Кандай структуралык типтеги сүйлөм болбосун – ал кабарлоо интонациясынын катышуусу менен гана ишке ашат.

Сөздөр – сүйлөмдүн материалдык негизин, өзөгүн түзөт. Бирок анын грамматикалык жактан уюшулушу – анда жалаң синтаксистик категориялардын катышып турушу менен гана чечиле койбойт. Кандай структуралык типтеги сүйлөм болбосун – анда кабарлоо интонациясынын болушу менен гана ишке ашат.

Интонация – үндүн музыкалык кыймылы. Интонация сүйлөм менен тыгыз байланыштуу болот жана сүйлөм менен биримдикти түзүп турат. Интонация – сүйлөмдү аныктоодогу эң негизги белгилердин бири.

Сүйлөмдүн курулушу, түзүлүшү бирдей эмес. Жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык типтерин карап көрсөк – эки тутумдуу, бир тутумдуу сүйлөмдөр, атама сүйлөмдөр кездешет.

Кээ бир сүйлөмдөрдө баш мүчөлөр да, айкындоочтор да, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр да катышат. Булар – эки тутумдуу сүйлөмдөр.

Мисалы: *Асан, сабак саат канчада башталат? Булик араң эле бүлбүлдөйт* (Ч.А.). *Сырттан терезени бирөө черткендей болду* (Ч.А.).

Кыргыз тилинде сүйлөмдө бардык учурда эле баш жана айкындооч мүчөлөр катыша бербейт. Мисалы, атама сүйлөмдөргө синтаксистик категориялар толук катышпайт. Мындай сүйлөмдөр интонациянын жардамы менен гана бир бүтүн ойду билдире алат. Атама сүйлөмдү сөздөн, сөз айкашынан ажыратууда интонация чоң роль ойнойт.

Мисалы: *2013-жыл. Жаз. Түн. Ай жарык.*

Жогорку атама сүйлөмдөрдө кабарлоо интонациянын катышып турушу – аларды сүйлөмдүк касиетке ээ кылып турат.

Айрым эки тутумдуу сүйлөмдөрдө да, эгерде сүйлөмдө баяндооч III жактагы атооч сөздөн турса, кабарлоонун интонациясы сүйлөмдү уюштуруучу негизги ролду ойнойт.

Мисалы: *Айша – студент. Бул – Асан.*

Бул мисалдарда интонациянын жардамы менен *студент, Асан* баяндоочтор катары келди. Эгерде сүйлөмгө тиешелүү интонацияны алып таштасак, анда ал бүткөн ойду билдирбестен, атоо маанисиндеги гана сөз айкашы болуп калат.

Ошентип, кайсы гана сүйлөмдүн структуралык тибин албайлы интонация негизги грамматикалык каражат болуп эсептелет. Интонация сөз менен сөздөрдүн айкалышын тилдин коммуникативдик бирдигине, б.а. сүйлөмгө уюштуруп турат.

Интонациянын түрлөрү. Интонациянын кызматы сүйлөмдү грамматикалык жактан уюштуруу менен эле чектелбейт. Интонациянын сүйлөмдүн ар түрдүү модал-

дык маанилерин уюштурууда жана дифференциялоодо ролу чоң.

Бул жагынан алганда, интонациянын төмөнкүдөй негизги элементтери чоң мааниге ээ болот: басым, мелодика, тембр. Булар сүйлөмдүн мүнөзүнө карай, анын модалдык маанилерине карата жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөрдү бири-биринен ажыратып турат. Мындай учурда интонация сүйлөмдүн структурасы менен тыгыз байланыштуу болот жана аны менен диалектикалык биримдикти түзүп турат.

Мисалы: 1. *Аба ырайы катуу бузулуп келди* (Ч.А).
2. *Эмнени издеп таппай жатасың?* (Ч.А.) 3. *Тууган – душман деген ушу да!* (Ч.А.)

Биринчи сүйлөм – жай сүйлөм, ошого жараша жайынча интонация менен айтылды. Экинчи сүйлөм структурасы боюнча суроолуу болгондуктан, суроолуу интонация менен айтылды. Үчүнчү сүйлөм күчтүү сезим менен айтылды, ал – илептүү сүйлөм.

Бирок айрым учурда структурасы боюнча суроолуу сүйлөмдөр интонацияга жараша илептүү же жай болуп калышы мүмкүн.

Мисалы: *Ии, келдиңерби!– деди апам. Атаң иштен келген бекен.*

Мындай учурларда, интонация сүйлөмдүн структуралык өзгөчөлүктөрүн чагылдыра албайт. Интонация менен сүйлөмдүн структурасынын ортосунда дал келишүүчүлүк болушу мүмкүн, бирок параллелизм болбойт.

Сүйлөмдүн модалдуулук маанисин билдирүүдө интонация үчкө бөлүнөт: суроолуу, илептүү жана жай интонация.

Структуралык жактан кайсы типтеги сүйлөм болбосун сүйлөм жогорку үч интонация менен айтылат. Бирок бул жерде да толук стандарттуулук жок. Анткени сүйлөмдөрдөгү ар кыл модалдык маани ар кандай структуралык

туралык өзгөчөлүктөргө ээ, алар, сөзсүз, интонациянын мүнөзүнө таасир этет.

Маселен, интонация илептүү сүйлөмдөрдүн бардыгына катышат, бирок анын маанилерине жараша ар түрдүү варианттары бар.

Мисалы, сырдык сөз катышкан илептүү сүйлөмдөрдө интонациянын бир түрү, дагы бир нече варианттары менен, чакырыктарда – интонациянын башка түрү, кубанууда – үчүнчү түрү, коркуу, кайгырууда ж.б. илептүү сүйлөмдөр аркылуу берилген маанилерде интонациянын улам жаңы түрлөрү колдонулат. Мына ушундай эле көрүнүш жай жана суроолуу сүйлөмдөрдө да бар.

Ошентип, интонация сүйлөмдүн модалдык маанисин билдирүүчү бирден бир белги эмес. Модалдык маанини аныктоодо сүйлөмдүн структурасы да жана анын составдык бөлүктөрү да маанилүү.

Сүйлөмдүн модалдык маанилери канчалык ар кыл болсо, интонация да ошончолук ар түркүн жана бай.

Интонациянын түрлөрү сүйлөмдүн түзүлүшү боюнча эки типтеги түрүнө – жөнөкөй жана кошмо түрүнө мүнөздүү. Жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөргө интонациянын эки түрү: толук бүткөн интонация жана толук эмес, бүтпөгөн интонация катышат.

Толук интонация дегеле жөнөкөй сүйлөмдүн бардык типтерине жана жалпы эле кошмо сүйлөмгө мүнөздүү. Ал эми толук эмес интонация кошмо багыныңкы сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгүнө гана таандык. Кыргыз тилиндеги, ошондой эле түрк тилдериндеги интонациялар орус тилинен айырмаланат. Кыргыз тили же түрк тилдериндеги кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөр орус тилине караганда өз алдынчалыкка ээ.

Ошентип, интонация сүйлөмдүн модалдык түрлөрүнө, ошондой эле структуралык типтерине (жөнөкөй жана кошмо) да мүнөздүү жана тиешелүү.

а) Жай сүйлөмдө үндүн кыймылы басыңкы тондо, бир калыпта аяктап, узак тыным болот. Мисалы: *1-сентябр – билим күнү. Студенттер сабакка киришти. Күн жаркырап тийип турат* (Ч.А.).

б) Сууроолуу сүйлөмдө үн көтөрүңкү тон менен айтылып, сүйлөмдүн аягында үн кыймылы кескин чыгып, узак тыным болот.

Мисалы: *Бул эмне дегендик? (Ч.А.) Кайда баруу керек? Эмне кылыш керек?* (Ч.А.)

в) Илептүү сүйлөмдө эмоциялык кырдаалдарга жараша бирде үн кыймылы кескин түрдө көтөрүңкү чыкса, башка бир учурларда өтө басыңкы чыгат.

Мисалдар: *Оо, Анархай кең талаа!* (Ч.А.) *Казак боордошум жердеген алп талаам!* (Ч.А.) *Тилегиңден айланайын сенин!* (Ч.А.)

Айрым учурда структурасы боюнча сууроолуу сүйлөм болсо да, интонациясы боюнча илептүү же жай айтылышы мүмкүн.

Мисалы: *– И, сагынып калдыңбы мени! – деди* (Т.С.) *Кантер экен, бечералар* (Ч.А.). *Анан тоокко жем кайдан!* (Ч.А.)

Илептүү сүйлөмдө адамдын психикалык абалы интонацияга таасир этет.

Мисалы, адам катуу кайгырганда да тон басаңдап айтылып калат: *Ай-й, сен! Кап, ушунун кылганы! Акмак деген ушу экен да! Анда да арылдаган ак көңүлчөөктүгү го!* (Ч.А.)

Кубанганда же өтө толкунданганда тон бийик болот: *Келе колуңду, секретарь!* (Н.Б.) *Алга, жаштар! Жашасын Кыргызстандын эгемендүүлүгү!*

Каалоону билдирүүдө тон өтө күчтүү эмес, басыңкыраак болот: *Тилегиңди берсин! Аман бол! Көп жаша!*

Модалдуулук сүйлөмдүн бардык түрлөрүнө мүнөздүү жана тиешелүү. Сүйлөмдүн модалдык маанилери канчалык ар кыл болсо, интонация да ошончолук ар түркүн жана бай.

Маселен, жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдө бир түрдөгү интонация болсо, толук жана кемтик сүйлөмдөрдө дагы бир башка интонация катышат. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр, түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөр жана каратма, кириңди, сырдык сөздөр катышкан сүйлөмдөрдүн ар биринде өзүнө мүнөздүү түркүн интонациялык бөтөнчөлүктөр болот.

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМ

Сүйлөмдүн типологиялык мүнөздөмөсү анын составдык бөлүктөрүнүн мүнөзүнө жараша болот.

Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн составы, анын спецификасы – анын тутумун, структурасын түзгөн сүйлөм мүчөлөрүнө жана грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөргө байланыштуу болот. Мына ушул синтаксистик категориялар жөнөкөй сүйлөмдүн тибин аныктайт.

Жөнөкөй сүйлөмдөр үчкө бөлүнөт:

- 1) эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм,
- 2) бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөм,
- 3) жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөм.

Эки тутумдуу сүйлөм

Эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн табияты андагы баш мүчөлөрдүн бири-бири менен болгон катышына таянат, баш мүчөлөр – жөнөкөй сүйлөмдүн грамматикалык да, маанилик да ядросун түзөт. Айкындооч мүчөлөр сүйлөм ичинде баш мүчөлөргө баш ийип, аларды толуктап турат. Айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөрсүз сүйлөм түзө албайт.

Мисалы: *Заңгыраган мектеп курулду. Биз айылдан келдик. Бостон ылдамдай жүгүрдү (Ч.А.). Жамандыкты амандык жеңет (макал). Ичинде төрт бөлтүрүк бар экен (Ч.А.).*

Бул эки тутумдуу сүйлөмдөрдөгү *мектеп курулду, биз келдик, Бостон жүгүрдү, амандык жеңет, бөлтүрүк бар экен* деген баш мүчөлөр бири-бири менен предикативдик катышта турушат, ал эми *заңгыраган, айылдан, ылдамдай, жамандыкты, ичинде, төрт* деген айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөргө көз каранды болуп, алардын айланасына топтолуп, баш мүчөлөргө аныктык, тактык, толуктук киргизип турушат.

Бир тутумдуу сүйлөмдөр менен эки тутумдуу сүйлөмдөрдү айрым учурда чаташтырууга болот.

Мисалы: – *Түштөн кийин окуйсуңарбы?*

– Ооба, саат экиде окуйбуз.

Бул сүйлөмдөр – эки тутумдуу сүйлөмдөр, бирок сүйлөмдүн ээлери катышкан жок, алар – көмүскөдө. Бул учурда сүйлөмдөн түшүп калган ээни кайрадан ордуна коюуга болот, анткени ээ кайсы экендиги баяндоочтук формалар (*-сыңарбы, -быз*) аркылуу белгилүү болуп турат.

Мисалы: – **Силер** *түштөн кийин окуйсуңарбы?*

– Ооба, **биз** саат экиде окуйбуз.

Эки тутумдуу сүйлөмдө ээнин стилистикалык максатта түшүрүлүп айтылган учурлары бир тутумдуу сүйлөмдөн такыр эле айырмаланып турат. Анткени бир тутумдуу сүйлөмдө ээ катышпайт, ал көмүскөдө да эмес жана аны сүйлөмгө катыштырууга да болбойт.

Эки тутумдуу сүйлөмдөр бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн, ошондой эле жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн табиятын аныктоодо, мүнөздүү белгилерин ачып берүүдө да чоң роль ойнойт.

Эки тутумдуу сүйлөмдөр структуралык жана маанилик өзгөчөлүгүнө карай: жалаң сүйлөм, жайылма сүйлөм, бир өңчөй мүчөлүү сүйлөм, түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөм, грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр болуп өз ара бир нече топко бөлүнөт.

Бир тутумдуу сүйлөмдөр

Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн көпчүлүгүнө бир гана баш мүчө – баяндооч гана катышат, сүйлөмдүн ээси катышпайт, сүйлөмдөгү айкындооч мүчөлөр баяндоочтун тобуна кирет, ал эми айрым түрлөрүн баш мүчөлөргө да ажыратууга мүмкүн эмес.

Мисалы: *Коркконго кош көрүнөт* (макал). *Эртең бaрыш керек болчу* (Т.С).

Бул сүйлөмдөр – бир тутумдуу. Алар баяндоочтун группасынан турат. Сүйлөмдүн ээлери жок, ээнин катышуусу да мүмкүн эмес.

Бир тутумдуу сүйлөмдүн дагы бир структуралык түрү – сүйлөмдүн яросунун баш мүчөлөргө ажырабастыгы. Сүйлөмдүн бул түрү атама сүйлөм деп аталат да, мында сүйлөмдүн синтаксистик борбору бөлүнбөс бүтүндүк менен берилип, бир сүйлөмдү түзөт.

Мисалы: *Түн. Тынчтык. Тунук асман. Жымыңдаган сан жеткис жылдыздар* (андан ары текст кетет). *Түн. Ай сүттөй жарык.*

Бир тутумдуу сүйлөмдөр белгилүү жактуу сүйлөм, жамдама жактуу сүйлөм, туюк жактуу сүйлөм, жаксыз сүйлөм, атама сүйлөм, кемтик сүйлөм болуп бөлүнөт.

Ошентип, бир тутумдуу сүйлөмдөр компоненттеринин мүнөзүнө карай сүйлөмдүн өтө татаал синтаксистик моделдерин түзөт, алар да өз ара бири-биринен айырмаланып туршат.

Жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөмдөр

Жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөм – бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөмдүн өзгөчө табияттагы түрү. Сүйлөмдүн бул түрүнө сүйлөм мүчөлөрү менен грамматикалык жактан байланышпаган синтаксистик категориялар катышат. Буларга бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр, түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөр жана

сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр (каратма, киринди, сырдык сөздөр) катышкан сүйлөмдөр кирет.

Мындай сүйлөмдөр бир тутумдуу жана эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн базасында түзүлөт.

Мисалы: *Карачы, күн кызарып батты. Көрсө, керектүү маалда камыш дүрт күйөт экен (Ч.А.).*

СҮЙЛӨМДҮН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Сүйлөм билдирүүчү маанилерине карай, б.а., маани өзгөчөлүктөрүнө карай жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөр болуп бөлүнөт.

Жай сүйлөм

Жай сүйлөмдүн структурасы, семантикасы

Жай сүйлөмдө бүткөн ой жайынча баяндалат. Жай сүйлөм түшүндүрүү, билдирүү, кабарлоо, тактоо ж.б. маанилерин алып жүрөт.

Мисалы: *Үн чыккан жерде карышкырдын үңкүрү бар эле (Ч.А.). Ташчайнар адатынча Акбаранын артынан баратты (Ч.А.). Эки күндөн кийин калың туут башталат (Ч.А.).*

Жай сүйлөмдүн табияты анын составдык бөлүктөрүнүн структуралык өзгөчөлүктөрүнөн көрүнөт.

1. Жай сүйлөмдүн негизин баш мүчөлөр түзөт, алар түз орун тартибинде болот. Баяндоочтору атооч, тактооч, этиш сөздөрдөн туруп, ээден кийин келет.

Мисалы: *Анын аты – Марат. Азыр – окуй турган убак. Мен эртең барам.*

2. а) Жай сүйлөмдүн баяндоочу төмөнкү форма-ларда: өткөн чак, учур чак, келер чакта болот.

Мисалы: *Кечээ айылдан келгем. Азыр сабак окуп жатам. Эртең экзамен болот.*

б) Баяндооч мүчөлөр чакчыл жана шарттуу (-са) формаларындагы этиштерден болот.

Мисалы: *Отуз өлчөп, бир кес* (макал). *Баш айрылса – бөрк ичинде, кол сынса – жең ичинде* (макал).

в) Буйрук этиштер жай сүйлөмдүн баяндооч мүчөсү болуп келет.

Мисалы: *Экзаменди жакшы тапшыр. Жолдон үйгө кайрыла кет.*

Баяндоочтору атооч, чыгыш жана жатыш жөндөмөдөгү зат атооч, сан атооч, ат атооч, сын атоочтордон, ошондой эле айрым тактоочтордон болот.

Мисалы: *Жыландын териси – кооз, тиши – уу. Амал – алтоо, акыл – жетөө. Алабаш – күлүк ат* (Ч.А.). *Ал – Чоронун үйү* (Ч.А.). *Уламалап сүйлөсө, урматтын көркү чалдарда* (Ч.А.).

Сүйлөмдүн мындай структуралык белгилери жайынча интонация менен айтылганда гана жай сүйлөмдүк касиетке ээ болот.

Ошентип, жай сүйлөмдүн табияты, бир жактан алардын түзүлүшүнө, составдык өзгөчөлүктөрүнө карай, экинчи жактан жай интонациянын катышып турушу менен шартталат.

Жай сүйлөмдүн семантикасы

Жай сүйлөм өз ичинен семантикасына карай: 1. Баяндама жай сүйлөм; 2. Терс баяндама жай сүйлөм; 3. Тангыч ээлүү жай сүйлөм; 4. Буйрук баяндама жай сүйлөм деп бөлүнөт.

1. **Баяндама жай сүйлөм.** Баяндоочу ээнин аныктагычы катары келет, б.а. ээнин предметке, кубулушка таандык экендигин же анын белгисин, сапатын, санын, кыймыл-аракетин ж.б. көрсөтөт.

Мисалы: *Эмгек менен эр көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт. Бирдин иши – чөл, миңдин иши – көл* (макал).

Сейит бир жагынан – тууганым, экинчи жагынан – классташым.

2. Терс баяндама жай сүйлөм. Мында баяндооч ээнин белгисин, ал-абалын, кыймыл-аракетин танат. Мындай баяндоочтор атоочтук да, этиштик да боло алат.

а) Баяндоочтору сын атооч, зат атооч, сан атооч, айрым ат атоочтордон (атооч, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдө) туруп, эмес деген терс маанини билдирген кызматчы сөз жалганат.

Мисалы: *Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу. Жийде он тогузда эмес. Адамдын ийгилиги талантында гана эмес, эмгегинде да.*

б) Тангыч баяндоочтор терс маанини билдирүүчү эмес, жок, ошондой эле терс маанидеги -ба мүчөсү аркылуу да уюшулат.

Мисалы: *Бөрү баласы ит болбойт. Калк айтса, калп айтпайт. Жиксиз жерден жел чыкпайт* (макал). *Мендей бактылуу киши дүйнөдө болгон эмес жана жок* (Ч.А.).

3. Тангыч ээлүү жай сүйлөм. Бул сүйлөмдөрдө ээнин өзү танып айтылат. Ээнин өзү ээ тарабынан тангыч ат атооч аркылуу танып айтылгандыктан, грамматикалык жактан баш мүчөлөр (ээ, баяндооч) тангыч болот.

Ээлер эч ким, эч бири, эч кайсысы, эч кандайы деген ат атоочтор аркылуу берилет. Ошондой эле зат атоочтор же атооч сөздөрдүн астына *эч* деген бөлүкчөнүн келиши менен жасалат.

Мисалы: *Жыйналышка эч кимиси келген жок. Студенттердин эч бири сабакты калтырган жок. Ал күчтүү, аны эч ким жыга албайт.*

4. Буйрук баяндама жай сүйлөм¹. Мында баяндоочтор буйрук иретинде айтылат. Баяндоочтору этиш-

¹ А.Жапаровдун эмгегинде буйрук иретиндеги сүйлөмдөр жай сүйлөмдүн бир түрү катары «буйрук баяндама жай сүйлөм» деп берилген (12.41), А. Имановдо буйрук сүйлөмдөр өзүнчө классификацияланган (21. 79). Биз А. Жапаровдун эмгегине таяндык.

тин I, II жактарында туруп буйрук, каалоо ыңгайларында болот.

а) Баяндоочтор өткөн чактын *-ды* формасына I жактагы көптүк санда турган *-к* аффиксинин жалганышы менен жасалат. Мисалы: *Кеттик, көксөгөн тилекке жеттик* (Т.С.). *Кана, эмесе, Эрмектикине жөнөдүк.*

б) Баяндооч келер чакта, II жактагы жекелик санда, кээде гана көптүк санда, *-сың, -сыңар, -сыз, -ңыз, -сыздар, -ңыздар* жак мүчөлөрү аркылуу жасалат. Мындай сүйлөмдөрдүн интонациясы сүйлөм аягында кескин көтөрүлөт, илеп белгисинин интонациясына жакындап кетет.

Мисалы: *Азыр токтоосуз ишке киришиңиз. Үйгө кириңиз. Тезирээк келе калыңыз.*

в) Этиштен турган III жактагы баяндоочко *-сын* мүчөсү уланат.

Мисалы: *Келечеги көң болсун, узун өмүр сүрсүн. Жасалбаган иштер жасалсын. Аткарылбаган иштер аткарылсын. Ашым калса калсын, ишим калбасын* (макал).

Баяндоочтордун мындай формалары иштиктүү кепте кеңири колдонулат (буйрук, токтом ж.б.) жана интонациясы боюнча илептүү сүйлөмдөргө жакындашып кетет.

г) Этиштен турган баяндооч II жакта, жак мүчөлөрсүз болот да, буйрук иретинде айтылат (жекелик жана көптүк санда). Мисалы: *Суу көрсөң – бутуң чеч, тоо көрсөң – таяк кес* (макал). *Билимдүү болуу үчүн көп оку. Сөз берсең – аткар.*

д) Баяндооч II жакта, жак мүчөлөрсүз жана көптүк санда болот. Мындай учурда сүйлөмдө ээ катышпай калышы да мүмкүн, катышышы да мүмкүн.

Мисалы: *Эмгектенүүдөн качпагыла. Тапшырманы дайыма убагында аткаргыла. Сабактан кечикпегиле.*

Радиодон кабар уккула. Тазалыкты жана тартипти көздүн карегиндей сактагыла.

е) Уңгудан турган баяндоочко *-гын* мүчөсү уланып, суроо же өтүнүчтү билдирет. Мисалы: *Бекер жүргөнчө, бекер иштегин. Эртең менен эрте келгин. Бөргөн тапшырманы аткаргын.*

Суроолуу сүйлөм

Суроолуу сүйлөмдүн семантикасы жана структурасы. Суроолуу сүйлөмдө белгилүүдөн белгисиздикке карата, же белгилүү нерселерди тактоо иретинде суроолор берилип, объективдик чындыкты чагылдыруу, түшүнүү, билүү максатын көздөйт.

Суроолуу сүйлөмдүн аягына суроо белгиси коюлат.

Суроолуу сүйлөмдөрдө суроону билдирүүчү сөздөр ар түрдүү жөндөмө мүчөлөрүндө туруп жана башка кызматчы сөздөр айкашып, бир сүйлөм мүчөсү катары (баш же айкындооч мүчө) келет.

а) Алар: *ким? эмне? кандай? кайсы? качан? канча? канчанчы? неченчи? канча жолу? неченчи жолу? кайсы кезде? кай убакта? эмне үчүн? эмне себептүү? эмнеликтен? кайда? кайдан? качантан бери? каерге? кантип? эмне кылып жатат? кандай максатта?* ж. б.

Мисалы: *Айтсаң, ал эмне жөнүндө (Ш.Б.). Кайдан келе жатасың? Ким жаман? (Ч.А.) Эмне кылалык эми? (Ч.А.)*

б) Суроону билдирүүчү *-бы*, ошондой эле *беле*, *бекен* деген кызматчы сөздөр уюштурат.

Мисалы: *Практикага жөнөгөн жатасыңарбы? Жетекчиңер Айша бекен? Башта ал жерде болдуңар беле?*

в) Эгерде баяндооч катышкан этишке *-бы* мүчөсү уланса же *беле*, *бекен* суроону билдирүүчү сөздөр айкашып келип, бирок ага суроо интонациясы катышпа-

са, ал жай сүйлөм катары келет. Анткени алар жай интонация менен айтылат.

Мисалы: *Жамандык жерге жатарбы. Мындай кылганың болобу. Ал келер бекен.*

Суроону билдирүүчү интонациянын сүйлөмдөгү ролу. Суроолуу сүйлөмдөрдө эң негизги ролду суроо интонациясы ойнойт. Эгерде сүйлөм структурасы боюнча суроолуу болуп, бирок суроо интонациясы катышпаса, суроолуу сүйлөм болбой калат.

а) Эгерде тутумдаш баяндоочторго терс маанини билдирүүчү -ба мүчөсү, ошондой эле суроону билдирүүчү -бы мүчөсү жалганып турса, сүйлөм суроо интонациясы менен эмес, жай интонация менен айтылат.

Мисалы: *Булардын келерин билбей калбадымбы. Көнүлүм тынчый түшпөдүбү.*

б) Эгер ушул эле формада жөнөкөй баяндооч турса, ошондой эле эмес деген кызматчы сөз турса, анда алар интонацияга жараша суроолуу да, илептүү да, жай да болушу мүмкүн.

Мисалы: *Келе турган болсо эртерээк келбейби? Таптаса – шумкар учпайбы, Бакса – тулпар чыкпайбы? (Ж.Т.) Кыргыз тили мугалими Арсен ушул эмеспи? Көрсө, бу дүйнө деген кишинин өзү турбайбы (Ч.А.).*

в) Эгер терс -ба мүчөсүндө турган баяндоочко бекен, беле деген кызматчы сөздөр жалганса, анда сүйлөм суроону билдирбей, жай же илептүү сүйлөм болот.

Мисалы: *Баягыда эле сага айтпадым беле. Ал жазында биздикине келбеди беле.*

Суроолуу сүйлөмдү уюштурууда интонациянын ролу. Интонация сүйлөмдү маанилик жана грамматикалык жактан уюштурат. Эгер сүйлөмдө суроону билдирген сөздөр, бөлүкчөлөр катышпаса деле суроо интонациясы катышып, суроолуу сүйлөмдү уюштура алат.

Мисалы:

- *Бакыт мында?*
- *Келгенине беш күн болду.*
- *Азат?*
- *Ооба, Азат дагы.*

Эгерде суроону билдирүүчү сөздөр же бөлүкчөлөр сүйлөмдө катышса деле, бирок суроо интонациясы катышпаса, анда мындай сүйлөмдөр суроолуу сүйлөм болбойт.

Мисалы: *Ит эмнеге үрбөйт, түшкө эмнелер кирбөйт* (макал). *Эрдигим укумдан-тукумга дастан экени төгүңбү* (Т.С.).

Илептүү сүйлөм

Илептүү сүйлөмдүн семантикасы жана структурасы. Илептүү сүйлөмдөрдө айтылып жаткан ой айтуучунун ар кандай эмоциясын, психикалык абалын ж. б. кошо чагылдырат.

1. а) Интеллектуалдык абалын: таң калуу, ишенбөө, жек көрүүсү, жийиркенүүсү, мыскылы ж.б.

Мисалы: *Пыш-ш, көрөрбүз, ой жаман десе! Аттиң, чиркин, кежир өскөн жаным ай!* (А.Т.).

б) Ички сезимин: коркуу, чочуу, аёо, эргүү, кубануу, сүйүнүү, коркутуу, таарынуу, ачуулануу, кайгыруу, жектөө, эркелөө ж.б.

Мисалы: *О, шум согуш, ушуну кылмак белең!* (Ч.А.)
Жылбагыла! Бириң да ордундан жылба! (Ч.А.)

в) Буйрук, өтүнүч, чакырык ж.б. Мисалы: *Эртеңден калбай кел, кечикпе! Келгиле, тапшырылган ишти убагында аткаралы! Ишке кечикпей келгиле!*

2. а) Илептүү сүйлөмдөрдүн составдык бөлүгү – сырдык сөздөр болуп эсептелет. Сырдык сөздөр – семантикасы боюнча айтуучунун түркүн эмоциясын, психикалык абалын билдирет.

Мисалы: *Э, кокуй, э каран алат катыгун! Сүйлөшүп туруп аласыңарбы! (К.Ж.) Бах-х-х... үн эмес бекен! (К.Ж.) Эх, чагылган ай, сөн да бизден жарыгыңды аягандайсың! (К.Ж.) Пай-пай! Азыркы техниканын жетишкендигин айт!*

б) Илептүү сүйлөмдөрдүн баяндоочу -чы мүчөсү аркылуу да жасалат, алар каалоо, өтүнүү, кайгыруу, боор ооруу, эркелетүү, теңине албоо сыяктуу сезимдерди билдирет.

Мисалы: *Анын күнү бою көз жашын көл кылып отурганычы! Мейли, кетсе кетсинчи!*

в) Этиштен турган баяндоочко -сын мүчөсү жалганып, илептүү сүйлөм уюшулат.

Мисалы: *Талкалоочу жана кайра жаратуучу революция жашасын! (Ч.А.)*

Илептүү сүйлөмдөгү баш мүчөлөрдүн позициялык орду. Илептүү сүйлөмдөрдүн структуралык белгиси – баш мүчөлөрдүн бири-бирине карата позициялык орду.

а) Эгерде илептүү сүйлөм чакырык иретинде болсо, анда сүйлөмдөгү баш мүчөлөрүнүн орду тескерисинче болот, мисалы, биринчи – баяндооч, экинчи – ээ келет.

Мисалы: *Алга, коркпогула жолдоштор! Жашасын рух революциясы! (Ч.А.)*

б) Эгерде буйрук иретинде айтылса, сүйлөмдө баяндооч ээден мурун келет.

Мисалы: *Жөнөгүлө, кылчактабай! Тур, сен ордуңдан.*

Мындай сүйлөмдөрдө сүйлөмдүн ээси түшүп айтылышы да мүмкүн.

Илептүү сүйлөмдөгү интонация. Илептүү сүйлөмдүн негизги өзгөчөлүгү – анда илептүү интонациянын болушу зарыл, эгерде илептүү интонация жок болсо, сырдык сөз катышканына карабастан, сүйлөм жай же суроолуу болуп калат.

Мисалы: *А, кокуй, башка экен десе сен белең (жай сүйлөм). Ай, ий, почточу аке бизге кат барбы? (Ч.А.)*

(суроолуу сүйлөм). *Кап... мейли эми, укса угайын* (жай сүйлөм).

Илептүү сүйлөмдө интонациянын ролу чоң. Илептүү интонация сүйлөмгө катышса, жай сүйлөм да, суроолуу сүйлөм да илептүү болуп, эмоциялык, психикалык абалга логикалык басым жасалат.

Мисалы: *Айран ичкендер кутулуп, челек жалагандар тутулат экен го!* (Т.С.) *Ушундай түндө жол жүргөн кандай жакшы!* (Ч.А.)

Ошентип, эмоциялык, психикалык абалды билдирип, илептүү интонация менен айтылган сүйлөмдөр илептүү сүйлөмдөр деп аталат.

Илептүү сүйлөмдүн аягына илеп белгиси коюлат.

Эгерде илептүү сүйлөм өзүнө суроону да камтып турса, анда сүйлөмдүн аягына илеп жана суроо белгиси коюлат.

Мисалы: *Айланайын, менин барганым уят го!? Ак кокуй, баягы Каныбек келип алып кеткен турбайбы!?* (К.Ж.)

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨГҮ СӨЗДӨРДҮН ОРУН ТАРТИБИ

Сүйлөм мүчөлөрүнүн түз орун тартиби

Сүйлөм синтаксистик категориялардан турат. Синтаксистик категориялар сүйлөм мүчөлөрүнөн, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдөн турат. Булар сүйлөм ичинде белгилүү бир орун тартибинде жайгашат. Алардын орун тартиби белгилүү бир деңгээлде алардын милдетин аткарып турган сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык структурасына байланышуу болот.

Жай, суроолуу сүйлөмдөрдөгү сүйлөм мүчөлөрүнүн түз орун тартиби төмөнкүдөй болот:

төрчүл		соңчул
I Ээ	—	баяндооч (атоочтук, этиштик баяндоочтон болсо)
төрчүл		соңчул
II Аныктооч	—	аныкталгыч
төрчүл		соңчул
III Толуктооч бышыктооч	—	багындыруучу (баяндооч)

Мисалдар: *Жаркыраган жаз келди. Кечээ экзаменге даярдандым.*

Булар сүйлөм мүчөлөрүнүн түз орун тартиби деп аталат.

Эгерде белгилүү бир шартка жараша стилдик каражат катары сүйлөм мүчөлөрүнүн түз орун тартиби өзгөрүп кетсе, анда бул сүйлөм мүчөлөрүнүн кыйыр орун тартиби болот. Бул кубулуш инверсия деп аталат.

Кандай учурда сүйлөм мүчөлөрү орун абалдарын эркин өзгөртүшөт?

1. Эгерде сүйлөмдүн баяндооч мүчөсү синтетикалык же аналитикалык баяндоочтук формаларда турса, ээ менен баяндооч орун тартиптерин оңой өзгөртө алышат.

Мисалы: *Мен азыр студентмин* (түз орун тартиби). *Студентмин мен азыр* (кыйыр орун тартиби). *Экзамен кечээ болгон* (түз орун тартиби). *Кечээ болгон экзамен* (кыйыр орун тартиби).

СҮЙЛӨМДҮН БАШ МҮЧӨЛӨРҮ – СҮЙЛӨМДҮН СТРУКТУРАЛЫК НЕГИЗИ

Ээ менен баяндооч сүйлөмдүн баш мүчөлөрү болот жана сүйлөмдүн негизги ядросун, уюткусун түзөт. Ал эми айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөргө багыныңкы абалда болуп, сүйлөмдүн составдык бөлүктөрү болуп

эсептелет жана баш мүчөлөрдү жайылтып, аларга тактык, толуктук, аныктык ж.б. киргизип турат.

Ал эми грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөр болсо эч бир сүйлөм мүчөсүнө көз каранды эмес, бирок алардын сүйлөмдө колдонулушу – анда предикативдик борбордун болушу менен шартталат.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү маани берүүчү сөздөрдөн туруп, бири-бири менен багыныңкы байланышта болот, мында ээ – кептин объектиси болсо, ал эми баяндооч – ээге карата багыныңкы абалда болуп, ээ катары келген объекттин касиеттерин, кыймыл-аракетин, абалын ж.б. билдирип турат. Ар бир компонент (ээ же баяндооч) өзүнө гана тиешелүү спецификалык касиеттерге ээ.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү эки тутумдуу сүйлөмдүн негизин түзөт.

СҮЙЛӨМДҮН ЭЭСИ

Нерсени, жакты, кубулушту, окуяны ж.б. атап көрсөткөн баш мүчөлөрдүн бири – сүйлөмдүн ээси деп аталат.

1. Ээнин предметтик мааниси. Баш мүчөлөр – бири-бири менен карым-катыштагы грамматикалык категориялар. Алардын бири ээ – грамматикалык жактан башка сүйлөм мүчөлөрүнө көз каранды эмес сүйлөм мүчөсү. Ээ – сүйлөмдө жак, предмет, же кубулуш ж.б. катары келет.

Ал эми баяндооч – ээге грамматикалык жактан көз каранды, ээнин кыймылын, абалын, белгисин, санын, сапатын ж.б. билдирүүчү синтаксистик категория.

Мисалы: *Биз жетөө болчубуз. Түштө колхоздон араба келди* (Ч.А.). *Ал кабинага чуркады* (Ч.А.). *Айыл тынч* (Ч.А.).

Бул сүйлөмдө: *жетөө, араба, ал, айыл* – ээлер. Баяндоочтор: *болчубуз, келди, чуркады, тынч*.

Ошентип, ээ – предметти, окуяны, кубулушту, жакты ж.б. атап көрсөтөт.

Ээнин милдетин кайсы гана сөз түркүмү аткарбасын, алар предметтик мааниде гана колдонулат, б.а. субстантивдешет.

Мисалы: **Үчөө** – *элүүлөргө барып калган. Армандуу экөө желе жортуп кетип баратты* (Ч.А.). **Бирү** – *чекист Сандро* (Ч.А.).

2. Ээнин атооч жөндөмөсүндө турушу – анын грамматикалык формасы. Ээнин мүнөздүү белгиси – анын атооч жөндөмөдө турушу. Ээнин атооч жөндөмөдө турушу – анын баяндоочко көз карандысыздыгын аныктайт.

Мисалы: **Ташчайнар** *адатынча Акбаранын артынан баратты* (Ч.А.). **Түн** *оол баратат* (Ч.А.).

Ошентип, ээ атооч жөндөмөдө гана тура алат, эгерде ээ башка жөндөмө мүчөлөрүн кабыл алса, анда ал ээ болбой эле башка сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарып калмак.

3. Ээнин касиети – анын көз карандысыздыгында. Ошентип, ээ атооч жөндөмөдө турат.

Ээнин атооч жөндөмөсүндө турушу – анын башка сүйлөм мүчөлөрүнө көз карандысыздыгын шарттап турат.

Ээ (атооч жөндөмөдө) → башка сүйлөм мүчөлөрүнө көз каранды эмес

Ошентип, ээнин башка сүйлөм мүчөлөрүнө көз каранды эместиги – анын мүнөздүү белгиси болуп саналат.

Бирок, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр: каратма сөз, зат атоочтон турган сырдык сөз да атооч жөндөмөдө турушат. Алардын бири-биринен айырмасы эмнеде?

Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр ээ менен гана эмес, бардык сүйлөм мүчөлөрү менен синтаксистик мамилеге келбегендиги боюнча айырмаланып турушат, алар жалпы эле сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат.

Мисалы: *Боордош эл, силер үчүн жаным курман.*

Мында *боордош эл* сүйлөм ичинде башка сөздөр менен синтаксистик мамилеге келбейт, ошондуктан ал сүйлөмгө мүчө боло албаган сөз катары (каратма сөз) келет.

Ал эми ээ баяндооч менен предикативдик катышта болот, бирок баяндоочко грамматикалык жактан көз каранды эмес.

4. Ээнин сүйлөмдөгү позициялык орду. Ээ – сүйлөм ичиндеги орун тартиби боюнча төрчүл (препозитивдүү) орунда, б.а., ээ баяндоочтон мурун жайгашат.

Мисалы: **Ал** кабинага чуркады (Ч.А.). **От** дуулдап күйүп турат (Ч.А.).

Эгерде орун алмашып калса, бул кубулуш инверсия деп аталат.

Эгерде баяндоочтор зат атоочтон, сын атоочтон, сан атоочтон, ат атоочтон туруп жана III жакта турган ээ менен байланышкан болсо – мындай учурда баяндоочтун ээге карата орду – соңчул (постпозитивдүү), б.а. ээден кийин келет, бул орун тартиби эч өзгөрүлбөйт. Баяндоочтордун мындай соңчул (постпозитивдүү) орун тартиби анын грамматикалык формасы катары эсептелет.

Мындай сүйлөмдөрдө ээнин баяндоочко карата төрчүл (препозитивдүү) орду да – ээнин грамматикалык формасы катары келет.

ээ (III жакта турса) – баяндооч (атооч сөздөрдөн төрчүл турса) – соңчул

Мисалы: **Жетинчиси** – чекист (Ч.А.). **Аты** – Сандро (Ч.А.).

Мындай сүйлөмдөрдө инверсия кубулушу болбойт. Эгерде ээ менен баяндоочтун орундары өзгөрө турган болсо, анда ал сөздөрдүн (ээнин да, баяндоочтун да) сүйлөмдө аткарган кызматтары да өзгөрүлүп кетет.

Мисалы: **Элик** – кайберен. **Алмазбек** – студент. **Экөө** – анын альбому.

Бул сүйлөмдөрдө *элик*, *Алмазбек*, *экөө* – ээлер. Эгерде алардын орундары алмашылса, анда сүйлөм мүчөлөрүнүн функциясы да өзгөрөт.

Мисалы: **Кайберен** – элик. **Студент** – Алмазбек. **Анын альбому** – экөө. Бул сүйлөмдөрдөгү ээлер – *Кайберен*, *студент*, *альбому* болуп калды.

Ошентип, атоочтон турган ээ III жак аркылуу берилип, баяндоочтору атооч сөздөрдөн турса, ээнин препозитивдүү орду (баяндоочтон мурун турушу) анын грамматикалык формасы катары келип, ээнин синтаксистик функциясын аныктап турат.

5. Ээ менен баяндоочтун карым-катышы. Ээ менен баяндооч грамматикалык жактан бири-бири менен байланышкан сүйлөм мүчөлөрү, алардын синтаксистик кызмат аткаруудагы өзгөчөлүгү – алардын ортосундагы синтаксистик мамилелер менен шартталат. Башкача айтканда, алар сүйлөм ичинде бири-бири менен предикативдик катышта болушат.

Демек, сүйлөм ичинде ээ баяндооч менен гана байланышып, аны менен синтаксистик мамилеге келип гана кептин объектиси боло алат жана синтаксистик кызматы боюнча ээ болот. Баяндооч менен байланышпаса, синтаксистик мамилеге келбесе, анда ал кептин объектиси да боло албайт.

Ошондуктан, баяндоочсуз тигил же бул сөз ээ боло албайт, болушу да мүмкүн эмес.

Ал эми баяндооч сүйлөмдө ээ менен байланышып, анын ар түрдүү касиеттерин, белгисин, кыймылын ж.б. билдирет. Ошондой эле ээсиз баяндоочтук кызмат аткара албайт.

Ээ менен баяндооч бири-бирисиз сүйлөмдүн курулуш материалы гана болуп калат.

Ээ менен баяндооч бири-бири менен сүйлөм ичинде белгилүү бир синтаксистик мамилеге келгенде гана бири-биринин табиятын аныктап, бири-биринин касиеттерин ачып турат, ошону менен бирге эле эки тутумдуу сүйлөмдүн негизги ядросун түзөт.

Албетте, ээсиз сүйлөмдөр бар, сүйлөмдүн мындай түркүмү эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн модификацияланышынан улам келип чыккан деген пикирлер бар.

6. Ээнин түшүрүлүшү – кептеги стилистикалык ыкма. Баш мүчөлөрдүн ичинен баяндооч өзгөчө баалуу грамматикалык касиеттерге ээ.

Баяндоочтун ролу – анын синтаксистик кызматында, ошондой эле баяндоочтук формасында.

Баяндоочтук форма – анын синтаксистик кызматын гана шарттап турбастан, ошондой эле грамматикалык жана стилистикалык оор жүктү көтөрүп турат.

Баяндоочтун синтетикалык же аналитикалык формаларды кабыл алганына карай сүйлөмдө кээде ээнин катышуусунун зарылчылыгы жок болуп калат. Ал эми айрым учурда баяндооч жак мүчөлөрүндө турса, ээнин түшүрүлүп калышы стилистикалык ыкма катары эсептелет.

Эгерде жак мүчөлөрүндө турган баяндоочтуу сүйлөмдө ээ катышса, анда аны баса белгилеп көрсөтүү, көңүлдү ага буруу үчүн катышты деп түшүнүү керек. Эгерде ээ тексттеги мурунку сүйлөмдөрдө катышса, аны кийинки сүйлөмдө кайталап берүүнүн кажети жок болуп калат, ал тексттин көркөмдүк, стилистикалык сапатын төмөндөтүшү мүмкүн.

Мындай көрүнүш баяндоочтун жак мүчөлөрүндө турушу менен түшүндүрүлөт, жак мүчөлөр баяндоочтун грамматикалык формасы гана болбостон, стилистикалык каражат катары да келет.

Мындай сүйлөмдөрдө ээнин түшүп айтылышы – сүйлөмдүн табиятын өзгөртпөйт. Анткени, баяндоочтук жак формасы ээ катары кайсы сөз келерин айкындап турат.

Ал эми ээсиз сүйлөмдөрдө ээ такыр катышпайт жана аны баяндоочтук формалар аркылуу да ордуна коюуга мүмкүн эмес.

Ээнин семантикалык мааниси

Ээнин семантикасын анын синтаксистик функциясы менен гана түшүндүрүү жетишсиз. Анда ал кептин объектилик маанисин гана билдирип калмак.

Ээ, биринчиден, аткарган синтаксистик функциясы, экинчиден, ээнин милдетин кайсы сөз түркүмү аткарганына карай, үчүнчүдөн, башка сүйлөм мүчөсү менен болгон синтаксистик катышына карата ар кандай семантикалык маанилерди билдире алат.

Сөз түркүмүнүн ичинен зат атоочтун семантикалык мааниси объектилик мааниге ээ, алар предметтин, кубулуштун, окуянын ж.б. атын билдирет, демек, ээ зат атоочтон турса – объектилик, предметтик маанини билдирет.

Бирок, ээнин семантикалык мааниси объектилик, предметтик маанини билдирүү менен чектелбейт. Маселен, ээ катары келген зат атоочтор предметтик маанини (*китеп, дептер, калем сап* ж.б.), же мейкиндик маанисин (*айыл, талаа, өрөөн, шаар* ж.б.), чен, өлчөм маанисин (*км, метр, чакырым* ж.б.) ж.б. алып жүрөт. Ошого жараша объектилик маанидеги ээ предметтик, мейкиндик, мезгилдик, сан-өлчөмдүк ж.б. маанилерди да алып жүрөт.

Мисалы: *Кутеп* – билим булагы. *Бишкек* – кооз шаар. *Биздин кылым* – прогресстин кылымы.

Мында *китеп* – предметтик маанини, *Бишкек* – мейкиндик маанини, *кылым* – мезгил маанисин билдирет.

Ээнин милдетин башка сөз түркүмдөрү да аткарат: сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч, кыймыл атооч ж.б.

Бул учурда ээ синтаксистик жактан кептин объектисин көрсөтүү менен объектилик, предметтик маанини алып жүрөт, экинчиден ээ катары келген сөз түркүмдөрүндөгү кыймыл-аракет, сан-өлчөм ж.б. маанилерди да камтыйт.

Мисалы: **Кыймылдаган кыр ашат** (макал). **Экинчибиз** – бул. **Армандуу экөө желе-жортуп кетип баратты** (Ч.А.).

Ошентип, тигил же бул сүйлөм мүчөсүн, т.а. ээни аныктоодо сүйлөмдөгү синтаксистик функциясы, анын милдетин аткарган сөз түркүмдөрүнүн семантикасы, башка сүйлөм мүчөсү менен болгон синтаксистик катышы эске алынат.

ЭЭНИН СӨЗ ТҮРКҮМДӨР АРКЫЛУУ БЕРИЛИШИ

Ээнин грамматикалык табияты башка синтаксистик категориялар сыяктуу эле, ээ катары келген сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык табияты менен тыгыз байланыштуу. Ээ катары келген сөз түркүмү ал кубулуш, окуя, белги же сапат ж.б. болбосун, алардын аталышын билдирип, кептин объектиси катары келет.

Ээнин синтаксистик кызматын негизинен зат атооч же объект катары келген башка сөз түркүмдөрү аткарат.

Мисалы: **Бугу-эне** суу жээктей чуркады (Ч.А.). **Баары** үлүрөйүп жер тиктешти (Ч.А.).

Демек, ээ кайсы сөз түркүмүнөн турбасын жана бир сөздөн же сөздөрдүн айкашынан турбасын, алар предметтик, объектилик мааниде колдонулат.

а) Ээ катары атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч келет.

Мисалы: **Авдий** болсо араң эле кыңкыс этет (Ч.А.). **Авдий Каллистратов** өзү узун бойлуу, ак куба жигит (Ч.А.).

б) Ээ катары жактама ат атоочтун бардык түрлөрү, сурама ат атооч (*ким, эмне, кайсы*), өз деген ат атооч (*өз, өзүм, өзүң, өзүңүз, өзүңөр, өзүңүздөр, өзүлөрү*), *баары, бардыгы* деген ат атоочтор келет. Калган ат атоочтор субстантивдешсе гана ээ боло алат.

Мисалы: *Жыйналышты өзүңүз ачып бериңиз. Сабакка бардыгы катышты. Бүгүн сабакка ким келген жок?*

Көпчүлүк учурда булар кептин объектиси катары келгенде таандык мүчөнү же көптүк сандын мүчөсүн кабыл алат.

в) Сын атоочтор, сан атоочтор субстантивдешип ээнин милдетин аткарат. Булар да көпчүлүк учурда таандык мүчөнү же көптүк сандын мүчөсүн кабыл алат, кээде гана мүчөсүз болот.

г) Тактоочтор субстантивдешип ээ катары келет.

д) Ээлик милдетти атоочтук жана кыймыл атооч аткарат. Алар ээ катары келгенде, эреже катары баяндоочко карата төрчүл орунда жайгашат.

е) Кызматчы сөздөр, сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр ж.б. да, эгер алар кептин объектиси катары келсе, ээ болот.

Мисалы: *Элек, эмес – жардамчы сөздөр. Лык – сөз жасоочу мүчө, и – ичке үндүү тыбыш.*

Зат атоочтун ээлик милдетти аткарышы

Зат атоочтордон турган ээнин семантикасы. Ээ катары келген зат атоочтор, негизинен, объектилик, предметтик маанини билдирет. Бирок, зат атоочтор лексикалык маанилери боюнча бирдей эмес, алар конкреттүү предметти, ошондой эле абстракттуу маанидеги түшүнүктү ж.б. алып жүрөт.

1. Ошого карай ээ объектилик, предметтик маанини билдирүү менен дагы кошумча төмөнкү маанилерди алып жүрөт.

а) Кошумча абстрактуу маанилерди алып жүрөт.

Мисалы: **Оюм алда кайда кетти. Баланын күйүтү оңойбу** (Ч.А.).

б) Нерселик (предметтик) маанидеги зат атоочтор ээ болуп келсе, мындай ээ объектинин конкреттүү маанисин билдирет.

Мисалы: **Алма бышып турат. Үйдүн терезелери караңгы** (Ч.А.).

в) Мейкиндик маанидеги зат атооч кепте объект катары келип, предметтик мааниге кошумча мейкиндик маанини да алып жүрөт.

Мисалы: **Ысык-Көл жайы-кышы тоңбойт. Бишкек – Кыргызстандын борбору.**

2. Бирок, мейкиндик маанисиндеги ээлердин семантикасы аларга көз каранды болгон баяндоочтун мааниси менен байланыштуу болот.

а) Эгерде мейкиндик маанисиндеги зат атоочтордон турган ээлер объектилик, абал, физикалык жана психикалык аракеттеги баяндоочтор менен өз ара синтаксистик катышта болсо, анда объектилик жана предметтик гана маанини билдирет.

Мисалы: **Биздин тоолордо кокту-колот, бет, тескей, күңгөй болот.**

Мында *кокту-колот, бет, тескей, күңгөй* – мейкиндик маанисинде турса да, объектилик, предметтик маанини билдирди.

б) Эгерде ээге көз каранды болгон баяндоочтор мейкиндик маанисин алып жүрсө, анда ээ баяндооч менен катышына карай объектилик мааниден башка да мейкиндик, орун маанилерине ээ болот.

Мисалы: **Жол жакшы салынды. Жол элге жык толуптур.**

Биринчи сүйлөмдө *жол* – объектилик гана маанини алып жүрөт. Экинчи сүйлөмдө баяндооч мейкиндик маанисин алып жүргөндүктөн, ээ дагы кошумча мейкиндик маанисин камтып турат.

в) Мезгилдик маанисиндеги зат атоочтор ээ болуп келсе (*жыл, ай, күн, доор, кылым, жаз, жай, күз, кыш, жума, сутка, түн, күн, саат, минута, семестр* ж.б.), бир жагынан мындай ээлер негизги объектилик, предметтик маанисин сактап, экинчи жагынан мезгил маанисин да камтып турат.

Мисалы: *Арадан жыл өттү. Сентябрь – окуу жылынын башталышы.*

г) Ченем, өлчөм маанисиндеги зат атоочтор да кептин объектиси катары келет да, объектилик маанини, ошону менен катар эле чен-өлчөм маанисин да камтыйт.

Мисалы: *Центнер көтөрүүгө оордук кылат. Чакырым километрден эки эсе көп.*

д) Сын-сыпаттык маанисиндеги зат атоочтор кептин объектиси катары келип, объектилик маанини, ошондой эле сыпат, абал маанилерин да сактайт.

Мисалы: *Сулуулугу жаш кезиндегидей. Билимдүүлүгү мени кубандырат. Кайраттуулугу, эрдиги суктандырат.*

е) Нерселердин атын, кубулуштарды, адамдарды, айбанаттарды ж.б. билдирүүчү зат атоочтор объектилик маанини алып жүрөт.

Мисалы: *Кундуздай кара чачы эки өрүлүп артында. Тыштан чуу күч алды (Ч.А.). Күн бат эле ысыды (Ч.А.).*

ж) Атооч сөздөрдүн тутумунан турган өз ара ажырагыс сөз айкашынан же туруктуу сөз айкашынан турат.

Мисалы: *Кара жамгыр тынбай жаады.*

з) Зат атоочко кызматчы сөздөр жалганып келип, ээ болот.

Мисалы: *Чиркин, бала деген кыйын экен (К.Б.). Алымкан аттуубуз бул келин болот.*

и) *Бир* деген кызматчы сөз ээге айкашып, белгисиздикти кошумчалайт.

Мисалы: *Бөлмөдө бир адам отурган экен. Бир студент сабакка келбей калды.*

й) Ээге *болсо* деген сөз жалганып айтылат да, биринчиден жалпылыкты, экинчиден ээге акцент коюп белгилеп көрсөтөт.

Мисалы: ***Айдай болсо*** сулуу, шайыр, ачык айрым кыз. ***Биз болсо*** Ысык-Көлдөн кечээ келгенбиз.

Сын атоочтун ээлик милдетти аткарышы

Сын атоочтон турган ээнин семантикасы. Сын атоочтон турган ээ кептин объектиси катары келет жана биринчи кезекте объектилик мааниге ээ болот, бирок алар өздөрү камтыган семантикалык маанини да жоготпойт.

а) Уңгу жана туунду сын атоочтордон турган ээ объектилик маанини билдирет, ошондой эле сын атоочтун семантикасын: белги, өң-түс, салыштырма, көлөм ж.б. маанилерин да сактап турат.

Мисалы: ***Арам*** өз көмөчүнө күл тартат. Эки ***арам-за*** дос болбойт (макалдар).

б) Уңгу сын атоочтор жана башка сөз түркүмдөрүнөн жасалган сын атоочтор салыштырма даражада туруп, ээлик милдет аткарат. Мындай учурда алар объектилик маанини билдирет, ошондой эле сын атоочтун салыштырма даражасынын маанисин да алып жүрөт.

Мисалы: *Жер төшөктүн калыңыраагы* жакшы болот. *Китептин жаңыраагы* тийди. *Балдардын улуураагы* – Канат.

Сан атоочтун ээлик милдетин аткарышы

Сан атоочтон турган ээлер кептин объектисин билдирүү менен сан атооч сөз түркүмүнөн турганына байланыштуу сан-өлчөмдүк, иреттик ж.б. маанилерди да камтыйт.

Мисалы: **Экөө** ушул көк мелжиген аска зоого бет-ме-бет чыкмакчы (Ч.А.). **Экинчиси** – кең далылуу, төшү жайык, чап жаак оор басырык абышка (К.Б.). **Экөө** тең күлүп калышты (Ч.А.). Анан **экөө** тең секирди (Ч.А.). Терезени **бирөө** четкендей болду (Ч.А.).

Тактоочтун ээлик милдет аткарышы

Ээлер тактоочтон да түзүлөт. Тактоочтор ээлик кызмат аткарган учурда субстандидвешет да, объектилик маанини билдирет. Ошого карабастан тактооч алып жүргөн маани, ал ээ катары келсе да, сакталат. Демек, мындай ээ объектилик мааниден башка да тактоочтор билдирген маанини сактайт.

Мисалы: *Ийгиликтин кечи жок. Бүгүнкүнүн эртеңкиси бар.*

Ат атоочтун ээлик милдетти аткарышы

Ат атооч лексика-грамматикалык жактан башка сөз түркүмүнүн ордуна колдонула берет. Ошондуктан ат атоочтор семантикалык жактан ар түркүн.

Ат атоочтордон турган ээнин семантикасы. 1. Ат атоочтор ээлик милдет аткарганда, алар объектилик, предметтик мааниде болот, бирок ат атооч камтыган маанилер кошо сакталат.

Мисалы: **Сен мага атыңды бергин. Алар жайлоого кетишти.**

2. а) Суруону билдирген *ким, эмне* деген ат атоочтор ээ катары келсе, алар жакты, предметти айкындоо үчүн колдонулат.

Мисалы: **Кимдер** булар жана аларга эмне керек? (А.Т.) **Кимдер** келишти? Базардан **эмнелер** алынды?

б) *Ким, эмне* деген ат атоочтор ээ катары келгенде абстрактуу маанини да алып жүрөт.

Мисалы: **Ким билет кимдин арманын,**
Көтөргөн билет салмагын.

Атагы таш жарган улуу жазуучубуз Чыңгыз Айт-матовду ким билбейт.

в) *Ким, эмне* деген ат атоочтор ээ катары келгенде, суроо маанисин билдирет жана тактоо, жалпылоо маанилерин да алып жүрөт. Мисалы: **Кимдер келишти? Эмнелер иштелди?**

г) *Ким* деген ат атооч катар келип, бири жатыш жөн-дөмөдө туруп, ээ катары келгенде объектилик мааниде болот жана суроо маанисин жоготуп, жалпылоо, көптүк, же чектөө маанисин камтыйт.

Мисалы: **Кимде-ким талыкпай иштесе, максатына жетет. Кимде-ким жакшы билим алгысы келсе, окусун.**

д) *Кайсы* деген ат атооч ээ катары келгенде объектини билдирет жана суроо маанисин да камтыйт.

Мисалы: **Кайсынысы мурда келди? Кайсылар керектелет? Кайсы алынды?**

е) *Канча, кандай, канчанчы* деген ат атоочтор ээ катары келгенде, субстандивдешет, мындай учурда алар таандык мүчөнү жана *-лар* мүчөсүн кабыл алат. Мындай ээлер объект катары келет, ошондой эле суроо маанисин да алып жүрөт.

Мисалы: **Канчасы алынды? Кандайлары бар? Канчанчысы керектелет?**

ж) Жалпылама маанидеги¹ ат атоочтор объектилик маанини билдирет, ошондой эле көптүк, ченем маанилерин да алып жүрөт.

Мисалы: **Бардыгы келишти. Сени баары билишет. Баары экзаменге катышты. Бардыгы мына**

¹ С. Давлетов, С. Кудайбергеновдун эмгегинде *баары, бардык* деген сөздөр аныктама ат атоочторго кирет (Азыркы кыргыз тили. Морфология.1980, 130-б.), А. Жапаровдо алар «собирательные местоимение» деп берилет (Синтаксический строй кыргызского языка, 1, 1992, 206-б.).

ушундан, жансактоо – тиричиликтин ушул жөнөкөй окуясынан башталды (Ч.А.).

з) Ээлер өз, өзүм, өзүбүз, өзүң, өзүңөр, өзүңүз, өзүңздөр, өзүлөрү¹ деген ат атоочтордон болсо, анда объект катары гана келет.

Мисалы: *Өз башыбызга өзүбүз ээбиз. Жыйналышты өзү ачты. Ушунун өзү Сейдени коркутуп жүрөт* (Ч.А.). *Алымбайдын өзү барды.*

и) Тангыч ат атоочтор ээлик милдет аткарганда объект катары келет, ошону менен бирге жалпылык, көптүк маанини да камтыйт.

Мисалы: *Бизди эч нерсе токтото албайт. Жоокерлердин эч кимиси мындан корккон жок. Сабакка эч ким кечиккен жок. Эч ким үн катпады* (Ч.А.).

й) Аныктама ат атоочтордон (*ар ким, ар кимиси*) турган ээлер объект катары келет жана жалпылык маанини камтып турат.

Мисалы: *Ар кимиси өз ойлорун айтышты. Ар ким өзү үчүн жооп берет. Ар ким өз иши менен алек* (Ч.А.).

Ат атоочтон турган ээнин баяндоочтун семантикасы менен байланыштуулугу. Жалпылама маанидеги ат атоочтор ээ катары келгенде баяндоочтун семантикасы менен байланыштуу болушат.

Ээлер аракет, сапат, ирээт маанисиндеги баяндооч менен синтаксистик мамилеге келгенде, көптүк, ченем маанисин алып жүрүшөт.

Эгерде баяндоочтор абал, көрүнүш, кубулуш, сан маанилеринде болсо, ээ абал маанисинде болот.

¹ С. Давлетов, С. Кудайбергеновдун эмгегинде өз деген сөз аныктама ат атоочко кирет (Азыркы кыргыз тили. Морфология. 1980, 124-б.), А. Жапаровдо ал «собственно-личное местоимение» деп берилет (Синтаксический строй кыргызского языка, 1, 1992, 206-б.).

Атоочтуктан турган ээ

Атоочтуктан турган ээнин семантикасы жана структурасы. Атоочтуктан турган ээлер, биринчиден, алар кайсы мүчөлөр аркылуу жасалганына карай, экинчиден, баяндоочу кандай семантикада экендигине карай, үчүнчүдөн башка сүйлөм мүчөлөрү кандай таасир эткенине карай ар түрдүү маанилерди билдирет.

1. а) **-ган** мүчөсү аркылуу уюшулган атоочтуктан турган ээ объект маанисин билдирет, ошондой эле белгилик, сын-сыпат, абал маанилерин да камтыйт.

Мисалы: *Баарын күлдүрүп отурган* – Бейшен куудул. *Ырдаган* – Талантбек. *Куш аяган көк карайт, ат аяган жер карайт* (макал). *Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет* (макал). *Таптаган билет шумкарды, чапкан билет тулпарды* (макал).

б) **-ган** мүчөсү уюштурган атоочтук ээ катары келгенде таандык мүчөнү, көптүк **-лар** мүчөсүн кабыл алып, объектилик мааниде болот, ошондой эле абал, белги, мезгил маанилерин да камтып турат.

Мисалы: *Баланын түнү мөнөн тынчы кеткени* ырас. *Анын күлгөнү* эсимден кетпейт. *Күндүн жааганы уламдан улам калыңдады* (К.Ж.). *Баргандар* келишти.

Бул мисалдарда ээнин объектилик мааниси басымдуулук кылат.

в) Таандык мүчөсү бар атоочтуктар ээ катары келгенде объектилик мааниде болот жана белгилик, мезгил жана ал-абал маанилерин да алып жүрөт.

Мисалы: *Азаттын биздин айылга кайрылганы* ырас. *Жамалдын ырдаганы бардыгына жакты*. *Сапардын түнү мөнөн тынчы кеткени* ырас. *Бардыгынын тилегени* жакшылык. *Издегени* – кыргыздын санжыралары.

Жогорку мисалдардан атоочтуктан турган ээлерде абал маанилери да камтылып тургандыгы көрүндү.

г) Төмөнкү мисалдарда ээ объектилик маанини жана мезгил маанилерин камтып турат.

Мисалы: ***Биякка келгени таза айыга баштады*** (Ш.Б). ***Тырышып окуганы жолдошторуна кадырлуу боло баштады.***

Атоочтуктан турган ээ **-лар** мүчөсүндө туруп, маани-сине жана формасына жараша ар түрдүү болот.

Мисалы: *Ошентип **ойлоп жүргөндөр** жаңылышат.*
***Талашып тартышкандары** – тарттип.*

Бул мисалдарда объектилик маани менен бирге эле белгилик маани бар.

2. **-ар** мүчөсү аркылуу уюшулган ээлер объектилик мааниде болот жана абал маанилерин камтыйт.

Мисалы: *Бирок кимдин үйүнө **токтоору** белгисиз* (К.К.). *Айнанын айылга **бараары** арсар.*

3. **-бас** мүчөсү аркылуу уюшулган атоочтуктардан турган ээлер баяндоочко терс маанини киргизет.

Мисалы: ***Тойбос** тогузга да ыраазы болбос* (макал).

4. **-уучу** мүчөсү аркылуу уюшулган атоочтуктар ээ катары келгенде объектилик мааниде болот жана белгилик маанини да камтыйт.

Мисалы: *Конференцияны **уюштуруучулар** чакыруу кагазын чыгарышты. Жарыш сөзгө **чыгуучулар** кол көтөрүштү.*

Кыймыл атоочтон турган ээ

Кыймыл атоочтон турган ээ объектилик мааниде болот жана кыймыл атоочтун маанилерин да алып жүрөт.

Кыймыл атоочтон турган ээнин семантикасы жана структурасы. а) Кыймыл атоочтук ээ **-ыш** мүчөсү аркылуу жасалат жана объектилик маани менен кошо эле белги, сыпат маанилерин алып жүрөт.

Мисалы: *Токтогулдун комуз **кармашы, чертиши** да башкачараак* (К.К). *Мамбеттин **ыкчам кыймыл-дашы** бизге жакты.*

б) **-уу** мүчөсү аркылуу уюшулган ээ объект катары келет, абал, белги, сапат, абстрактуулук маанилерин алып жүрөт.

Мисалы: **Көздөгөн максатка жетүү** – кандай бактылуулуук (Аб.Т.). **Бактылуу болуу** – ар бир адамдын максаты.

в) **-мак** мүчөсү аркылуу уюшулган атоочтуктан турган ээ объект катары келип, абал маанисин алып жүрөт.

Мисалы: **Жетмек оңой эмес. Ишти баштамак кыйын.**

Ээнин тутуму

Ээ курамына жараша жөнөкөй, тутумдаш болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй ээ. Жөнөкөй ээ бир сөздөн гана турат.

Мисалы: **Күн бат эле ысыды** (Ч.А.). **Айрыкча Акбара эки колун жерге тийгизе албай бүжүрөйт** (Ч.А.).

Тутумдаш ээ. 1. Тутумдаш ээ өз ара айкашып келген эки же андан ашык толук маанилүү сөздөрдүн тутумунан турат.

Мисалы: **Ар кимге туулган жери – кымбат. Кой семизи койчудан** (макал).

Мындай ээлер бири-бири менен башкаруу, таандык, ыкташуу байланыштары менен байланышат.

Мекеменин аттары, газета-журналдардын аттары (мисалы: **Кыргыз Республикасы, Кыргыз мамлекеттик банкы, Кыргыз Улуттук илимдер академиясы, Кыргыз Улуттук университети** ж.б.) да тутумдаш ээлик милдет аткарышат. Составы боюнча бир нече сөздөрдөн туруп, толук түрдө да, кыска түрдө да колдонулат.

2. Тутумдаш ээнин бири толук маанилүү сөздөн, экинчиси кызматчы сөздөрдөн турат.

Мисалы: **Өтө мыктылары олимпиадага катышат. Тил үйрөнүү курсуна өңчөй жаштар** жазылышты.

3. Сүйлөмдүн ээси туруктуу сөз айкашынан да турат.

Мисалы: **Оозу менен орок оргон – ушул. Кара жамгыр ак жаанга айланды.**

Буга дагы төмөнкүдөй туруктуу сөз айкаштарын мисалга келтирүүгө болот: *жаш жүрөк, күлгүн жаш, сир-кеси суу көтөрбөгөн ж.б.*

СҮЙЛӨМДҮН БАЯНДООЧУ

Эзнин ар кандай белгилерин: кыймыл-аракетин, ал-абалын, сапатын, санын, өлчөмүн ж.б. билдирүүчү баш мүчөлөрдүн бирин баяндооч деп атайбыз.

Мисалы: *Экзамен башталды. Жигиттердин айласы түгөндү* (Ч.А.). *Айлана жымжырт боло калды* (Ч.А.). *Күн – планета.*

Баяндооч эзнин ар түрдүү белгилерин билдирет. Мындай белгилердин көптүгү, бир жагынан, баяндооч катары келген сөздөрдүн семантикасына, экинчиден, баяндоочтун өзүнүн формасына жараша болот.

Предикативдик катыш. Предикативдүүлүк. Баяндооч ээге көз каранды абалда болот. Предикативдик катыш, негизинен, ээ менен баяндоочтун ортосундагы катыш болуп эсептелет.

Ал эми предикативдүүлүк сүйлөмдүн уюшулушунда чоң ролду ойнойт жана анын милдети – сүйлөмдүн мазмунунун чындыкка болгон катышын көрсөтүү, чындык жөнүндө кабар берүү болуп саналат.

Сүйлөмдүн негизи болгон предикативдүүлүк грамматикалык жактан модалдуулук категориясы жана жак, чак категориялары аркылуу уюшулат.

Мисалы: *Мал жайытта жатат* (Н.Б.). *Быйыл биз планды, сөзсүз, аткарабыз.*

Чак, ыңгай (модалдуулук) жана жак/сан чогуусу менен баяндоочтун морфологиялык категориялары эмес, баяндоочтук категориялар катары чыгышат да, бул

категориялардын маанилери баяндооч болуп келген сөз формаларында сөзсүз камтылат.

Предикативдик формалар этиштен турган баяндоочтун ээ менен болгон байланышын камсыз кылат.

Баяндооч мүчөлөрдүн түзүлүшү боюнча классификациясы

Баяндоочтун ар кылдуулугу баяндооч катары келген сөз түркүмдөрүнүн семантикасына жана формасына, ошондой эле баяндоочко байланышкан сүйлөм мүчөсү менен катышына жараша болот.

Синтетикалык баяндоочтук форма

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр баяндоочко жалганып, баяндоочтук форма катары келет да, анын баяндооч катары кызмат аткарышын шарттап турат. Мындай сөз өзгөртүүчү формалар синтетикалык баяндоочтук форма деп аталат.

1. Жак уландылары синтетикалык баяндоочтук форма катары келет. Ээ ат атоочтон туруп, I, II жакта, ат атооч же башка сөздөр III жакта турса, баяндоочтору да ошол жакта турушат.

Мисалы: **Мен экзаменди эң жакшы тапшырдым. Баарыбыз тоо арасындагы айылдан келдик.**

Жак мүчөлөрүнүн формалары. а) I мен – *мын, биз–быз*; II сен – *сың, силер – сыңар, сиз – сыз, сиздер – сыздар*.

Мисалы: **Мен сабакка барамын. Сен эртең айылга барасың. Мен Ысык-Көлдөн кечээ келдим. Биз быйыл барабыз. Сиз качан келесиз? Силер кайда барасыңар?** ж.б.

Бул мисалдарда баяндоочтун формалары, биринчиден, ээ менен ээрчишип турса, экинчи жактан баяндоочтук форма катары келди.

Экинчи түрдө өзгөрүүгө учураган жак формалар: I -*м, -к*; II -*ң, -ңар, -ңыз, -ңыздар*.

Кээде баяндоочтук форма көмүскөдө калышы мүмкүн.

Мисалы: *Сен студент, мен аспирант.*

2. Эгерде ээ III жакта турса, баяндооч нөлдүк аффиксте турат. Баяндоочтун III жак мүчөлөрүнүн жоктугу – ээ менен баяндоочтун ортосундагы жак боюнча ээрчишүү байланышынын формасы катары келет.

Мисалы: *Асан – студент. Бостон – чабан.*

Эгерде мындай баяндоочтор көптүк санда турса, анда көптүк сан боюнча ээрчишүү негизинен стилистикалык гана мүнөзгө ээ болот.

Мисалы: *Баардыгы – жаштар. Булар – малчылар.*

3. Чак уландылары синтетикалык баяндоочтук форма катары келет.

Мисалы: *Түн бейкут өттү* (Ч.А.). *Ар ким өз эрмеги-биз менен үңкүйүп отурабыз* (Ч.А.). *Келечектүү муундар бул жерди берекелүү Анархай деп даңазалашар* (Ч.А.).

4. Чакчылдар да айрым учурда синтетикалык баяндоочтук форма катары келиши мүмкүн.

Мисалы: *Күн көтөрүлүп, айлана алтын нурга бөлөндү.*

5. Этиштин шарттуу **-са** уландысы да синтетикалык баяндоочтук форма катары келет.

Мисалы: *Көгөргөнү чын болсо, гүлдөр соолбос болсочу* (Токтогул).

а) Шарттуу **-са** мүчөсү багыныңкы сүйлөмдөрдө, ошондой эле жөнөкөй сүйлөмдө да баяндоочтун синтетикалык формасы катары келет.

Мисалы: *Мен ушул жерде иштесем. Мен окумуштуу болсом. Эски адат коюлса, Бузук кылык жоюлса* (Токтогул).

б) **-са** мүчөсүндөгү баяндоочко **-бы**, **-чы** мүчөлөрү жалганып, баяндоочтун синтетикалык формасы катары келет.

Мисалы: *Бүгүн барсамбы, же коё турсамбы. Жашыл оңбос болсочу, Жаш карыбас болсочу* (Токтогул).

б. Сууроолуу **-бы** уландысы, кээде күдүк **-дыр** уландысы синтетикалык баяндоочтук форма катары келет.

Мисалы: *Сая кеткен өмүр деген ушубу? (Ч.А.) Сен жайлоодонбу? Ал айылдадыр.*

Позициялык баяндоочтук форма

а) Чак уландылары, шарттуу **-са** уландысында турган этиш сөздөр кандай орун тартибинде турган болсо да, алардын баяндоочтук милдети өзгөрүлбөй, сакталып кала берет. Анткени чак уландылары, шарттуу **-са** мүчөсү этиштин туруктуу түрдөгү баяндоочтук милдетин шарттап турат.

Мисалы: *Мен келечекте юрист болсом. Төө канча болсо, жүк ошончо. Асманыбыз ачык болсо, келечегибиз кең болсо. Түшүмүбүз мол болсо. Күзүбүз берекелүү болсо.*

б) III жакта ээ болуп түшкөн сөздөр менен байланышкан атооч жана тактооч сөздөр баяндоочтук милдет аткарып турса, анда алардын сүйлөмдөгү орду ээге карата соңчул болот.

Мисалы: *Алмалары – даамдуу жана өтө түшүмдүү. Ат – адамдын жолдошу (Ч.А.) Биздин кашардагы булактын суусу – туздуу (Ч.А.). Бирок көзү – жаман, сүрдүү (Ч.А.). Баарына күнөөлүү – мен (Ч.А.).*

Аналитикалык баяндоочтук форма

Кээ бир жардамчы сөздөр да баяндоочтук форма катарында кызмат өтөйт. Алар толук маанилүү сөздөргө айкашып келип, туруктуу баяндоочтук белгиге ээ болот. Мындай тутумдагы баяндооч сөздөр аналитикалык формадагы баяндоочтордун тобун түзөт.

Толук маанилүү сөздөргө төмөнкү аналитикалык баяндоочтук форма жасоочу сөздөр жалганат:

а) **экен, эле**. Мисалы: Өзүң да **таанымал экенсиң**. Терезеси аянтка **чыгат экен** (Ч.А.).

Булар жак мүчөлөрүн жана **-бы** мүчөсүн кабыл алат. Мисалы: *Биз айылдап барар бекенбиз*.

б) **чыгар**. Мисалы: Бул, балким анын өмүрүндөгү биринчи колуна тийген чоң **сумма чыгар** (Ш.Б.). Карачы, автобус **келип калган чыгар**.

Булар жак мүчөлөрүн кабыл алат. Мисалы: *Мындан бир жыйынтык чыгарарсың*.

в) **эмес**. Мисалы: Айша **студент эмес**. Болот семинарга **келген эмес**.

Булар жак мүчөсүн кабыл алат. Мисалы: *Мен тоого барган эмесмин*. Сен сабакка **катышкан эмессиң**.

г) **тура** (жак мүчөлөрү менен жакталат): Ал **Асан тура**. Айткан сен **турбайсыңбы**.

д) **го**. Мисалы: Алыста келаткан **автобус го**. Келе жаткан **Асан го**.

е) Кээде эки же андан көп жардамчы сөздөр да баяндоочтук форма катары келет: *эмес экен, эмес эле, эмес го*.

Мисалы: *Бул анын милдети эмес эле*. Илим деген чалгы шилтеп кете бергендей **иш эмес экен**. Бул ага **жаңылык эмес экен**.

ж) **бейм**¹: Мисалы: Ал азамат **Болот бейм**. Сен **студентсиң бейм**.

¹ Бул этиштин **-де** деген негизине **-бы** мүчөсүнүн жана I жактын (жекелик түрдөгү) **-м** мүчөсүнүн жалгануусу менен пайда болгон. Адегенде этиштин **-д** мүчөсү түшүп калган, анан **-бы, -м** мүчөлөрүнүн этиштин негизи менен ажыралгыс айкалышынан улам ал жардамчы сөзгө айланган. **-Бы** мүчөсү өзүнүн суроону билдирүүчү касиетинен ажырап, **-м** болсо жакты билдирүүчү касиетинен ажырап, **бейм** жардамчы сөзү пайда болгон (13.273).

з) **дейм**¹: Көбүнчө *дейм* жардамчы сөз катары көп колдонулат. Аналитикалык форма катары келгенде **-м** жакты билдирүүчү касиетинен ажырайт да, *дейм* жардамчы сөз катары гана келет.

Мисалы: *Сен аспирантсың го дейм. Биз иштей албайбыз го дейм.*

и) Кыргыз тилинде төмөнкү жардамчы сөздөр – *болчу, көрүнөт, сыяктанат, окшойт, болуп саналат, болуп эсептелет, деп аталат, дейбиз, делет, дейт* ж.б. баяндоочтун аналитикалык формалары катары атоочтон жана этиштен турган баяндоочко жалганат.

Мисалы: *Теманы жакшы түшүндү окшойт. Асан Канаттан бир топ улуу көрүнөт.*

й) Кээде *сыяктуу, жөнүндө, тууралуу, чейин, дейре* ж.б. жардамчы сөздөр толук маанилүү сөзгө жалганып, тутумдаш баяндоочту түзөт.

Мисалы: *Биринчи лекция кыргыз тилинин сөз айкашы жөнүндө. Биздин огороддун чеги тетиги сарайга чейин.*

Мындай баяндоочтор орун тартиби боюнча ээден кийин келет, т.а., соңчул болот, эгерде орундары алмашып калса, алардын синтаксистик функциясы да өзгөрөт.

к) *эле, эмес, экен, го* – жатыш, чыгыш жөндөмөдөгү толук маанилүү сөздөргө айкашып, баяндоочтун аналитикалык формалары катары келет.

Мисалы: *Бул суроо көптөн бери Каныбектин жүрөгүндө эле* (К.Ж.). *Кеп анда эмес* (Ч.А.).

¹ Бул сөз бир жагынан жардамчы сөз катары баяндоочтун аналитикалык формасы катары келет, экинчи жактан өз алдынча толук мааниге ээ сөз катары синтаксистик кызмат да аткарат (13.273).

Баяндоочтордун баяндоочтук формасына жана структурасына жараша бөлүнүшү

Баяндоочтор формасына жана структурасына жараша эки түргө бөлүнөт.

1. Биринчиси – жөнөкөй сүйлөмдөгү жана тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөгү баяндоочтук форма. Баяндоочтун бул түрү жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисинде үйрөнүлөт.

2. Экинчиси – багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтук формасы. Бул кошмо сүйлөмдүн синтаксисинде үйрөнүлөт.

БАЯНДООЧТУК МИЛДЕТТИ АТКАРУУЧУ СӨЗДӨР

Баяндоочтук милдетти ар түрдүү сөз түркүмдөрү аткарат.

Этиштик баяндоочтор

Этиштик баяндоочтордун сенмантикасы жана структурасы

1. Чак жана буйрук этиштерден болгон этиштик баяндоочтор. 2. Чакчыл жана шарттуу этиштерден болгон этиштик баяндоочтор. 3. Кыймыл атоочтордон турган этиштик баяндоочтор.

1. Чак жана буйрук этиштик баяндоочтор

Чак этиштик баяндоочтор

Өткөн чак этиштик баяндоочтор

- Өткөн чак:
- берки өткөн чак
 - капыскы өткөн чак
 - адат өткөн чак
 - белгисиз өткөн чак

1) Берки өткөн чак. -ды мүчөсү. Ээнин айкын, жаңы эле бүткөн аракетин баяндайт.

Мисалы: *Каныбек менен Алым абдан кубанышты. Бир далай убакыт өттү. Тегеректегилер муну жинди болуп кетпегей эле деп коркушту* (Ч.А.).

Ошентип, **-ды** мүчөсү аракеттин бүткөндүгүн билдирет.

2) Капыскы өткөн чак этиштик баяндоочтор. -ыптыр мүчөсү. Аракеттенүүчү жак же башкалар тарабынан мурун жасалып, бирок унутулуп калгандай жана кайра эми эске түшкөндөй маанини билдирген баяндоочтор.

Мисалы: *Мен китепти алыптырмын. Кошуналар кечээ көчүп кетишиптир. Ал катты окуптур. Ал олимпиадага катышыптыр. Бир түнү чын эле качып кетишиптир* (Ч.А.). *Инганын башынан да оор турмуш өтүптүр* (Ч.А.).

Капыскы өткөн чак этиштердин кыскарган формалары: *-ыпмын, -ыппыз, -ыпсың, -ыпсыңар, -ыпсыз, -ыпсыздар*. Булар аркылуу уюшулган баяндоочтор ээнин жактыруу, эркелетүү, кайгыруу мүнөзүндөгү аяктаган аракеттерин билдирет.

Мисалы: *Куш келипсиздер, урматтуу коноктор! Ачкычты мен алыпмын.*

3) Адат өткөн чак этиштик баяндооч -чу (-оочу, -очу, -чу) мүчөлөрү уюштурат, булар ээнин кайталама мүнөздөгү бүтүп калган аракетин баяндайт.

Мисалы: *Атам дайыма эрте турчу. Ал комузду жакшы чертчү.*

а) **-чу** мүчөсү аркылуу уюшулган баяндоочтор айрым жардамчы (болду) сөздөр менен айкашат.

Мисалы: *Дары-дармегин бекер берүүчү болду (К.Ж.). Тапшырманы дайыма аткарчу болду.*

б) *бол* деген этишке **-чу** мүчөсү айкашып, баяндоочко жардамчы компонент катары келет.

Мисалы: *Буларга ушул керек болчу. Убагында окуш керек болчу.*

в) Этиштик баяндоочторго *эле, экен, го* деген жардамчы сөздөр айкашып, кош маани берет.

Мисалы: *Манасты Чоюке мыкты айтчу экен. Асан жайлоого жыл сайын барчу эле. Мен көп көрчү элем. Ушуйкта булак бар деп уктум эле (Ч.А.).*

г) Этиштик баяндоочторго *эмес* жардамчы сөзү жалганат.

Мисалы: *Сен жайлоого барчу эмес элең. Өзүң да жактырчу эмес элең го.*

д) *де* деген этишке **-чу** деген чак мүчөсү жалганат.

Мисалы: *Аны бир көрсөм дечүмүн. Ал мугалим боллом дечү. Бермет дарыгер боллом дечү.*

4) Белгисиз өткөн чак этиштик баяндоочтор. Ээ болуп түшкөн сөздөрдүн белгисиз мезгилде бүткөн аракетин билдирет.

а) **-ган.** Мисалы: *Мектепте бирге окуганбыз. Бул маселе жыйналышта каралган. Чоң атам айылда жашаган. Жер бети кардан мамык оронгон.*

б) **-ган** мүчөсүнө жардамчы *эле, экен, го, эмес, көрүнөт, сыяктанат, окшойт* деген сөздөр айкашып, кош маанини берет.

Мисалы: *Сен да окугансың го. Анара терезени карап отурган экен* (Ч.А.).

в) *Жок* деген сөз сүйлөмдө аткарган кызматы боюнча жардамчы сөз катары, т.а., белгисиз өткөн чактагы баяндоочтун аналитикалык формасы катары келет.

Мисалы: *Баланы алууга эч ким чыккан жок* (жомок). *Бирок Бостон тагдырын Эрназардын ушу жесирине байлаганына эч өкүнгөн жок* (Ч.А.).

г) *Жок* деген сөз көбүнчө *жери* деген сөз менен кошо колдонулат.

Мисалы: *Бул сөз деле Баканы жибитип жиберген жери жок* (Ш.Б.).

д) *-ган* мүчөсү уюштурган баяндоочко *тура, турбайбы, турбайсызбы, турушпайбы* ж.б. жардамчы сөздөр айкашат да, бүткөн, бирок айтуучу үчүн күтүлбөгөн аракетти билдирет.

Мисалы: *Жаш өмүрдү жабыркатып жүргөн турбаймынбы*.

е) *-ган* мүчөсү уюштурган баяндоочко *бол, кыл, дейт, дешет* деген сөздөр айкашып, кошумча белгилик, абал ж.б. маанилерди билдирет.

Мисалы: *Ар ким өздөрүнчө жоруган болушат. Аны көргөндө иштеген болушат*.

ж) *-ган* мүчөсү уюштурган баяндоочко *болду, кылды* деген сөздөр айкашып, белгисиз убакта бүткөндүктү билдирет.

Мисалы: *Жайлоого биргө бара турган болду. Эртең келе турган болду*.

з) *-ган* мүчөсү уюштурган баяндоочко *болгон, кылган* деген сөздөр айкашат.

Мисалы: *Ал бара турган болгон. Аны иштей турган кылган*.

и) *-ган* мүчөсү уюштурган баяндоочко *-дай* мүчөсү уланат: *Ал кечээ баргандай*.

й) **-ган** мүчөсү уюштурган баяндоочко **-гыдай**¹ мүчөсү жалганат. Мисалы: *Жумаш айылга баргыдай. Чакырса келгидей.*

Өткөн чак этиштик баяндоочторго синтетикалык формалардын катмар айтылышы

-бы жана -ба мүчөлүү этиштик баяндоочтордун өткөн чак баяндоочторго жалганышы жана анын сүйлөмдөгү мааниси.

а) **-бы** уландысы кыймыл-аракетке суроо маанисин киргизет. **-бы** мүчөсү уңгуга жалганган **-ды** жана **-ып-тыр** чак мүчөлөрүнөн кийин келет.

Мисалы: *Сабактан келдиби? Талант театрга бардыбы? Санжар бул китепти окудубу? Бейшен келиптирби? Ал университетке өтүптүрбү?*

в) **-ба** мүчөсү этиштен турган негизге жалганат жана баяндоочко терс маани киргизет.

Мисалы: *Ал үйгө келбеди. Жолугушууга барбадым.*

г) Бир уңгуга **-ба** жана **-бы** мүчөлөрү жалганып, так маалыматты берет.

Мисалы: *Анын үстүнө анын таламын талашкандар кыйла кубаттантып таштабадыбы* (Ш.Б.). *Экзамендин жыйынтыгы бизди кыйла кубандырып койбодубу. Үйгө жеткиче кыйналып калбадыбы.*

Мындай курамдагы баяндоочторго жак мүчөлөрү кошулуп, аракетке терс маани киргизет.

Мисалы: *Бул жөнүндө сага айта албай отурбадымбы. Мөн сенин келериңди билбей калбадымбы? Экзамендин болорун эскертпей койбодуңбу?*

¹ **-ган** жана **-дай** мүчөлөрүнүн биригүүсүнүн **-гыдай** келип чыккан. Караңыз: А. Жапаров. Синтаксический строй кыргызско-го языка. 1, 1992, 312-б.

Учур чак этиштик баяндоочтор

Ээ болуп келген сөздөрдүн башталган, аяктала элек аракетин баяндайт.

Мисалы: *Короонун төр жагында бир аял от жагып жатат* (К.Ж.). *Кыйырсыз талаа томсоруп жатат* (Ч.А.). *Ким сага буйрук берип жатат?* (Ч.А.)

Айрым шарттарда мындай баяндоочторго чак уландылары жалганбай калышы да мүмкүн, бирок, контекстен учур чак мааниси билинип турат.

а) Учур чак этиштерден болгон баяндоочтордун тутумунда **олтур, тур, жүр** деген көмөкчү этиштер катышып турган болсо, башталганынан бери көп убакыт өткөндөй, азыр да узакка созулчудай аракетин баяндайт.

Мисалы: *Аска таштарды аралай жорткон ызгаар шамал жинденгендей ышкырып турат* (Ч.А.). *Болот сабак окуп олтурат. Чоң энем Бакир келе турган күндү санап олтурат.*

б) **жат** деген көмөкчү этиш катышып турган болсо, мындай учур чак этиштик баяндоочтор ээ болуп түшкөн сөздөрдүн дал ошол сөз козголуп жаткан кездеги аракетин баяндайт.

Мисалы: *Кыйырсыз талаа томсоруп жатат* (Ч.А.). *Азамат келе жатат.*

в) Учур чак этиштик баяндоочтор тутумдаш этиштерден болсо, көп учурларда мындай баяндооч аракетин башталганынан бери көп убакыт өткөндөй, алар да узакка созулчудай аракеттерин баяндайт.

Мисалы: *Гүл соолуп баратат. Эч жерде жок шарттарды түзүп берүүнү талап кылып келатат* (Ч.А.).

Келер чак этиштик баяндоочтор

а) Келер чак этиштен болгон баяндоочтор баштала элек аракетти билдирет.

Мисалы: *Эртең Эсен акеме кат жазам* (Ш.Б.). *Асан быйыл аспирантурага тапшырат. Ал тоого барат.*

Аталган формадагы баяндооч терс формада да болот.

Мисалы: *Алтын берем десең да сага сатпайм* (Ч.А.). *Ал биздикинен кетпейт.*

б) **-ар, -бас** мүчөлөрү менен уюшулган баяндоочтор келер чакты билдирет.

Мисалы: *Келечекте жакшы кесиптин ээси болор. Эмки жайда Ысык-Көлгө келер. Бошогондо барарбыз.*

Аталган формадагы баяндоочко эле, эмес, экен деген сөздөр жалганып, келер чакты билдирет.

Мисалы: *Койду айдап өтсөк болор эле* (Ч.А.). *Ремонт кылсак сонун болор эле.*

-бас мүчөсү **-ар** мүчөсүнөн терс маанини билдириши менен айырмаланат.

Мисалы: *Балдардын мүнөздөрү келишпес. Самат бүгүн келбес бекен?*

Буйрук этиштерден турган этиштик баяндоочтор

Структурасы жана семантикасы

Буйрук этиштен турган баяндоочтордун бардык түрү баяндооч болот. Буйрук, каалоо ыңгайдагы этиштен турган баяндоочтор буйрук, каалоо, өтүнүч, чечим түрүндө үч жактын бирине айтылган кыймыл-аракетти билдирет.

1. I жакта, көптүк санда айтылат.

Мисалы: *Баарыбыз эрте келели. Батыраак бүтүрүп жиберели. Автобуска кечикпейли. Экзамендерди жакшы тапшыралы.*

2. II жак кыргыз тилинде мүчөсүз айтылат да, этиштин уңгусуна (негизине) туура келет.

Мисалы: *Эртең саат ондо кел. – Тур, ой шайтан баскыр! – деп опузалай баштады* (М.Г.). *Кандай акыл, айт! – деди жолдоштору* (Ж.М.) *Анамай, айылга чап! Кармалбай тез жет! Элди чакыр!... Эркинбек, сен ушерде бол, эч жакка кетпе* (Ч.А.).

3. Экинчи жакта **-гын** мүчөсү уюштурган буйрук этиш баяндооч болот. Кээде ага **-ың** мүчөсү жалганат.

Мисалы: *Сабакка тез жөнөгүн. Сынактарды жакшы тапшыргын. Балага көз салгын. Сууга сүзгөндү үйрөнгүн. Келечекте мыкты кесипке ээ болгунуң. Тез келгиниң!*

4. II жактын жекелик сылык түрү **-ыңыз**; көптүк түрү **-гыла**: *Тамактан алыңыз! Үйгө кириңиз! Келгиле, төргө өткүлө!* – Жолдоштор! *Унчукпагыла, Ормуш ырдайт!* – деди (К.Б.). *Ачууңузду келтирбөй адилет текшериңиз!* (Т.С.) *Камынгыла, бир аз эс алгыла* (Ш.Б.). *Таштагыла, аттарды! Таштагыла! Коштун атына тийбегиле!* (Ч.А.).

5. III жактын **-сын** мүчөсүндөгү буйрук этиштен турган баяндоочтор (жекелик жана көптүк санда).

Мисалы: *Эртеңден калбай модулду тапшырышсын! Конференцияга бардыгы катышсын. Сабакты жакшы окушсун.*

2. Чакчыл жана шарттуу -са формаларындагы этиштик баяндоочтор

Чакчыл формадагы этиштик баяндоочтор. Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы жөнөкөй сүйлөмдүн баяндооч мүчөсү чакчыл формада болот.

Мисалы: *Шашып баратып, унутуп калыптыр. Эрте туруп, сабакка жөнөдүм.*

Шарттуу -са уландысындагы этиштик баяндоочтор. Мындай баяндоочтордо боло элек кыймыл-аракет каалоо, тилөө максатында айтылат.

а) **-са** уландысындагы баяндоочтор. *Болот бул ишке эрте **киришсе**. Сабакка кечигүү деген такыр **болбо-со**. Студенттер, окуу процессинде бири-бириңер менен кыргызча **сүйлөшсөңөр**.*

б) **-са** формасындагы баяндоочторго суроону билдирүүчү **-бы** мүчөсү уланып, арсар кыймыл-аракетти билдирип калат.

Мисалы: *Театрга **барсамбы?** Айылга **барып келсемби?** Негизги докладды Арсенге **тапшырсамбы**, же Акбаргабы? Сынакка бүгүн **даярдансамбы?***

в) Шарттуу **-са** уландысындагы этиштик баяндоочторго **боло**, керек жардамчы сөздөр жалганып, каалоону, суранычты билдирет.

Мисалы: *Телефон чалып **койсоң боло**. Жолдо келе жатса керек. Айткан сөздү **тыңдасаң боло**. Жооп берип **койсоң боло**. Ырдагысы келип **жатса керек**.*

3. Кыймыл атоочтук баяндоочтор

Кыймыл атоочтук баяндоочтор. -уу, -ыш, -мак уландыларында турган кыймыл атоочтор баяндооч болот.

а) **-уу**. Мисалы: *Анын ою – шаарга **баруу**. Асандын тилеги – студент **болуу**. Аскардын максаты – аспирантурага **өтүү**. Башкы максаты – **жеңүү**.*

б) **-ыш**. Максаттын эс-дарты – **күрөш**. Батманын кыялы – Лондонго **барыш**. Канаттын ойлогону – биринчиликти **алыш**.

в) **-мак**. Санжар мыкты **окумак**. Мен жайлоого **бармакмын**. Мектептин директору районго **бармак**.

г) **-уу, -ыш** уландыларындагы кыймыл атоочтор жатыш жөндөмөдө туруп баяндооч болот.

Мисалы: *Чаң уюлгуп асманга **чыгууда**. Асан сабакка күндө **келүүдө**. Студенттер китепканага **барышууда**.*

Атоочтук баяндоочтор

Зат атоочтук баяндоочтор

Мисалы: *Сабырдын түбү – сары алтын. Анын аты – Азамат.*

Баяндооч болуп түшкөн зат атоочтор жөндөмө мүчөлөрдө турат.

а) Атооч жөндөмөсүндө турган зат атоочтук баяндоочтор.

Мисалы: *Жакшы сөз – жарым ырыс. Ат жаныбар – ошондой мал* (Ч.А.). *Эртеден бери каш карайгыча балдардын караганы – аттары* (Ч.А.).

б) Жатыш жөндөмөсүндө турган зат атоочтук баяндоочтор.

Мисалы: *Акбардын үйү Ошто. Мал жайлоодо. Айзада китепканада.*

в) Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтук баяндоочтор:

Мисалы: *Бул кат Түлкүбайдан* (К.Ж). *Бул комуз өрүктөн. Коноктор Ысык-Көлдөн.*

г) Аналитикалык формадагы заттык баяндоочтор:

Атооч, жатыш, чыгыш жөндөмөсүндөгү заттык баяндоочторго *эле, экен, эмес, го, сыяктуу, көрүнөт, тура, окшош* деген жардамчы сөздөр айкашып келет.

Мисалы: *Дөги өзү тың жигит экен. Тиги келаткан Айша го. Жүзү коло сыяктуу* (Ч.А.).

Сын атоочтук баяндоочтор

а) Тубаса сын атоочтон турат. Мисалы: *Мектептин ичи – кенен, жарык. Айнанын жоолугу – кызыл.*

б) Туунду сын атоочтон турат.

-дуу, -сыз, -дай. Мисалы: *Аттары ыргайдай, өзүлөрү торгойдой* (жомоктон). *Асел – акылдуу. Ойгонсо жанчып салгансып башы зилдей* (Ч.А.). *Тунарган көк асмандын шаңында тиги ак карлуу тоолор баараңдуу* (Ч.А.). *Ай – сүттөй* (Ч.А.).

в) Кош айтылган сын атоочтук баяндоочтор: Мисалы: Алмалар *чоң-чоң, кызыл-тазыл.*

г) Баяндоочторго *эң, өтө, абдан* деген күчөтмө сөздөр тутумдашат: Мисалы: *Максатың абдан жакшы.*

д) Сын атоочтук баяндоочторго аналитикалык форманттар тутумдашат. Мисалы: *Балалык көз эң сонун экен.*

Сан атоочтук баяндоочтор

Мисалы: *Ал – биринчи. Баары – беш жүздөй.*

Бул – үчтөн бири. Ал он сегизде.

Ат атоочтук баяндоочтор

Ат атоочтун бардык түрлөрү баяндооч болот.

а) Жактама ат атооч. Мисалы: *Ошол Жолой менмин, балдарым* (К.Ж.).

б) Шилтеме ат атооч. Мисалы: *Биздин айыл – тети-гил.*

в) Сурама ат атооч. Мисалы: *Аты-жөнүң ким?*

г) Өз деген ат атооч, жалпы таандык мүчөлөрдө турган ат атоочтор баяндооч болот: Мисалы: *Бул – анын өзү.*

д) Чыгыш, жатыш жөндөмөсүндө турган ат атоочтук баяндоочтор.

Мисалы: *Чыныгы демократия бизде.*

е) Ат атоочтук баяндоочко аналитикалык баяндоочтук формалар уланат.

Мисалы: *Маселе анда эмес. Китеп менде экен.*

Тактоочтук баяндоочтор

Тактооч сөздөрдүн баяндоочтук милдети – ээге соңчул орун тартиби менен шартталат.

Баяндоочтор орун, өлчөм, мезгил, сыпат тактоочтук баяндоочтордон турат. Мисалы: *Али күн эрте. Экзамен – эртең.*

БАЯНДООЧТУН ТУТУМУ

1. Жөнөкөй баяндооч бир сөздөн турат. Мисалы: *Марат биринчи курста окуйт.*

2. Тутумдаш баяндооч эки же андан ашык сөздөрдөн турат.

а) Этиштерден турат: Мисалы: *Уурулар анча ашыкпай кетип баратты* (Ч.А.). *Таң алдындагы шоокумдуу түндө ач бөрү кубаңдаган караан болуп жортууп келатты* (Ч.А.). *Аба ырайы катуу бузулуп кирди* (Ч.А.).

б) Баяндоочтордун кайталанып келишинен түзүлөт. Мисалы: *Акмат келсе келсин. Киного барса барсын. Бакылдайсың эле бакылдайсың.*

в) да бөлүкчөсү аркылуу жасалат: Мисалы: *Ал да кет. Көр да кел.*

г) Эки тутумдуу этиштердин бир нече жолу кайталанып айтылышы аркылуу түзүлөт. Мисалы: *Кете берет, кете берет, кете берет, анан бир шаарга жетет* (жомоктон).

д) Этиштен турган баяндоочтордун кайталанып айтылышынан түзүлөт. Мисалы: *Токто, токто, таштай кербө!*

3. Сөз айкаштарынан турат. Мисалы: *Калп менен чындык ортосу канча күндүк жол?*

4. Толук маанилүү сөзгө күчөтмө, тангыч, көмөкчү жандооч сөздөрдүн айкалышып келишинен жасалат. Мисалы: *Күлүк элем элирген. Ойлогон оюбуз, тилегибиз эл, келечек жөнүндө.*

5. Туруктуу фразеологиялык айкаштардан турат. Мисалы: *Театрга барууга көңүлүм куштар.*

6. Мекеме, газета, журнал, мамлекеттик чарба ж.б. аттарынан турган сөз айкаштарынан турат. Мисалы: *Бул – областтагы алдыңкы орто мектеп. Газетанын аты – Кыргыз туусу.*

Баш мүчөлөрдүн ортосунда сызыкчанын коюлушу

а) Эгерде сүйлөмдүн баяндоочу атооч сөздөрдөн туруп, III жактагы ээ менен байланышта болсо, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлат. Мындай

сүйлөмдө баяндоочтук форма ээге карай соңчул орун тартиби менен мүнөздөлөт. Мисалы: *Сабырдын түбү – сары алтын. Акмат – студент. 12 парель – космонавтика күнү.*

Ээ (III жакта) – баяндооч (атооч сөздөн турса) – соңчул

Эгерде мындай сүйлөмдө ээ менен баяндоочтун орун тартиби өзгөрсө, анда алардын синтаксистик кызматы да өзгөрөт.

Мисалы: *Аскар – студент (баяндооч). Студент (ээ) – Аскар.*

б) Баяндоочтору субстантивдешкен сөз түркүмдөрүнөн жана *ушул, ошол, булар, өзү, тигил, тетиги* ж.б. ат атоочтордон турса, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлат.

Мисалы: *Шайтандай азгырган – ошол (Ш.Б.). Баарын кылган – ушул.*

АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨР

Айкындооч мүчөлөр сүйлөм ичинде баш мүчөлөрдүн бирине багыныңкы абалда болот жана аларды маани жагынан айкындап, толуктап, бышыктап турат.

Айкындоочтор аныкталгыч жана көбүнчө аракет процесси менен катышта болуп, алардын ар түрдүү кырдаалдарын билдирүүчү мүчөлөр болуп саналат.

Айкындооч мүчөлөр өз ичинен толуктооч, аныктооч жана бышыктооч болуп үчкө бөлүнөт.

Толуктооч

Толуктооч – сүйлөмдө эң кеңири колдонулган мүчө.

Толуктооч кыймыл-аракет багытталган, т.а., кыймыл-аракет менен тике же кыйыр байланышкан

объектни билдирип, сүйлөмгө толуктук маанини киргизип турат.

Мисалы: *Тынчтык согушту жеңет. Мен апамды жакшы көрөм.*

Сейрек учурларда толуктоочтор атооч сөздөргө багыныңкы абалда болуп, аларга толуктук берип турат. Мисалы: *Элге тынчтык керек.*

Толуктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү жана структурасы

Толуктоочтук милдетти зат атоочтор, объектилик маанидеги жактама, шилтеме ат атоочтор жана *ким, эмне, кайсы* ж.б. деген сурама ат атоочтор аткарат.

Мисалы: *Айжамал экзаменге даярданды. Айша Берметке жолукту. Капысынан сизге кезиктим. Кимге телефон чалдың?*

Зат атоочтон турган толуктоочтор. Зат атооч толуктоочтун милдетин аткарат.

а) Зат атооч кыйыр жөндөмө мүчөлөрүндө (атооч, иликтен башка: барыш, табыш, жатыш, чыгыш) туруп, толуктооч болот.

Мисалы: *Даниярга жулкунду (Ч.А.). Ошол күнү Орозалы карыя мени Токтогулга ээрчитип жөнөдү (Ж.Б.).*

Барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөдө толуктоочтор да, бышыктоочтор да турат. Мындай учурда толуктоочту бышыктоочтон айырмалоо керек.

Толуктоочтор кыймыл-аракет багытталган объектини билдирип, аларга *кимге? эмнеге? кайсыга? кимди? эмнени? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден?* деген суроолор берилет. Мисалы: *Мен апам (кимге?) бардым. Китепти Берметтен (кимден?) алдым.*

Бышыктооч мүчөлөр кыймыл-аракеттин ар кандай кырдаалдарын: мезгилин, ордун, сын-сыпатын, сан-

өлчөмүн ж.б. билдирип, аларга *качан? каякка? кайда? кайдан? каяктан? эмне үчүн? эмне максатта? эмне себептен?* ж.б. деген суроолор берилет.

Мисалы: *Мен Ысык-Көлгө (кайда?) бардым. Асан Таластан (кайдан?) келди.*

б) Ат атоочтордун айрым объектилик маанидеги түрлөрү (жактама, шилтеме) жана *ким? эмне? кайсы?* ж.б. суроолор толуктооч болуп келет.

Мисалы: *Ооба, ошент, бизге тууралана турган жөнүң жок (А.Ү.). Ысык-Көл, сени сүйдүм, сени ырдадым (А.О.). Кимге кайрылуум керек? Кайсы окуяны айтып жатасың?*

в) Зат атоочтон башка сөз түркүмдөрү жөндөмө мүчөлөрдү кабыл алып, субстантивдешкенде толуктоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: *Баланын басканынан жыгылганы көбөйдү (А.Т.). Көйнөктүн кызылына көзү түштү. Тапшырма экөөнө берилди.*

г) Зат атоочко же заттанган сөз түркүмүнө үчүн, жөнүндө, тууралуу, мөнөн, көрө, жанаша, карай, караганда, туурасында, келгенде деген жандооч сөздөр айкашып келип толуктооч болот.

Мисалы: *Адам сыйды ишине жараша көрөт. Азамат Белекке караганда улуу. Жакында эле ал тууралуу уккан болчу (Ж.М.).*

Тике толуктооч

Кыймыл-аракет тике багытталган объектти көрсөткөн толуктоочтор тике толуктоочтор деп аталат.

Мисалы: *Чоң эне бешикти терметти. Сөздү сиңген жерге айт.*

а) Тике толуктоочтор табыш жөндөмөдө турат.

Мисалы: *Жазган катын көрсөтчү (К.Ж.). Эл аمانдыкты тилейт, душман жамандыкты тилейт (ма-*

кал). **Жыйналышты** Чүкөбай ачып, **сөздү** Жутабайга берди (К.Б.). **Үчөө тең жер боортоктоп чөптү сойлой жата калышты** (Ч.А.).

б) Тике толуктооч жөнүндө, тууралуу деген сөздөрдүн айкалышып келүүсү менен да жасалат.

Мисалы: **Сен жөнүндө айтты. Иш тууралуу сүйлөштүк.**

Тике толуктоочтун табыш жөндөмөсүндө айтылышы жана көмүскөдө калышы.

Сүйлөмдө кыймыл-аракеттин объектиси болуп келген тике толуктооч конкреттүү, бирин-серин учураган аттарды билдирсе, аларга табыш жөндөмөсү уланат.

Мисалы: **Ташкенди биринчи көрүшүм** (К.Б.). **Ала-Тоону сагындым. «Каныбекти» окудум.**

Эгерде сүйлөмдө кыймыл-аракеттин объектиси болуп келген тике толуктооч бир өңчөй предметтердин, кубулуштардын бир түрүн билдирсе, анда табыш жөндөмөсү көмүскөдө калат.

Мисалы: **Мен жаңы китеп** (китепти) **сатып алдым. Ата-энем мал** (малды) **багат.**

Кыйыр толуктооч

Кыйыр толуктооч аракет процессине кыйыр түрдө катышта болот да, кыймыл-аракет багытталган объектти кыйыр түрдө көрсөтөт.

Мисалы: **Мен досумдан сыр жашырбайм. Күндөрдүн биринде эчки улактарына мындай деди** (жомоктон).

Зат атоочторго жана субстантивдешкен башка сөз түркүмдөрүнө барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү уланып жана жандоочтор айкашып келип, кыйыр толуктоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: **Ошол гүлдөн Жамийлага сыйлык кылып берген эле** (К.Б.). **Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет** (макал). **Айданадан кат келди. Ырыстууга жуучу** к-

лет, ырысы жокко доочу келет (макал). Ырдын кезеги **Жамийлага** келди.

1. Жөндөмө мүчөлөрдө турган кыйыр толуктоочтор.

а) Барыш жөндөмөсүндөгү кыйыр толуктооч.

Мисалы: Ага окшогон **душмандарга, зыянкечтерге** жана **каракчыларга** жер бетинде орун жок (Ч.А.). Бул өрөөн **сууга** мол.

б) Жатыш жөндөмөсүндөгү кыйыр толуктооч.

Мисалы: **Каныбекте** күнөө жок эле (К.Ж.). **Абакирде** уйку жок.

в) Чыгыш жөндөмөсүндөгү кыйыр толуктооч.

Мисалы: **Ысмайылдан** кат барбы же жокпу деп ырымга бир ооз сурабаганы Сейде үчүн шектүү (Ч.А.). Кап, **өзүмөн** эле кетти (Ч.А.). Бирок калың **дүбүрттөн** анын ач кыйкырыгы үзүл-кесил угулат (Ч.А.).

2. Жандоочтор аркылуу уюшулган кыйыр толуктоочтор. Кыйыр толуктоочтор менен, үчүн, боюнча, тууралуу, жөнүндө, туурасында, көрө, жараша, карата, карай ж.б. жандоочтордун айкашып келиши менен жасалат.

Мисалы: Ушуну билиш **мен үчүн** маанилүү (Ч.А.). **Ал жөнүндө** укканбыз. Куш **канаты менен** учат, **куйругу менен** колот (макал).

Жөнөкөй жана тутумдаш толуктооч

1. Жөнөкөй толуктоочтор бир сөздөн турат. Мисалы: Азамат **комузду** колуна алды. Өзүм түшүүчү үчүнчү **шарды** мыктап жасадым (К.Э.).

2. Тутумдаш толуктооч эки же андан көп сөздөрдөн турат.

Өз ара ажырагыс биримдиктеги айкалыштардан турат. Мисалы: Бектурган **көп сүйлөгөндү** жактырбаган, эткелинен келген токтоо киши (Ч.А.). Өзүлөрүн **шайыр алып жүргөнгө** үйрөттү.

Аныктооч

Сүйлөмдө аныкталгыч болуп түшкөн нерсенин сын-сыпатын, сан-өлчөмүн, ирээтин, бир жакка таандыктыгын билдирген айкындооч мүчө аныктооч деп аталат.

Мисалы: **Алагар** көздөрү түндүктөн түшкөн куттай балбылдайт (Ч.А.).

Аныктооч кандай? кайсы? кимдеги? эмнедеги? кайдагы? качанкы? каердеги? кимдин? эмненин? кандайдын? канчанын? канча? нече? канчанчы? неченчи? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: **Кымбат баалуу** карагаттар, **ар түрдүү** өрүктөр, алмалар, **мөлтүрөгөн** алчалардын түрлөрү эң эле көп.

Аныкталгыч. Аныкталгыч – аныктооч мүчөлөр тарабынан аныкталып жаткан сандык же сапаттык белгилердин объектиси, предмети катары келген сүйлөм мүчөсү.

Мисалы: *Дүкөндөн кызыктуу китеп сатып алдым. Алиманын кызыл, жашыл, сары жоолуктары бар.*

Аныкталгыч зат атоочтон, зат атоочтон сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу жасалган сын атоочтон жана тактоочтордон, субстантивдешкен сын атоочтордон турат.

а) Аныкталгыч зат атоочтордон турат.

Мисалы: **Кыйырсыз талаа** томсоруп жатат (Ч.А.). **Келечектүү муундар** бул жерди берекелүү Анархай деп даңазалашар (Ч.А.).

б) Зат атоочтон жасалган сын атоочтон турат.

Мисалы: *Бакыт быйыл мыкты ишмер катары сыйланды.*

в) Аныкталгыч зат атоочтон жасалган тактоочтон турат.

Мисалы: *Керим Москвага эки-үч айлап кетет.*

г) Аныкталгыч субстантивдешкен сын атоочтордон турат: **Бетинин кызылы** кетип, тотугуп калган экен.

Эгерде аныкталгыч таандык мүчөдө турса, аныктооч катары бардык сөз түркүмү келе берет.

Мисалы: **Күлгөндүн билгени бар** (макал). **Абакирдин трактору ордуна жылды** (Ч.А.).

Аныкталгыч катары бардык сүйлөм мүчөсү келе алат.

а) Аныкталгыч ээнин милдетин аткарат.

Мисалы: **Балким, Сейденин бактысы да ошондо ушул сыяктуу ара чолодо ачылып келди бекен** (Ч.А.). **Ар бир адамдын өлүмү ал үчүн акыр заман эмеспи** (Ч.А.).

б) Аныкталгыч толуктоочтун милдетин аткарат.

Мисалы: **Ошондон уламбы, Авдийдин көңүлүнө дүпөйүл дүрбөлөң түштү** (Ч.А.). **Касымдай ынагына жолугар бекен** (Ч.А.).

в) Аныкталгыч баяндоочтун милдетин да аткара алат.

Мисалы: Мекеним – **кең Москва таалай чачкан**, Мекеним – **Украина алтын баскан** (К.М.).

г) Аныкталгычтын милдетин бышыктооч да аткарышы мүмкүн. Мисалы: **Акайдын атасынын үйүнө бардык** (М.Ж.).

Аныктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү жана структурасы

Аныкталгычтын сын-сыпатын, сан-өлчөмүн, бир жакка таандык экендигин билдирген айкындооч мүчөнүн бири аныктооч болуп эсептелет.

Мисалы: **Жакшы ат – адамдын канаты. Айдар үстүнө жаңы көйнөк, жаңы костюм кийген.**

Аныктооч аныкталгыч менен ыкташуу (эгерде аныкталгычтан мурун турса) жана таандык байланыш аркылуу байланышат.

Мисалы: *Күлүк ой, узун санаа түпсүз кыял Ажарды курчап алды* (К.Б.). *Чытырман токойдун ортосунда күзгүдөй тунук көлү бар* (жомоктон).

Аныктоочтун милдетин негизинен сын атоочтор жана сан атоочтор, андан тышкары атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор, ат атоочтордун айрым түрлөрү, атоочтук, кыймыл атоочтор аткарышат.

Эгерде аныкталгыч таандык мүчөдө турса, аныктоочтун илик жөндөмөдө турушу сакталат.

Мисалы: *Апамдын белеги дайыма жанымда. Мугалимдин тапшырмасы аткарылды.*

Сымал, жөнүндө, тууралуу, туурасында деген жандоочтор айкашып келген сөздөр аныктооч болот.

Мисалы: *Келечек тууралуу көп ойлоном. Аны кенде өткөргөн турмушу жөнүндө жомоктор аябай кызыктырчу* (С.С.).

Өз ара ажырагыс айкалыштар, фразеологиялык айкалыштар аныктооч болот.

Мисалы: *Канына сиңген адат калмакпы. Кой оозуна чөп албаган Бейшен ооз ачпады.*

1. Сын атоочтон турган аныктоочтор.

Аныктоочтун милдетин сын атоочтор аткарат. Сын атоочтон турган аныктооч мүчөлөр аныкталгычтын түрдүү сапаттарын билдирет. Сын атоочтон турган аныктооч аныкталгычка карай төрчүл орунда болот.

Мисалы: *Алар Байдамталдын ак кардуу төрүнө чыгышат* (Ч.А.). *Апама гүлдүү көйнөк сатып бердим.*

1) Сын атоочтук аныктооч уңгу түрүндө жана атооч жөндөмөдө туруп, аныкталгыч менен ыкташуу жолу менен байланышат.

Мисалы: *Айнаш – ак жуумал, кара каш, кара көз, сулуу кыздардын бири.*

2) Аныктооч илик жөндөмөдө туруп, анын бир жакка таандык экендигин көрсөтөт жана таандык байланыш аркылуу байланышат.

Мисалы: *Университеттин китепканасы эртеден кечке чейин иштейт. Каракаш айымдын дасторкону адаттан тыш толо болду* (Ч.А.).

3) Күчөтүүчү маанидеги жардамчы сөздөрдүн айкашуусу менен жана күчөтмө даражаны уюштуруучу формалар аркылуу жасалат.

Мисалы: *Эшик-терезеден капкара түтүн уюлгуп, чатырдан кочкул жалын оргуйт* (С.Ө.). *Өтө бийик тоолор – биздин өлкөдө.*

Аныктооч аныкталгычка карай багыныңкы абалда болот.

Сын атоочтон турган аныктоочтун сүйлөмдө ээлеген ордунун аныкталгычка карай төрчүл абалда турушу – анын мүнөздүү белгиси болуп саналат.

Мисалы: *Жаман адам белгиси өз камы үчүн жүгүрөт, жакшы адам белгиси эл камы үчүн жүгүрөт.*

Сын атоочтон турган аныктоочтун структурасы

а) Тубаса сын атооч аныктооч катары келип, өң, түс, сапат, даам, салмак же көлөмдү билдирет.

Мисалы: *Бийик абада бүркүт айланат. Кооз гүлдөр ого бетер көрк берет.*

б) Туунду сын атоочтор аныктооч болуп, өң, сапат, даам, салмак, көлөм белгисин көрсөтөт.

Мисалы: *Көгүлтүр түтүндү көлдү көздөй түртөт* (А.Т.). *Обочороок дасторкондон чай ичүүдө* (Т.С.). *Мен ошол каардуу согуштун катышуучусу күбөсүнөнмүн* (В.П.Беляев).

в) Кайталанма сын атоочтор жана уңгу сын атоочторго *эң, өтө, абдан, аябагандай, шумдуктуудай* деген күчөтмө бөлүкчөлөр тутумдашып, аныктоочтун белгилерин күчөтүп көрсөтөт.

Мисалы: *Эң жооптуу, эң кыйын иш мугалимдин иши дээр элем. Анапакай тармал булуттар көпкөк асмандын ар кай жеринде бейкам каалгып үргүлөшөт* (Ч.А.).

г) Аныктоочтук милдетти *-луу, -сыз, -дай, -мер, -дак, -чан, -гыч, -ыңкы, -ык, -гыр, -чаак, -калаң* сыяктуу мүчөлөр аркылуу жасалган туунду сын атоочтор аткарып, аныкталгычтын ар кандай белгилерин билдирет.

Мисалы: *Анын кайраттуу үнүндө ачуу ыза аралашкан толкундуу ыргак бар. Талбас эмгек тоодой тоскоолдукту жеңип чыгат.*

д) Ажырагыс биримдиктеги сөз айкалыштарынан, фразеологиялык айкаштардан турган аныктоочтор.

Мисалы: *Энеси – ичке бойлуу, кууш көз, кыйгач каш, ак жүздүү аял* (К.Ж.). *Өзү кагелес кыргый көздүү, ак жүздүү кыз* (К.Ж.). *Шыңга бойлуу, чап жаак, кара сур жигит биздин группада окуйт.*

2. Сан атоочтон турган аныктоочтор жана анын структурасы

а) Эсептик сан атоочтор аныктоочтук милдет аткарат.

Мисалы: *Арадан он беш күн өттү. Айылдын үстүндөгү адырда мен бала чакта билген эки зор терек болор эле* (Ч.А.). *Курулушта эки абышка арабанын дөңгөлөгүн жасап жатышты* (К.Б.) *Чоңтору үч жаш улуу* (Ч.А.).

б) Бөлчөк сан атоочтор (үчтөн бир, ондон беш ж.б.) аныктоочтук милдет аткарат.

Мисалы: *Күндүн энергиясынын алты миллиарддан бир бөлүгү гана жерге жетет* (С.К.).

в) Чамалама сан атоочтор (ончо, жүздөй, элүүгө жакын, жыйырма чакты ж.б.) аныктоочтук милдет аткарат.

Мисалы: *Биздин өлкөдө сексенден ашуун улут жашайт. Жер жүзүндө 8500гө жакын түрдүү куш бар* (М.Г.). *Жыйналышка жүздөй киши катышты. Үч-төрт майда күүлөрүн тарттырып көрдү* (К.Ж.).

г) Чыгыш жөндөмөдө турган топ сандар аныктоочтук милдетти аткарышат.

Мисалы: Колубузга **эки-үчтөн** дептер тийди. Биз **он-ондон** бөлүндүк. Жакшы тартканыңарга **экиден** карандаш, дептер, жаман тартканыңарга **бирден** берет (Т.С.).

д) Аныкталгыч ун, кумшекер, май, центнер, кап ж.б. сыяктуу сөздөрдөн турса, сан атоочтон турган аныктооч анын сан-өлчөмүн так көрсөтөт.

Мисалы: **Үч кап** таруунун жанында эки келин соку күйшөп туруптур (М.Э.). Быйыл «Кулунду» айылы пахтадан **отуз төрт центнерден** түшүм алды.

е) Иреттик сан атоочтор аныктоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: Толгонай менен Күмүш байбиче **үчүнчү** катарда отурган (А.У.). **Экинчи** жылы жетимге мастерскойдон иштөөгө уруксат этти (К.Б.). **Биринчи** сентябрь – окуу жылынын башталышы.

3. Ат атоочтон турган аныктоочтор жана анын структурасы.

1) Ал, ошол, ошо, ушул, ушу, тигил, тиги, тетигил, бул, бу, кайсы, эмне деген ат атоочтор аныктоочтук милдетти аткарат:

а) Аталган ат атоочтор уңгу түрүндө аныктоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: **Тиги** атчан колун батышка карай шилтегени эми Зарылга даана көрүндү (Т.С.). **Ошол** кызынын кийимдерин Анархан менен Дарыяхан тиккен (К.Ж.).

б) Аталган ат атоочтор илик жөндемөдө туруп, аныктоочтук милдет аткарат.

Мисалы: **Мунун** тикчийгөн кулагы өйдө-ылдый болуп кыймылдап турат (И.Т.). **Анын** жакшылыгынан биз ушинтип отурбайбызбы (К.Ж.).

2) **Кандай? канча? нече? канчанчы? неченчи? ар бир, ар кандай (ар кайсы), эч бир, бардык, кээ бир, кайсы бир, кай бир, ар түрдүү, эч кандай** деген ат атоочтор анык-

тоочтук милдетти аткарат. Аныкталгыч менен ыкташуу байланышы аркылуу байланышат жана аныктоочко карай төрчүл орунда жайгашат.

Мисалы: **Ар кандай** зор иш адегенде анча байкалбаган кичинеден башталат (Т.С.). Жыйналышка **бардык** студенттер катышты. **Кээ бир** студенттер сабакка катышпайт.

3) Мен, биз, сен, сиз, силер, сиздер, алар, ким (эмне), эч ким, эчтөмө, эч кайсы, эч нерсе, эч нерсе, баары, ар ким, ар неме деген аныктоочтор илик жөндөмөдө туруп, изафеттик¹ формадагы аныкталгыч менен байланышып, аныктоочтук милдет аткарат.

Мисалы: **Эч кимдин караанын көргөн жок** (М.Э.). Райкомдун секретары Кашкатаев **анын катын** окуп берди (Ч.А.). Бермет **алардын сөзүн** кызыгуу менен тыңшады.

4. Зат атоочтон турган аныктоочтор.

Зат атоочтон турган аныктоочтор аныкталгыч менен ыкташуу байланышы аркылуу байланышат.

Мисалы: **Үстүндөгү көрпө** ичиги менен суукту токтор эмес. **Алардын ичинде калтар** ичик, алты асылык жалаң **күмүш** ээр токум бар (Т.С.). Анын жанындагы **суусар** тебетей, жашыл нооту тыш **түлкү** ичик кийген (К.Ж.).

Илик жөндөмөсүндөгү заттык аныктоочтор.

Мындай учурда аныктооч аныкталгыч менен ыкташуу жолу менен байланышат;

а) Аныктооч илик жөндөмөдө туруп, таандык мүчө уланып турган аныкталгыч менен байланышат.

¹ Абдыкул Жалпар. Синтаксический строй кыргызского языка. II т., Б., Мектеп, 1992, 10-б.;

ИЗАФЕТ (араб. *il-idafatu* 'добавление') – особая конструкция тюркских и иранских языков, включающая два существительных, из которых одно определяет другое. Изафет похож на конструкции с управлением в русском языке. В.Д.Стариченок. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону, 2008, 105-б.

Мисалы: *Эмесе, ошентип жол караган эненин эң акыркысы мен болоюн!* (Ч.А.) – *А, кагылайын, ал Балтабайдын баласы эмеспи* (К.Б.). *Жарышта күлүктүн күлүгү чыгат. Алышта балбандын балбаны чыгат. Алдагандардын тилине кирбегин, мен акмын* (Ш.Б.). *Асылдын акылы бирөөнүн өмүрүнө кыянаттык кылбайт* (Т.С.). *Үйдүн ээси, баланын атасы болду.*

б) Илик жөндөмөсү түшүп да айтылат. Мындай учурда аныктоочтор бир өңчөй нерселердин, же буга чейин белгисиз, же мурун сөз болбогон нерселердин белгилерин билдирет.

Мисалы: *Эне мээримин көрүп чоңойду. Сөз чеберри элди, элдин тилин, маданиятын даңктайт. Адам дүйнөсү – өчпөгөн үмүт* (макал).

5. Атоочтуктан турган аныктоочтор.

в) *-ган, -ар, -бас, -уучу, -а (ў)* + элек аркылуу уюшулган атоочтуктар аныктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Күркүрөгөн күз да келди. Уккан кулакта жазык жок* (макал). *Мен уялам, мына мындан уялам, Көзгө толор бир чоң эмгек кылбагам* (А.О.). *Биле элек адамга баары жаңылык.*

6. Кыймыл атоочтон турган аныктоочтор.

г) *-мак, -уу, -ыш* мүчөлөрү аркылуу жасалган кыймыл атоочтор аныктоочтук милдетти аткарат.

-мак мүчөсү аркылуу уюшулган аныктооч демейде атооч жөндөмөдө турат, кээде илик жөндөмөдө да турушу мүмкүн.

Мисалы: *Бармак киши эмес беле. Алмактын бермеги бар.*

-уу, -ыш мүчөсү аркылуу жасалган аныктооч илик жөндөмөдө туруп, аныктоочтук милдетти аткарат. Бирок, илик жөндөмөнүн мүчөсү түшүп да айтылат. Мындай учурда аныкталгыч таандык мүчөнү кабыл алат.

Мисалы: *Биздин өлкөдө билим берүүнүн жолдору мыкты иштелип чыккан. Терең билим алыштын жо-*

лу – жакшы окуу. Сабакка **даярдануунун** натыйжасы – мыкты баа. **Илим** жолу – татаал жол.

7. Сымал, сыяктуу, жөнүндө, тууралуу, туурасында деген жандоочтор айкашып келген сөздөр аныктооч болот.

Мисалы: Аны кенде өткөргөн **турмуш жөнүндө** жомоктор аябай кызыктырчу (С.С.). **Келечек тууралуу** кыялдарым – бүгүнкүдөн сонун, романтикалуу. **Силер сыяктуу** жаштар – биздин келечегибиз.

8. Өз ара ажырагыс биримдиктеги сөз айкалыштарынан турган аныктоочтор. Мисалы: **Ошондуктан тынымы жок** өмүрүм, учу-кыйры жок алыс жолго шаштырат (А.О.).

9. Фразеологиялык айкаштардан турган аныктоочтор.

Аныктоочтор ажырагыс фразеологиялык айкаштардан турат. Мисалы: Улуу **тоонун бөрүсүндөй улуган** бороон барган сайын борошолоп көз ачырбайт (Т.С.). **Кой оозунан чөп албаган** Өскөнбай түз үйүнө келди.

Жандооч мүчөлөр

Аныкталгычтан кийин келген зат атоочтук аныктооч мүчөлөр жандооч мүчө деп аталат.

Жандооч мүчөлөр аныктоочко айкашып келет. Мындай учурда жандоочтор аныкталгычтан кийин келет.

Мисалы: **Жумабай карыя** бир ат, эки араба таап кайтты. **Айдар инженер** жыйналышты ачты. **Гүлай тентек** улактай секирип оюнга тойбойт. **Шатман аке** күзөтчү болуп иштейт.

Жөнөкөй жана тутумдаш аныктоочтор

1. Бир сөздөн турган аныктоочтор жөнөкөй аныктоочтор деп аталат. Мисалы: **Булбулдун** үнү мурункудан алда канча жакындады.

2. Эки же андан ашык сөздөрдөн турган аныктоочтор тутумдаш аныктооч деп аталат. Мындай аныктооч: а) өз ара ажырагыс айкалыштардан жана б) фразеологиялык айкалыштардан турат.

Мисалы: **Шайманы кеткен** душман акыркы күчүн салып тырышып жатат (Ш.Б.). **Оозунан сөзүн алдырган** Бекиш жерди карады.

Бышыктооч

Кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, сан-өлчөмүн, ордун, мезгилин, себебин, максатын ж.б. билдирүүчү айкындооч мүчөнүн бири бышыктооч деп аталат.

Мисалы: **Ысык-Көлгө** келдик. **Тоодо** эки улагы менен бир эчки турчу экен (жомоктон).

Бышыктоочтун түрлөрү

Бышыктоочтун камтыган мааниси башка айкындооч мүчөлөргө караганда бай жана ар кыл. Ошондуктан алар өз ичинен бир нече топко бөлүнөт: 1. Сын-сыпат бышыктооч. 2. Сан-өлчөм бышыктооч. 3. Орун бышыктооч. 4. Мезгил бышыктооч. 5. Максат бышыктооч. 6. Себеп бышыктооч.

Бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү

Бышыктоочтун милдетин төмөнкү сөздөр аткарат:

1. Чакчылдар.

Мисалы: **Мына ошол аргасыздык сага окшогон миллиондорду чүлүктөл** жетелеп жүрөт (Ч.А.) **Октун үнү дагы бир жолу тоо арасын жаңырыктатып** жок болду (Ч.А.). **Балдар тызылдап** чуркап баратышты (Ч.А.).

2. Тактоочтордун бардык түрү, сын атооч, сан атоочтун айрым түрлөрү.

Мисалы: *Бир күнү ал тегирменден кеч кайтты. Чолпонбай кемер кокту менен тике өйдө чуркады. Айдар сырдуу жылмайды. Акыры күйүгүп эт-бетинен экиүч аласалып кетти* (Ч.А.)

3. Барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор.

Мисалы: *Дегинкиси, Мююнкумга аттанып чыгарда дал ушундай туюлду* (Ч.А.). *Тоолордо жапайы өскөн алма, алмурут, алча жыгачтарын да көп кездештирүүгө болот* (Т.С.).

4. Кыймыл атоочтор барыш жөндөмөсүндө туруп же аларга максатында, аракетинде, тилегинде ж.б. деген сөздөр айкашып келип, бышыктоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: *Окуу максатында шаарга келген. Иштөө аракетинде жүрөт.*

5. Атоочтук -дай формасында же барыш, жатыш жөндөмөлөрдө туруп, бышыктоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: *Сабыр кайгыргандай сезилет. Тегеректеген бекерпоздор табалагандай күлүп калды* (Ч.А.).

6. Жандоочтор тутумдашкан атооч сөздөр, тактоочтор бышыктоочтук милдетти аткарат.

Мисалы: *Фермерлер өйдө карай басышты. Абдылас үйүн көздөй бет алды* (Ш.Б.).

I Сын-сыпат бышыктооч

Сын-сыпат бышыктооч кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, салыштыруу мүнөзүн билдирет.

Сын-сыпат бышыктоочтор *кандай? кандайча? кантип? эмне болуп?* ж.б. суроолорго жооп берет.

Сын-сыпат бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү

1. Төмөнкү учурда сын-сыпат бышыктоочтор кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, салыштыруу даражасын көрсөтөт.

а) Чакчыл формадагы этиштер сын-сыпат бышыктооч болот.

Мисалы: *Бат эле **корулдап** уйкуга кетти* (М.Э.). *Билип тургандарга жүздөгөн, миңдеген сом акча шамалга **сапырылып** учуп жатты* (Ч.А.). *Эжемди **тегеректеп** үйрүлө калдык* (М.Э.).

б) Тактоочтор сын-сыпат бышыктооч болот.

Мисалы: *Жел **серүүн** жортту* (Т.С.). *Айна **акырын** шыбырады*.

в) Туруктуу фразеологиялык айкаштар сын-сыпат бышыктооч болот.

Мисалы: *Шордуу бала **көз жашын көл кылып** ыйлай берет болчу* (К.Б.). *Ооз учунан өз ара күбүрөшөт* (К.Б.).

2. Төмөнкү учурда сын-сыпат бышыктоочтор кыймыл-аракеттин аткарылуу мүнөзүн билдирет.

а) Зат атоочтор менен жандоочу менен айкалышып келип, сын-сыпаттык милдетти аткарат.

Мисалы: *Жанболотту **эчкинин сүтү менен** багып чоңойтподумбу* (Ч.А.). *Болот маселени **калыстык менен** чечти*.

б) Башка атоочтор сөздөргө менен жандоочу айкашып сын-сыпат бышыктооч болот.

Мисалы: ***Көк менен** сырдап, **кызыл менен** жээктеген*.

3. деп, кылып, болуп ж.б. чакчыл этиштер атооч сөздөргө же этиштерге айкашып келип, сын-сыпат бышыктооч болот.

Мисалы: **Жумушчу болуп иштеп жүрдү. Бала кылып асырап алгысы келди. Жаман аттуу болуп элге чаң салып кетмек болду** (М.Э).

Сын-сыпат бышыктоочтун структурасы

1. Чакчылдар сын-сыпат бышыктооч болот.

а) Сын-сыпат бышыктоочтор чакчыл формада болот.

Мисалы: *Айтор, балалык чак **бүлбүлдөп** артта калууда* (Т.С.). *Экөөнүн ортосунда **чырылдап** жүрдүм* (Ч.А.).

б) Чакчыл формадагы этиштер башка толук маанидеги сөздөр менен айкашып келип, сын-сыпат бышыктооч болот.

Мисалы: **Бирдемесин издегенсип** күйпөлөктөдү. **Терс деп айтар менде ал барбы** (К.Ж.).

2. Уңгу түрүндөгү тактоочтор, сын атоочтор, тууранды сөздөр жана айрым белги маанисиндеги зат атоочтор сын-сыпат бышыктооч болот.

а) Тактоочтор сын-сыпат бышыктооч болот.

Мисалы: *Үнүн **акырын** чыгарды* (К.Б.). *Анын үнү **көтөрүңкү** чыкты. **Ылдам-ылдам** басууда* (Ч.А.).

б) Тууранды сөздөр сын-сыпат бышыктооч болот.

Мисалы: *Зал **уу-дуу** боло түштү. Айдар **күрс-күрс жөтөлдү**.*

в) Сын атоочтор сын-сыпат бышыктооч болот.

Мисалы: *Күн **чайыттай** ачылды. Чоң энем **мээримдүү** жылмайды. Электр шамдар **жылдыздай** жаркырады* (К.Б.)

г) Зат атоочтор да сын-сыпат бышыктооч болот.

Мисалы: *Бак ичи **гүл** жыттанат. Гүлдөр **атыр** жыттанат.*

4. Чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөр сын-сыпат бышыктооч болот.

Мисалы: *Бадалдын арасында **былк этпестен** жатып калышты.*

II Сан-өлчөм бышыктооч

Сан-өлчөм бышыктооч кыймыл-аракеттин санын, иретин, аралык, мезгил, жаш, сан ж.б. өлчөмүн билдирип турган айкындооч мүчөнүн бир түрү болуп эсептелет.

Мисалы: *Сабакка көнүлүңдү көбүрөөк бур. Китөп-канада далайга чейин болдук. Жарышта биринчи келди.*

Сан-өлчөм бышыктоочтор канча? нече? канчанчы? неченчи? канча жолу? нече жолу? канча ирет? нече ирет? канча эсе? нече эсе? канчадан? нечедөн? канчага? канча мертебе? деген суроолорго жооп берет.

Сан-өлчөм бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү

1. Эсептик, иреттик сан атоочтор сан-өлчөм бышыктооч болот.

Мисалы: *Андан бери үч келди (К.Б.). Менин биринчи келишим.*

2. Эсептик, иреттик сан атоочторго жолу, ирет, эсе, мертебе деген сөздөр катышып сан-өлчөм бышыктооч болот.

Мисалы: *Экинчи ирет жолугуп отурабыз. Үйгө үчүнчү ирет келди. Быйылкы түшүм былтыркыга караганда эки эсе көп.*

3. *Аз, көп, топ-топ* ж.б. сан-өлчөм тактоочтор сан-өлчөм бышыктооч болот жана аракеттин сандык катышын билдирет.

Мисалы: *Жыйынга адамдар аз келди. Келечегим жөнүндө көп ойлоном. Чогулгандар топ-топ болуп турушат. Базарбай айылга аз каттайт.*

4. Эсептик сан атооч барыш, чыгыш, кээде жатыш жөндөмөдө туруп сан-өлчөм бышыктооч болот.

Мисалы: *Канат экиге чыкты. Апам сексенден ашты. Калыс кандидаттык диссертациясын отузунда коргоду.*

5. Мезгил маанисиндеги атоочтор жана тактоочтор сан-өлчөм бышыктооч болот, мындай учурда баяндооч менен башкаруу байланышы аркылуу байланышат.

Мисалы: *Илимдин ачылыштары кылымдан кылымга калат. Силердикине көпкө отура албайм. Кечке иштедик.*

6. Эсептик санга же көп, аз деген тактоочторго мезгилдик маанидеги атооч жөндөмөдөгү атооч сөздөр айкашып келип сан-өлчөм бышыктооч болот.

Мисалы: *Биз практикада жыйырма күн болобуз. Андан бери эки-үч ай өттү. Үйгө чейин он мүнөт басышты.*

7. Мезгилдик маанидеги тактоочтор жана атооч сөздөр кыйыр жөндөмөлөрдө туруп сан-өлчөм бышыктооч болот.

Мисалы: *Анализ үч күндө билинет. Жайлоого эки саатта жеттик. Касым беш-алты күндө келип калат. Акматтын иши таң заардан башталат.*

8. Өлчөм маанисиндеги сөздөргө жандоочтор айкашып келип сан-өлчөм бышыктооч болот.

Мисалы: *Кайрат далайга чейин сабакка даярданды. Арсен көпкө чейин уктап албай жатты.*

Сан-өлчөм бышыктоочтун структурасы

1. Сан-өлчөм бышыктооч атооч жөндөмөдө турат.

Мисалы: *Эне мындан мурун эки келген (М.Г.). Шарше биздикине үч келди.*

2. Сан-өлчөм бышыктооч барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөсүндө болот.

Мисалы: *Жоомарт он сегизге чыкты. Концерт алтыда башталат.*

3. Жандооч формалар катышып, сан-өлчөм бышыктоочту уюштурат.

Мисалы: *Ысык-Көл жыл бою тоңбойт. Ал бул жерде көпкө дейре эс алат.*

4. Фразеологиялык айкаштар сан-өлчөм бышыктооч болот.

Мисалы: *Ал көз ачып жумгуча жетип келди.*

5. Толук маанилүү сөздөр эсептик сандар менен айкашып келип сан-өлчөм бышыктооч болот.

Мисалы: *Бир-эки саатта барабыз. Алар бир мешоктон ун, беш килограммдан кумшекер алышты.*

5. Сан атоочторго жолу, *ирет, мертебе, эсе* деген кызматчы сөздөр айкашып келип сан-өлчөм бышыктооч болот.

Мисалы: *Быйылкы түшүм былтыркыдан эки эсе көптүк кылат. Китепканага үч мертебе бардым. Ысык-Көлгө биринчи жолу келишим.*

III Мезгил бышыктооч

Мезгил бышыктооч кыймыл-аракеттин аткарылуу мезгилин көрсөтөт.

Мисалы: *Эртеси кайра жолго чыгышты* (К.Б.). *Күүгүмдө* келди (М.Э.).

Мезгил бышыктоочтор *качан? качанга? качанга чейин? качандан бери? качандан тартып, кайсы убакта? качанкыга? кайсы кезде? кайсы маалда?* ж.б. суроолорго жооп берет.

Мезгил маанисиндеги сөздөр, сөз айкаштары жана тактоочтор мезгил бышыктооч болуп келет.

Мисалы: *эч качан, алда качан, жаңыдан, жаңы, кээде, анда-санда, кээ бирде, качандыр, бир учурда, ошол чакта, акыркы күндөрү, акыркы убакта, ошондо, анда, бир заматта, заматта, ошол чакта, өмүрүндө, бала чагында, көпкө чейин, андан бери* ж.б.

Мисалы: *Ал быйыл университетке өттү. Кечке жуук үйдө болдук* (Т.С.). *Түш оой араң ашууну ашты* (К.Б.). *Устунду азыр чыгарабыз* (Ч.А.).

Мезгил бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү жана анын структурасы

1. Мезгил тактоочтордон турган мезгил бышыктоочтор жана анын структурасы

Мезгил тактоочтор мезгил бышыктоочтун морфологиялык базасын түзөт. Мындай мезгил бышыктоочтор кыймыл-аракеттин ар түрдүү мезгил кырдаалдарын билдирип турат.

а) Өткөн мезгилди билдирүүчү *көчээ, былтыр, эбак, мурдагуну, өгүнү, илгери, алда качан, капкачан, жана, мурун* ж.б. мезгил тактоочтор мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Илгери* ушул тегеректеги манжулар менен чабышып жүргөн убакта бу Магнитордун дайыны жок болчу (Ч.А.). *Маралдарды ал алда качан* унутуп койгон (Ч.А.). *Илгери* мындай жорго эр жигиттин кунуна турчу (Ч.А.).

б) Келер чакты билдирүүчү *анан, анда, эртең, бүрсүгүнү, кийин, эмкиде, жакында* ж.б. тактоочтор мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Мына, эртең да айылга жөнөйм* (Ч.А.). *Эртең* асма көпүрө аркылуу Байдамталдын төрүнө барыш керек (Ч.А.).

в) Учурдагы мезгилди билдирүүчү *азыр, быйыл, бүгүн, эми* ж.б. тактоочтор мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Азыр да кырманда алты арабалык эгин даяр турат* (Ч.А.). *Бүгүн* студенттер экзамен тапшырып жатышат. *Эми* бала ушу мектебин кадала карап жатты (Ч.А.).

г) Мезгил кырдаалы айкын болбогон, бирок багындыруучу компоненттин жардамы менен мезгил кырдаалын билдирген сөздөр (*кайра, дагы, дале*) мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Кемегенин оозунда эки жакты карабай үңкүйүп шордуу Момун дале отурат* (Ч.А.). *Мен силер-дикине дагы келем.*

д) *-гы* мүчөсү аркылуу жасалган туунду сын атоочко тактоочту жасоочу *-сын* мүчөсү жалганып мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Кышкысын токойдун жумушу аз* (Ч.А.). *Жайкысын жайлоодо эс алдым.*

е) Таандык мүчө жана *-ча* мүчөсү аркылуу уюшулган тактоочтор мезгил бышыктооч болот. Мисалы: *Азырынча Танабайдын акыбалы жаман эмес* (Ч.А.). *Азырынча айлана мемиреп тынч, аба салкын* (Ч.А.).

ж) Мезгил маанисиндеги сөздөр барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдө туруп мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Күнүгө тээ ээн жаткан жалгын аралаш чийлүү коксулар тараптан иңир чалышта Сейде отун көтөрүп келет* (Ч.А.). *Садырбек жылыга көлгө эс алууга барат* (Ч.А.). *Экзаменге азыртан даярдануу керек.*

з) Кош сөздөрдөн турган мезгил тактоочтор мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Капчыгай ылдый эртели-кеч ызгаар шамал болот* (Ч.А.). *Илгери-илгери абышка кемпир болуптур* (жомоктон).

е) Сөздөрдүн айкалышынан турган мезгил тактоочтор (*бир жолу, бир күнү, бир кезде, бир маалда, бир паста, ар убак, ар убакта, ар дайым, эч убакта*) мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Бир кезде бул жерде калың токой болгон* (Ч.А.). *Бир маалда солдаттын бири эси чыккандай кыйкырды* (Ч.А.).

2. Зат атоочтордон турган мезгил бышыктоочтор жана анын структурасы

а) Мезгил маанисиндеги зат атоочтор (*январь, февраль, март, ишемби, жекшемби, жума, жаз, кыш, күз, түн, түш ж.б.*) жатыш жөндөмөдө туруп мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Жекшембиде** жайлоого барабыз. **Айна күүгүмдө** гана кайтты (К.К.). Алар **жазда** жер оодара сокolorду оңдоп жатышкан (Ч.А.). Ошол жылы **күздө** Та-набайдын тагдырында күтпөгөн окуя болду (Ч.А.). **Түштө** колхоздон араба келди (Ч.А.).

б) Мезгил маанисиндеги сөздөрдүн (бири таандык уландыда туруп) айкашуусу менен мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Жекшемби күнү** биз жайлоого чыгабыз. **Ишемби күнү** шаардан Ажар келет.

в) Мезгил маанисиндеги зат атоочтор *атооч же бариш, жатыш, чыгыш* жөндөмөлөрдө туруп, ага *чейин, дейре, бери, кийин, жакын, сайын, ченде, маал* ж.б. жандоочтордун айкашып келүүсү менен мезгил бышыктооч жасалат.

Мисалы: **Жазга дейре** алда көп убакыт бар (Ч.А.). **Касым күздөн баштап** мектепте иштеп жатат (Ч.А.). **Жыл сайын** ушул маалда экзамендер башталат. **Кечке маал** үйгө келдик. Биз **түш ченде** тамактандык.

г) *-гы* мүчөсү аркылуу жасалган туунду сын атоочко таандык уландыдагы *күнү, түнү, жылы* ж.б. деген же жатыш жөндөмөдөгү сөздөр уланып, мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Анара кандидаттык диссертациясын былтыркы жылы** коргоду. **Эмки жекшембиде** айылга барабыз.

д) Атооч же илик жөндөмөсүндөгү зат атоочторго *башында, аягында, ичинде, ортосунда, ченде* ж.б. деген жардамчы сөздөр айкашып, мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Түн ичинде** терезе чертилди (Ч.А.). **Тыналиевдин эсеби боюнча февралдын аягында** жакадагы кар кетери менен Аксайга кошчулар эгин эккен экен (Ч.А.).

е) Эсептик, иреттик сан атоочторго же шилтеме ат атоочторго илик жөндөмөсүндө турган мезгил маанисиндеги зат атоочтор жана *ичинде, ортосунда, аягында, башында* ж.б. жардамчы сөздөр айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Үч күндүн ичинде аттар тыңып калды.* (Ч.А.). *Бул мезгилдин ичинде айылга кайрылып барууга чолоом тийбеди* (Ч.А.).

ж) Мезгил маанисиндеги зат атоочтор атоочтуктар жана иреттик сан атоочтор менен айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Өткөн күздө мага телеграмма келди* (Ч.А.). *Жалал-Абад шаары 1800-жылдары курулган.*

з) Мезгил, өлчөм маанисиндеги нумеративдер мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Өмүрбек айылга жылда келет. Бейшен шаарга эт бышымда келди. Белек аз сүйлөдү. Дагы далай басабыз. Биз вокзалга чейин көп бастык.*

ж) көп, аз деген сөздөр барыш, жатыш жөндемөлөрдө туруп же аларга *чейин, дейре* деген жандоочтор улаанып мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Ашыр азга унчукпай калды. Ордуна барып көпкө уктай албай жатты* (Ч.А.). *Данияр көпкө чейин обон салып ырдап келди* (Ч.А.).

е) Жаңы деген тактооч өзүнчө туруп же эле деген сөз катышып мезгил бышыктооч болот. Мисалы: *Биз үйгө жаңы кирдик. Мен эшиктен жаңы эле келдим. Коңгуроо жаңы эле кагылды.*

3. Сан атоочтордон турган мезгил бышыктооч жана анын структурасы

Эсептик сан атооч жатыш жөндемөдө туруп мезгил бышыктооч болот.

Сан атоочтор мезгил бышыктоочту түзүүгө катышат.

Мисалы: *Ал бүгүн мектепке эки келди. Асылбек магазинге үч келди.*

а) Эсептик сан атооч уңгу түрүндө, таандык *-ы* мүчөсүндө туруп жана жатыш жөндемөсүн кабыл алып мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Апам жумуштан беште келет. Иш күнү сегизде башталат. Магазин алтыда жабылат. Би-*

ринде окуу башталат. Касым ишке бештеринде чыгат.

б) Илик жөндөмөсүндөгү зат атоочтор менен жатыш жөндөмөсүндөгү сан атоочтор айкашып мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Болот иундун сегизинде курортко барат. Июлдун жыйырма бештеринде Ысык-Көлгө барабыз.*

в) Чыгыш жөндөмөдөгү сан атоочтор жандоочтордун айкашуусу менен мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Консультация жыйыrmасынан кийин болот. Мен алтысынан бери үйдөмүн. Жумалы бирлеринен кийин отпусмага чыгат.*

г) Жатыш жөндөмөдөгү сан атооч менен зат атооч (саат) же туунду сын атооч (түнкү, көчки) өз ара айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Түшкү дем алуу убактысы саат он экиде башталат. Москванын поезди биздин станциядан түнкү он бирде өтөт эмеспи, – деди (Ч.А.).*

д) Атооч жөндөмөдөгү эсептик сан атоочтор менен жатыш жөндөмөдөгү мезгил маанисиндеги зат атоочтор (саат, сутка ж.б.) айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Апам айылдан эки саатта келип калат. Жомарт поезд менен бир суткада Ошко жетет.*

е) Атооч жөндөмөдөгү эсептик сан атоочтор менен мезгил маанисиндеги зат атоочтор барыш, чыгыш жөндөмөлөрдө туруп, жандоочтор менен айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Сарыбай он чакты күндөн бери төшөктө (К.К). Эки күндөн кийин Ак-Сайга жөнөй берсе болот дешти (Ч.А.). Гүлай жыйырма жылдан бери мугалим.*

ж) Бир деген сан атооч жатыш жөндөмөдөгү мезгил маанисиндеги сөздөр менен тутумдашып мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Бир убакта** солдаттын бири эси чыккандай кыйкырды (Ч.А.). **Бир оокумда** уйку-соонун ортосунда Гүлсары бак-дарактардын шуудурай түшкөнүн байкады (Ч.А.).

4. Ат атоочтордон турган мезгил бышыктооч жана анын структурасы

Ат атооч мезгил бышыктооч катары келет.

а) *Качан? качандан бери? качанга чейин?* деген сурама ат атоочтор мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Качан** келдиң? (Ч.А.) **Шаарда качанга чейин** болосуң? *Кудайды карап иш кылсаңарчы: аял деген качан эле араба айдачу эле?* (Ч.А.)

б) Жогорудагы сурама ат атоочтор суроо маанисинде эмес, аракеттин мезгилин көрсөтүү максатында да колдонулат.

Мисалы: **Кезек качан** келери белгисиз (К.К.). **Уулум качан** келер экен деп жолду карайт (К.К.).

в) *Ар качан, эч качан* деген деген тангыч ат атооч мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Кургакчылык ар качан** коркунучтуу (К.К.) **Ар качан** ушундай жашоо болсочу (К.К.). **Мен эч качан** унутпайм (К.К.). **Эч качан** балык болуп кубула албасыңды билдиң бекен? (Ч.А.).

г) Шилтеме ат атоочторго *убакта, мезгил, маал, учур* ж.б. зат атоочтор айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Ошол убакытта** нары жактан кыйкырык сүрөөн чыкты (Ч.А.). **Бул учурда** Момун балага чаап бараткан (Ч.А.).

д) өз деген аныктама ат атооч мезгил маанисиндеги ат атоочко айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Өз учурунда** келдиңиз, аба. **Бардык нерсе өз учурунда** болгону жакшы.

е) Айрым шилтеме ат атоочтор жатыш же чыгыш жөн-дөмөлөрдө туруп мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Мен **ошондо** эмне үчүн анткенимди ушул күнгө чейин түшүнбөйм* (Ч.А.). *Балаанын баары мына **ошондон** башталды* (Ч.А.).

ж) Барыш же чыгыш жөндөмөдө турган ат атоочторго жандоочтор айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: ***Андан ары** эмне болгонун Султанмурат билбей калды* (Ч.А.). ***Андан бери** нечен кылымдар өтпөдүбү, Толгонай* (Ч.А.). ***Ага чейин** бир ай калды.*

з) *Замат* деген сөзгө ат атоочтор же *бир* (*ошол замат, бир заматта* ж.б.) деген сөз айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Бала баарын унутту, кайгысын да, коопсунганын да **бир заматта** унутту* (Ч.А.). ***Ошол замат** нары күнөстө коргон там куруп ойноп жаткан Тотойдун үч баласы шамыраңдашып, кыйкырышып бири-биринен озо, тызылдата жүгүрүшөт* (Ч.А.).

и) *Болсо* деген бөлүкчөлүк милдетте турган этиш сөз сурама ат атоочтор менен тутумдашып мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: ***Качан болсо** Ак кемени кара деп азгырып турасың* (Ч.А.). ***Качан болсо** бир көргөн түштөй бийик асманда учуп өтөр элең* (Ч.А.).

й) Барыш, чыгыш жөндөмөдө турган жактама ат атоочторго (I жак, II жак) жандоочтор айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Сайра экзаменди **менден кийин** тапшырды. Мен бул китепти **сенден кийин** окуп чыгам. Айгүл айылга **мага чейин** келиптир.*

к) Шилтеме ат атоочтор менен мезгилди билдирүүчү зат атоочтор айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: ***Ошол жылы** эгиндер эрте быша баштады* (Ч.А.). ***Ошол күнү** кечинде Танабай тоодогу үйүнө кайтып келди* (Ч.А.).

5. Атоочтуктардан турган мезгил бышыктооч жана анын структурасы

а) *-ган, -ар* формалардын жардамы менен уюшулган атоочтуктар мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Чоңойгондо** мунуң тулпар болот, балам. (Ч.А.). **Картайганда** бала-чакага шумшук көрүнмөй болдум го (Ч.А.).

б) Булардын айрымдары туруктуу айкалыштарга өтүп кеткен.

Мисалы: *Ушинтип отуруп станцияга күн батарда жетип бардык* (Ч.А.). **Түш оогондо** Чорону жерге бердик (Ч.А.). **Таң атканда** Тилек уйкуда жаткан.

в) Атоочтуктар кыйыр жөндөмөдөгү башка сөздөр менен биримдикте туруп мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: Анан **үйгө жеткенде** бутун тарта албай жыгылат (Ч.А.). Сөйдө **эшиктен аттаганда** кар калың түшкөнүн көрдү (Ч.А.). **Райондон кайтканда** жорго менен Чоро артынан жете келгенин эстеди (Ч.А.)

г) Атоочтуктар мезгил маанисиндеги сөздөр (заттык маанидеги) менен айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Өткөн жылы** кыш суук болгон эле. **Өткөн түнү** жамгыр жаады. **Өткөн айда** Болот экиге толду.

д) *-ган* уландысындагы атоочтукка *сайын* деген жандооч айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Келген сайын** айтканы ошол (Ч.А.). Суук менен кошо турмуш да **күн өткөн сайын** оор тартып, кыйындап баратты (Ч.А.).

е) Барыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө турган атоочтуктарга жандоочтор айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: Мугалим класска **киргенден кийин** окуучулар тынчтанышты. Экзаменге **барганга чейин** даярданды.

ж) Атоочтуктарга жатыш жөндөмөдө турган мезгилди билдирүүчү ар кыл заттык маанидеги сөздөр тутумдашып мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Өткөн мезгилде бир акылман карыя болгон экен** (жомоктон). **Каш карайган кезде бир атчан келди** (Ч.А.).

з) Атоочтуктарга жана чакчыл этиштерге *электе, замат* деген жардамчы сөздөр айкашып келип мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: *Кардончу менен Дыйканбек эртеси таң кылая электе* ууга чыгышты (Ч.А.). **Күн ачылар замат сыйрып алып, жадабаган Жайдар кайрадан жамап кирет** (Ч.А.).

и) *-гыча* мүчөсү аркылуу уюшулган чакчылдыр өзүнчө туруп же туруктуу айкаш катары мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Жеткиче дагы бир топ басабыз. Кайтыкыча** эс алыңыздар (К.К.). **Каш карайгыча** балдардын караганы аттар (Ч.А.).

й) Фразеологиялык айкаштарга өтүп кеткен туруктуу айкаштар мезгил бышыктооч болот.

Мисалы: **Күн бута атым көтөрүлгөн кезде** кыз төөнүн буйласын тарта баштады (А.Т.). **Эл орунга отурган кезде** өзөн суусунун боюна келип тамактана баштадык (А.Т.). **Көз ачып жумгандын ортосунда** баланы жепжеңил көтөрүп ала койду (А.Т.).

Мезгил бышыктоочтун тутуму

1. Жөнөкөй мезгил бышыктоочтор бир гана сөздөн турат. Мисалы: Сейде **түндө** уктабай чыкты (Ч.А.). Жамийла **ошондо** менин көз алдымда бара жаткан (Ч.А.).

2. а) Тутумдаш мезгил бышыктоочтор экиден ашык сөздөрдөн турат.

Мисалы: *Мен бир күнү ушул кепти Алиманга айттым* (Ч.А.). *Султанмурат шаарга эрте жарыкта жетишке ашыкты* (Ч.А.).

б) Тутумдаш мезгил бышыктоочтор фразеологиялык айкаштардан турат.

Мисалы: *Көз ачып жумганча көңүлүмө алда канча ойлор келип кетти* (Ч.А.). *Эл орунга отурганда калдайган калың айылга кез келдик* (А.Т.).

IV Орун бышыктооч

Кыймыл-аракеттин ордун, багытын көрсөтүп турган айкындооч мүчөнүн бири орун бышыктооч болуп саналат.

Мисалы: *Чийдин арасынан көрүнбөй калды. Кырманга каш карайганда жеттим* (Ч.А.).

Орун бышыктоочтор *кайсы жерде? кайсы жерге? кайсы жакты көздөй? кайда? кайдан? каякка?* ж.б.у.с. суроолор берилет.

Орун бышыктоочтун структурасы

1. Жөндөмө уландыларында турган орун бышыктоочтор.

1) Барыш жөндөмөдө турган орун бышыктоочтор.

а) Барыш жөндөмөнүн *-га* мүчөсү зат атоочторго жалганып, кыймыл-аракеттин бет алган багытын, ордун ачык, так, даана билдирет. Мындай орун бышыктоочтор *кайда? каякка? каерге? кай жакка?* деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Мен эртең волуска кетем, балдар* (Ч.А.). *Биз айылга бара жатабыз.*

б) *-ныкы* таандык мүчөсүнөн кийин барыш жөндөмө мүчөсү уланып орун бышыктооч болот.

Мисалы: *Биз кечинде Эрмектикине барабыз. Апам кошуналардыкына кетти.*

в) Заттык маанидеги жана абстракттуу маанидеги барыш жөндөмөсүндө турган зат атоочтор багыт аракетиндеги этиштер менен байланышып келип орун бышыктооч болот.

Мисалы: *Анан ал беде алып келгени сарайдын чет бурчундагы малга жүгүрүп барды (Ч.А.). Анан аттарга барышты... (Ч.А.). Мен ишке баратам. Абышка-кемпирлер жумушка чыгышты (К.Б.). Айнура окууга жөнөдү.*

Эскертүү: Барыш жөндөмөсүндө турган орун маанисиндеги сөздөр дээрлик бардык учурда орунду, багытты билдирет жана орун бышыктооч болот, бирок айрым учурда багындыруучу сыңардын таасири астында алар орунду билдирбестен, объектилик маанини билдирип, кыйыр толуктооч болуп калат.

Мисалы: *Айна боз үйгө (эмнеге? – толуктооч) суктанат. Мен туулган жериме (эмнеге? – толуктооч) сыймыктанам.*

Абстракттуу маанидеги сөздөр психикалык абал маанисиндеги сөздөр менен байланышса дагы толуктооч болуп калат. Мисалы: *Асан кыялга батты. Айша жашоосуна ыраазы.*

2) Жатыш жөндөмөдөгү бышыктоочтор.

а) Жатыш жөндөмөнүн -да мүчөсү атооч сөздөргө уланып келип, сүйлөмдө кыймыл-аракеттин статикалуу, бир орундагы ордун ачык, так билдирип турат. Мындай орун бышыктоочторго *кайда? каякта? каерде?* деген сууроолор берилет.

Мисалы: *Апам айылда жашайт. Институтта жыйналыш болуп жатат.*

б) Жатыш жөндөмөсүнүн -да мүчөсү орун, аралык маанидеги зат атоочторго уланып, орун, аралык маанидеги багындыруучу сыңар болуп түшкөн этиштер менен байланышып орун бышыктооч болот.

Мисалы: Айзада **Ысык-Көлдө** эс алды. Мен **Бишкекте** жашайм. Аркар менен кулжалар борчук **таштуу беттерде** жайылышат (К.К.).

в) Айрым учурларда *-ныкы* таандык мүчөсүнөн кийин жатыш жөндөмө мүчөсү уланган сөздөр орун бышыктооч болот.

Мисалы: Меймандар **Ажардыкында** калышты. **Талант классташыныкында** отурат. **Эжемдердикинде** болдум.

г) Эгерде жатыш жөндөмөдө турган предметтик, заттык маанидеги зат атоочтор орун маанисиндеги этиштер менен байланышса, кыймыл-аракеттин ордун билдирип калат. Мисалы: *Бут кийимдер* **өтүкчүдө** калды. **Малчыларда** тоют мол камдалган. **Дастокондо** ар түрдүү тамактар коюлган.

3) Чыгыш жөндөмөдөгү орун бышыктоочтор.

а) Чыгыш жөндөмөнүн *-дан* мүчөсү атооч сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин чыккан ордун билдирет. Алар негизинен динамикалык маанидеги кыймыл этиштер менен байланышып турат. Сүйлөм ичинде аларга *кайдан? каяктан? каерден?* деген суроолор берилет.

Мисалы: *Саат экиден өткөндө биз* **айылдан** аттандык (Ш.Б.). *Эки бала* **токойдон** чыгышты (Ч.А.). *Шайлообек* **Москвадан** келди.

б) Чыгыш жөндөмөсүнүн *-дан* мүчөсү орун, аралык, мейкиндик маанидеги зат атоочторго жалганып, динамикалуу кыймыл этиштерге баш ийип, анын чыккан ордун көрсөтөт.

Мисалы: *Таң караңгысында* **Танабай айылдан** аттанып чыкты (Ч.А.). *Аңгыча* **үйдөн** таенеси чыкты (Ч.А.). *Ушинтип, күн чыга* **кырмандан** чыктык (Ч.А.).

в) *-ныкы* таандык мүчөсү уланган зат атоочторго чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланып келип, кыймыл-аракеттин чыккан ордун көрсөтөт.

Мисалы: *Меймандар Берметтиकिनен кеч чыгышты. Апам кошуналардыкынан азыр келди. Сен Айбектиकिनен качан келесиң?*

г) Чыгыш жөндөмөдөгү айрым заттык, предметтик маанидеги зат атоочтор динамикалуу кыймыл маанисиндеги этиштер менен байланышса, кыймыл-аракеттин чыккан ордун көрсөтөт.

Мисалы: *Мен врачтан келатам. Бектен директордон чыкты. Атам малчылардан келди.*

2. Атооч жөндөмөдө турган (орун тактоочтордон турган) орун бышыктоочтор.

а) Атооч жөндөмөдөгү орун бышыктоочтор орун тактоочтордон жасалат. Орун тактоочтор орун бышыктоочтордун морфологиялык базасын түзөт. *Алар кайда? кайдан? каерде? каерге? каерден? каякта? каяктан?* деген суроолорго жооп берет.

б) *Өйдө, ылдый, илгери, төмөн* ж.б. деген тактоочтор динамикалуу багыт аракетиндеги этиштер менен байланышып келип орун бышыктооч болот.

Мисалы: *Өңүп илгери басты* (Ч.А.). *Мен трап менен өйдө жүгүрдүм* (Ч.А.). *Жамийланын үнүн укканда ал чымыркана калып илгери умтулду* (Ч.А.).

в) *Алыс, ыраак, жакын, алда-кайда* ж.б. деген аралык маанисиндеги орун тактоочтор орун маанисиндеги этиштер менен байланышып орун бышыктооч болот.

Мисалы: *Танабайды аттан алгыла! Чоронун уулуна жакын алпаргыла* (Ч.А.). *Магазин үйдөн ыраак жайгашкан.*

г) Динамикалык кыймыл маанисиндеги орун тактоочтордон (*өйдө-төмөн, анда-мында, нары-бери, өйдө-төмөн, аркы-терки* ж.б.) түзүлүп, аракеттин ордун билдирет. Алар динамикалуу кыймыл этиштер менен байланышып турат.

Мисалы: *Волга аркылуу кемелер тынымсыз өйдө-ылдый жүрүп турушат. Нурбек ордунан туруп, жээк менен нары-бери басып турду* (Ч.А.).

д) Жөндөмө уландылары менен биригип кеткен тактоочтор орун бышыктооч болот. Мисалы: *Айна артка бурулду* (К.К.). *Алыстан оттун жарыгы көрүндү* (А.Т.). *Нараактан дагы бир торгой сайрап жатты* (Ч.А.).

3. Ат атоочтордон турган орун бышыктоочтор.

а) Мейкиндик жөндөмөсүндөгү ат атоочтор (*анда, мында, ошондо*) орун бышыктооч болот, кыймыл-аракеттин статикалуу ордун көрсөтөт.

Мисалы: *Анын мында келгенине көп убакыт болду* (Ч.А.). *Мында келип кыштап калды* (М.Э.). *Ажар түндө ошондо конуптур.*

б) Барыш жөндөмөдөгү багыт аракети менен байланышкан шилтеме, жактама ат атоочтор сүйлөмдө орун бышыктооч болот.

Мисалы: *Жолдошторум мага келишиптир. Таланттар сага кетишкен. Биз аларга барабыз.*

в) *Кайда? кайдан? каерге? каерде? каерден? каякка? каякта? каяктан? кай жакка?* деген сурама ат атоочтор орун бышыктооч болот.

Мисалы: *Кайдан келген бугулар?* (Ч.А.) *Эртең козулуу койду каерге бекитебиз?* (Ч.А.) *Айтсаң, сен аны каякка алпарат элең?* (Ч.А.)

г) *-ныкы* мүчөсү уланган шилтеме, жактама, белгисиз ат атоочтор барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөдө туруп, үч жактын бирине таандык ордун көрсөтөт. Аларга *кимдикине? кайда? каякка? кайдан? каяктан?* деген суроолор берилет.

Мисалы: *Биз эртең силердикине барабыз. Биздикинде жатып окуп жүрдү* (К.Б.). *Алардыкында бешик той болуп жатат.*

д) *-ныкы* таандык мүчөсү уланган *кимдикине? кимдикинде? кимдикинен?* деген суроолор орун бышыктооч болот. Мисалы: *Шаарга барсам кимдикинде турар экем?* (Ч.А.) *Кимдикинде жүрсө да аман болсо болду. Кимдикинен келатасыңар?*

4. Жандоочтор тутумдашкан орун бышыктоочтор.

Орун бышыктоочтор жандоочтордун жардамы менен жасалат. *Көздөй, карай, дейре, чейин* деген жандоочтор атооч сөздөргө жалганып орун бышыктооч болот да, кыймыл-аракеттин багытын көрсөтөт.

а) *Көздөй, карай* деген жандоочтор өзүнүн алдына келген атооч сөздөрдүн табыш жөндөмөдө турушун шарттап турат.

Мисалы: *Баласын көтөргөн бойдон Сөйдө туура Ысмайылды көздөй кетип бара жатыптыр* (Ч.А.). *А-а, эне кургур десе, кай тарапты карай өтөт экен деп койбоптурмун* (Ч.А.).

Айрым учурда *карай* деген жандооч барыш жөндөмөсүндө турган атооч сөздөн кийин келет.

Мисалы: *Биз үйгө карай бет алдык* (Ч.А.). *Кумайык каңшылаган бойдон үйгө карай качып жөнөгөн болчу* (К.Ж.).

б) Барыш жөндөмөдө турган атооч сөздөрдөн кийин *чейин, дейре* деген жандоочтор келип, кыймыл-аракеттин белгилүү бир жерге чейинки ордун билдирип, *каякка чейин? кай жерге чейин? каякка дейре?* деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Самолетко чейин итапкан жол...* (Ч.А.) *Төркү үйдөн тартып оозгу үйгө чейин килем төшөлгөн.*

в) Чыгыш жөндөмөсүндө турган зат атоочтон кийин *бери* деген жандооч келип, кыймыл-аракеттин чыккан ордун көрсөтөт жана *каяктан бери? кай жактан бери?* деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Үйдөн бери жөө келатабыз. Мектептен бери он мүнөттөй бастык. Тоодон бери көп жол бастык. Шаардан бери ушул автобус менен келатабыз. Магазинден бери жөө келдик.*

г) Айрым учурда жөндөмө уландыларда турбаган атооч сөздөргө жана тактоочторго жандоочтор уланып, кыймыл-аракеттин жалпы багытын көрсөтөт.

Мисалы: *Айсулуу аларды кууп төмөн карай кетти* (А.Т.). *Самат өйдө көздөй басты*.

д) Барыш жөндөмөсүндөгү атооч сөздөргө *карай, чейин, дейре, карата* деген жандоочтор айкашып келип, кыймыл-аракеттин багытын билдирет. Эгерде барыш жөндөмөсүндөгү атооч сөздөргө жандоочтор катышпаса, кыймыл-аракеттин багытталган ордун конкреттүү, так көрсөтөт.

Мисалы: *Атам жайлоого кеткен. Алым стадионго жөнөдү. Асел шаарга кетти*.

Эскертүү: Орун бышыктоочтор сыяктуу эле толуктоочтор да жандоочтор аркылуу жасалат. Бирок, эгерде орун бышыктоочтор багытты билдирүүчү *карай, көздөй, чейин, дейре*, орунду билдирүүчү *бери* деген жандоочтор аркылуу жасалып, кыймыл-аракеттин багытын, чыккан ордун билдирип турса, ал эми толуктоочтор *менен, үчүн, тууралуу, жөнүндө, караганда, туурасында* деген жандоочтор аркылуу уюшулуп, кыймыл-аракет багытталган объекти көрсөтөт.

Орун бышыктоочтордун тутуму

Орун бышыктоочтор жөнөкөй жана тутумдаш болуп экиге бөлүнөт.

а) Бир сөздөн турган орун бышыктоочтор жөнөкөй орун бышыктооч деп аталат.

Мисалы: *Асманда кашыктай булут жок* (Ч.А.). *Жапар кабинетке кирди* (К.Б.).

б) Тутумдаш орун бышыктоочтор фразеологиялык айкаштардан турат.

Мисалы: *Э-э, балам, акчанын арааны жүргөн жерде адалдык орун таппай чыркырап качат* (Ч.А.). *Ошол бойдон калган тукумун сактап кулак угуп көз көрбөгөн бир жерге кетип калган экен* (Ч.А.).

V Себеп бышыктооч

Кыймыл-аракеттин аткарылуу себебин билдирген бышыктоочтун бир түрү себеп бышыктооч деп аталат.

Мисалы: *Билим алуу үчүн окуу керек. Мыкты окуганыбыз үчүн сыйлык алдык. Адилеттик, чындык үчүн дагы эле күрөшөбүз.*

Себеп бышыктоочторго эмне үчүн? эмне себептүү? эмне себептен? эмнеликтен? кандай себептен? кандай себептүү? кайсы себептен? кайсы себептүү? деген суроолор берилет.

Себеп бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү жана структурасы

Себеп бышыктооч эки маанини камтыйт.

1. Себеп бышыктооч кыймыл-аракеттин себебин билдирет.

Мисалы: *Тапшырманы аткаруу үчүн китепканага кеткен. Баланы алуу үчүн бала бакчага келди.*

2. Себеп бышыктооч максат маанисин да камтыйт.

Мисалы: *Айзада Бишкекке иштеш үчүн келди. Сизден таалим алайын деп келдим.*

Себеп бышыктоочтун структурасы.

а) Атоочтор, атоочтук, кыймыл атооч жана субстантивдешкен сөз түркүмдөрү чыгыш жөндөмөдө туруп себеп бышыктооч болот.

Мисалы: *Жөтөлүнөн сүйлөй албай койду. Чочугандыктан кыйкырып жиберди. Шашканымдан сүрөтүмдү беките албай да калдым (Ч.А.).*

б) Атоочтор, атоочтук жана кыймыл атоочтор үчүн деген жандооч менен айкашып келип себеп бышыктооч болот.

Мисалы: *Жеңишке жетиш үчүн көп аракеттенди. Даярданбаган үчүн сынактан өткөн жок. Билимин тереңдетүү үчүн аспирантурага өттү.*

в) *-ган* мүчөсү аркылуу уюшулган атоочтуктарга жана *ошол, ушул, бул* деген ат атоочторго *себептүү, себептен* деген кызматчы сөздөр айкашып келип себеп бышыктооч болот.

Мисалы: *Ооруган себептүү сабакка барган жок. Иштеген себептүү айылга барбай калдым. Жол эрежесин бузган себептүү штраф төлөдү.*

г) Себеп бышыктооч чакчылдардан турат.

Мисалы: *Канат окууга өтпөй кайгырды. Сабыр экзаменде билеттин суроолоруна жооп бере албай кызарды.*

VI Максат бышыктооч

Кыймыл-аракеттин максатын билдирүүчү бышыктоочтун бир түрү максат бышыктооч деп аталат.

Мисалы: *Жаштар билим алганы Бишкекке келишет. Китепканага китеп алганы келдим. Ысык-Көлгө эс алганы бардым.*

Максат бышыктооч *эмне максат менен? эмне максатта? кандай максатта? кандай максат менен? кайсы максатта?* деген суроолорго жооп берет.

Максат бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү жана структурасы

Максат бышыктоочтун сөз түркүмдөрдөн турушу

а) Атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочторго жана кыймыл атоочторго үчүн жандоочу айкашып келип максат бышыктооч болот.

Мисалы: *Бактылуу келечек үчүн бардык күчүбүздү жумшайбыз. **Билимдүү болуу** үчүн аракет кылабыз.*

б) Сын атооч, сан атоочторго же *-ган* мүчөсүндөгү атоочтуктарга *үчүн* деген жандооч айкашып келсе, көбүнчө себеп бышыктооч болот.

Мисалы: *Жоолук **кара үчүн** жаккан жок. Көйнөктүн тигилиши **жаман үчүн** алган жокмун.*

Максат бышыктоочтун структурасы.

а) Максат бышыктооч *үчүн* деген жандоочтун жардамы менен уюшулат.

Мисалы: *Айыл чарбасын **жогору көтөрүү үчүн** аракет кылабыз. Билимди **жогорулатыш үчүн** окуш керек.*

б) Атоочтор жана кыймыл атоочтор *максатында*, *максаты менен*, *максатта* деген кызматчы сөздөргө айкашып максат бышыктооч болот.

Мисалы: ***Жакшы окуу максатында** сабакты калтырбайм. **Иштөө максаты менен** айылдан келдим. **Эс алуу максатында** жайлоого бардык.*

в) Максат бышыктооч *-ыш*, *-уу*, *-мак* мүчөлөрү менен уюшулган барыш жөндөмөдөгү кыймыл атоочтордон турат жана чакчылдын *-ганы* мүчөсү аркылуу уюшулат.

Мисалы: ***Иштегени** мектепке орноштум. **Болот билим алууга** Москвага кетти.*

Максат бышыктоочтун тутуму

Максат бышыктоочтор жөнөкөй жана тутумдаш болуп экиге бөлүнөт.

1. Бир сөздөн турса, жөнөкөй максат бышыктооч болот.

Мисалы: ***Окуганы** келдим. **Жолукканы** барды.*

2. Эки же андан ашык сөздөн турса, тутумдаш максат бышыктооч деп аталат.

Мисалы: ***Айыл чарбаны өнүктүрүш** үчүн аракеттенүү керек. **Билим алуу үчүн** окуу керек.*

Жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби

Кыргыз тилинде жай жана суроолуу жөнөкөй сүйлөмдөрдө:

а) Сүйлөмдүн ээси мурун айтылат, андан кийин баяндооч келет. Бул сүйлөм мүчөлөрүнүн табигый орун тартиби болот да, сүйлөм мүчөлөрүнүн түз орун тартиби деп аталат.

Мисалы: **Чал чамгыр тикти** (жомок). **Тилмеч которду** (Ч.А.). **Күн бат эле ысыды** (Ч.А.).

б) Аныктооч аныкталгычтан мурун келет.

Мисалы: **Молотилка мончоктой кызыл буудайларды** топондон кырманга элеп түшүрүп жатты (К.Б.).

в) Толуктооч жана бышыктооч кыймыл-аракетти билдирүүчү баяндоочтордон мурун жайгашат.

Мисалы: **Мына, азыр эле Абакирден** (толуктооч) **тил уктум** (Ч.А.). **Чолпонбай кемер кокту менен тике өйдө** (бышыктооч) **чуркап жөнөдү** (И.Ж.).

г) Ээге көз каранды мүчөлөрдүн группасы ээден мурун жайгашат, ал эми баяндоочко көз каранды мүчөлөрдүн группасы баяндоочтон мурун жайгашат.

Мисалы: **Омор кечке бак арасынан кетпейт** (кетпейт – баяндооч) (Т.С.). **Узун бойлуу, ак куба сулуу кыз** (кыз – ээ) **биринчи курста окуйт**.

Эгерде сүйлөм мүчөлөрүнүн мындай орун тартиби өзгөрүп кетсе, бул белгилүү бир маанилик мүнөздөгү кырдаалдарга байланыштуу болот жана сүйлөмдөгү сүйлөм мүчөлөрүнүн кыйыр орун тартиби деп аталат.

Мисалы: – **Уктуңбу, Анатай, айылга чап!** (Ч.А.) – **Таштагыла, аттарды! Таштагыла!** Коштун аттарына тийбегиле! (Ч.А.)

БИР ТУТУМДУУ СҮЙЛӨМДӨР

Бир тутумдуу сүйлөмдөрдү изилдөөдө окумуштуу академиктер А.А.Шахматов, В.В.Виноградов, профессорлор А.М.Пешковский, Е.М.Галкина-Федорук ж.б. окумуштуулар салым кошушкан.

Көп убакка чейин бир тутумдуу сүйлөмдөр кыргыз тилинде атайын изилдөөнүн объектиси болбой келген. Алгач мектеп грамматикаларында атама жана кемтик сүйлөмдөр деп эки түрдө гана берилген¹.

1950-жылдан баштап мектеп грамматикасына «Ээсиз сүйлөмдөр» деген ат менен бир тутумдуу сүйлөмдөрдү бириктирген бөлүм киргизилген².

Бир тутумдуу сүйлөмдөрдү изилдөөдөгү кийинки этап «Кыргыз тилиндеги баш мүчөлөр» деген монография³, «Азыркы кыргыз тили»⁴ деген эмгектер болду. Бул эмгектерде биринчи жолу бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн классификациясы берилген, алар жамдама жактуу, белгилүү жактуу, туюк жактуу сүйлөмдөр, жаксыз, атама, эллиптикалык, кемтик сүйлөмдөр деген түрлөргө бөлүнгөн.

Натыйжада, бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн төмөнкүдөй мүнөздүү белгилери аныкталган:

1. Бир тутумдуу сүйлөмдөр структурасы жана мазмуну боюнча өзүнө тиешелүү мыйзамченемдүүлүктөргө ээ.

¹ К.Тыныстанов. Кыргыз тилинин синтаксиси. 6,7,8 кл. үчүн. – Ф.,1936; Т.Актанов. Грамматика, II б.,Пед.окуу жайлары үчүн. – Ф., 1940; К.Бакеев, Т.Актанов, Н.Макешев. Кыргыз тилинин грамматикасы. Синтаксис. Пед. окуу жайлары үчүн. – Ф., 1948.

² А. Жапаров. Кыргыз тилинин грамматикасы. Синтаксис. 6-7 класстар үчүн. – Фрунзе, 1950; А.Жапаров. Кыргыз тилинин грамматикасы, II, Синтаксис, Пед. окуу жайлары үчүн. – Ф., 1951.

³ Жапаров А. Главные члены предложения в современном кыргызском литературном языке. – Ф., 1951.

⁴ Жапаров А. Азыркы кыргыз тили. – Ф., 1966.

2. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн көпчүлүгү ээси катышпаган, бирок ээ бар экендиги билинип турган баяндоочтун тегерегинде топтолот. Мындай бир тутумдуу сүйлөмдөргө белгилүү жактуу, жамдама жактуу, туюк жактуу сүйлөмдөр кирет.

Мисалы: *Орунсуз ишке аргасыз кайгырасың. Эсиң барда этегиңди жап* (макал). *Бекер жатканча бекер иште* (макал).

Бир тутумдуу сүйлөмгө жаксыз сүйлөмдөр да кирет, мындай сүйлөмдөрдө баяндооч катышат, ал эми ээлер катышпайт жана ээнин бар экендиги да билинбейт.

Мисалы: *Ишти бүгүн бүтүрүү керек. Кимдер экенин таанууга болбойт* (Ч.А.).

3. Үчүнчү топтогу сүйлөмдөргө атама сүйлөмдөр кирет. Бул – сүйлөм мүчөлөрүн баш мүчөлөргө ажыратууга мүмкүн болбогон сүйлөмдөр.

Мисалы: *Түн. Айлана капкараңгы* (Ч. А.).

Бир тутумдуу сүйлөмдүн табиятын билүү үчүн аларды эки тутумдуу сүйлөмдүн табияты менен салыштыруу керек.

Тактап айтканда, жамдама жактуу, белгилүү жактуу, туюк жактуу сүйлөмдөрдү өтүүдө аларды эки тутумдуу сүйлөм менен байланышта кароо керек.

Эки тутумдуу сүйлөмдөр сүйлөмдүн функционалдык-синтаксистик категорияларын ар тараптан толук жана бай көрсөтүп турат.

Эки тутумдуу сүйлөмгө – ээ жана баяндооч катышат.

Кыргыз тили жана түрк тилдеринде жакты, санды, баяндоочтук категорияны алып жүргөн жак аффикстеринин системасы лексикалык бирдик катары ээ сүйлөмдө катышпаса деле анын сүйлөмдө бар экендигин билдирип турат. Ээнин түшүрүлүп айтылышы сүйлөмдү маанилик жактан өзгөртпөйт, адатта белгилүү бир стилистикалык кызматты гана аткарат.

Мисалы: *Азыр да Курманды көргөн сайын Жибегимди эстөйм* (А.С.). *Адам баштуу айбан үчүн жанымды кыйбайм* (А.С.).

Эки тутумдуу сүйлөмдөрдө адатта ээ катышат, эгер стилистикалык максатта ээ сүйлөмдө катышпай калса, аны ордуна кайра коюу оңой. Мисалы, жогорку сүйлөмдөрдөгү ээлер – *мен*.

Бир тутумдуу сүйлөмдөр бир гана баш мүчөнүн тобунан турат, айрым түрлөрүн баш мүчөлөргө ажыратууга да мүмкүн эмес.

Мисалы: *Ачыкканга казан асытарба, үшүгөнгө от жактырба* (макал). *Эмнени эксең – ошону аласың* (макал).

Белгилүү жактуу сүйлөмдөр

Белгилүү жактуу сүйлөмдөр бир тутумдуу сүйлөмдөргө кирет. Мындай сүйлөмдөрдө ээ катышпайт, бирок анын бар экендиги билинип турат, ошондой болсо да анын сүйлөмдө катышуусу мүмкүн эмес. Анын сүйлөмдөн түшүп калышы да мүмкүн эмес эле. Эгерде ал түшүп калса, аны кайра ордуна коюуга болмок жана алардын эки тутумдуу сүйлөмдөн айырмасы болмок эмес.

Белгилүү жактуу сүйлөмдүн негизин баяндооч түзөт жана баяндоочтун тегерегине айкындооч мүчөлөр топтолот.

Баяндооч катары этиш келет, ал II жакта, кээде I жак уландысында баяндагыч (жай) ыңгай формасында болот.

Мисалы: *Бара көрөбүз. Мындай ишке кантип сыздабайсың.*

Белгилүү жактуу сүйлөмдөрдө сүйлөмдүн ээси I, II жактагы жак мүчөлөр аркылуу белгилүү болуп турат. Жогорку мисалдарда жак мүчөлөрү: *-быз, -сың.*

Жогорку мисалдарда ээ катары *биз, сен* деген жак-тама ат атоочтор келери белгилүү болуп турат, бирок алар катышкан жок, алардын сүйлөмдө катышуусунун зарылдыгы да болбой калган.

Мына ушул өзгөчөлүк белгилүү жактуу сүйлөмдү башка сүйлөмдөрдөн айырмалап турат.

Белгилүү жактуу сүйлөмдүн структурасы

а) Белгилүү жактуу сүйлөмдүн баяндоочу этиштен турат, т.а., II жактагы этиштин буйрук ыңгайынан турат жана ээнин II жакта – *сен* экендиги белгилүү болуп турса да, сүйлөмдө колдонулбайт, колдонулушу да мүмкүн эмес.

Мисалы: *Сураганга бекер бер, суусаганга жеке бер* (макал). *Жип кессең узун кес, кеп салсаң кыска сал* (макал).

Мындай баяндоочтор *-чы* мүчөсүн да кабыл алат.

Мисалы: *Аттиң-ай, энесинин жоктугун карачы!*

б) Белгилүү жактуу сүйлөмдөгү баяндоочтор II жакта, жекелик санда болот.

Мисалы: *Суу менен ойносоң чөгөсүң, от менен ойносоң күйөсүң* (макал). *Алда, катыгун ай, кандай күнгө туш кыласың.*

в) Белгилүү жактуу сүйлөмдөгү баяндоочтор I жакта, жекелик жана көптүк санда болот.

Мисалы: *Барбаймын дедим барбаймын* (Ч.А.). *Күндө келер бекен деп күтөбүз* (М.Э.).

г) Белгилүү жактуу сүйлөмдөгү баяндооч II жакта, көптүк санда, буйрук ыңгайда жана баяндагыч (жай) ыңгайда турат, бирок мындай структура башкаларга караганда аз кездешет.

Мисалы: *Таштагыла аттарды! Таштагыла! Коштун аттарына тийбегиле!* (Ч.А.). *Бардыгын барсаңар көрөсүңөр.*

Ошентип, белгилүү жактуу сүйлөм деп баяндоочтун тобунан туруп, I, II жакта, жекелик жана көптүк сандарда турган этиштик баяндоочтор аркылуу уюшулган сүйлөмдү айтабыз.

Жамдама жактуу сүйлөм

Бир тутумдуу сүйлөмдүн дагы бир түрү – жамдама жактуу сүйлөмдөр болуп эсептелет. Жамдама жактуу сүйлөмдүн структурасы белгилүү жактуу сүйлөмгө дээрлик окшош.

Жамдама жактуу сүйлөмдүн баяндоочу I жакта жана II жакта турат, баяндоочтун негизи II жактын жекелик санындагы буйрук этиштен турат.

Мисалы: *Ата баласы болбосоң **болбо**, эл баласы **бол*** (макал). *Бекерчиден безе **кач**, ушакчыдан көчө **кач*** (макал). *Атың чыкпаса жер **өрттө*** (макал).

Мында II жак аркылуу ээнин да II жакта турганы билинип жатат, бирок ээнин сүйлөмдө колдонулушу мүмкүн эмес.

Жамдама жактуу сүйлөмдүн өзгөчөлүгү – маанилик жактан жамдоо маанисин алып жүрөт, ошондуктан сүйлөмдөгү баяндооч кайсы жакта (I, II) турганына карабастан, мааниси боюнча үч жактын бирине же үч жакка тең тиешелүү болуп айтылат.

Мисалы: *Алдыңа аш тартса, атаңдын кунун **кеч*** (макал). *Ата-энеңди **сыйласаң**, өз балаңдан жакшылык **көрөсүң*** (макал).

Бул сүйлөмдөгү баяндоочтор II жакта турат, бирок алар жамдоо маанисинде үч жакка тең тиешелүү болуп айтылып жатат. Ушунун өзү жамдама жактуу сүйлөмдүн мүнөздүү өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат.

Ушундай өзгөчөлүгүнө байланыштуу жамдама жактуу сүйлөмдөр дидактикалык мүнөзгө ээ, б.а., үйрөтүү, акыл-насаат айтуу маанисин камтыйт. Ошондуктан макал-лакаптарда көп учурайт.

Жамдама жактуу сүйлөмдүн структурасы

а) Жамдама жактуу сүйлөмдөрдө баяндоочтор II жакта, жекелик санда болот.

Мисалы: *Душманды өздөй караба, тийбей койбойт залалы* (макал). *Дөөлөтүңө ишенбе, мээнетиңе ишен* (макал).

б) Баяндоочтун негизи этиштин буйрук ыңгайында же этиштин чакчыл формасында турат.

Мисалы: *Болсоң болоттой бол* (макал). *Сөздү уккан кишиге айт, сууну сиңген жерге куй* (макал). *Душмандын сыртында болбо, ичинде бол* (макал).

Кээде жамдама жактуу сүйлөмдүн баяндоочу биринчи жакта, көптүк санда турат.

Мисалы: *Менменсинген келинди үй чечкенде көрөбүз, бакылдаган текени суу көчкенде көрөбүз* (макал). *Баатырсынган жигитти жоо келгенде көрөбүз* (макал).

Ошентип, жамдама жактуу сүйлөм деп I, II жакта же буйрук ыңгайдагы баяндоочтон турган, үч жакка тең жалпы тиешелүү болгон жамдоо маанисин камтыган баяндоочтун тобунан турган бир тутумдуу ээсиз сүйлөмдөрдү айтабыз.

Туюк жактуу сүйлөм

Туюк жактуу сүйлөм – бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн үчүнчү түрү.

Туюк жактуу сүйлөм – баяндоочтору III жакта, учур чак, келер чак, өткөн чак формаларында турган баяндоочтордун базасында түзүлгөн сүйлөм.

Эгерде белгилүү жактуу жана жамдама жактуу сүйлөмдөрдө кыймыл-аракеттин ээсинин бар экендигин билип турсак, ал эми туюк жактуу сүйлөмдө анын ээсин билүү же көмүскөдө элестетүү кыйын.

Мисалы: *Ала карганы атынан чакырат* (макал). *Араба менен коёнго кууп жетиптир* (макал).

Бул сүйлөмдөрдө этиштин жак мүчөлөрү аркылуу кандайдыр бир аракет жасаган, аракеттенген жак бар экендигин боолголойбуз, бирок ал кептик же ситуациялык контекст менен конкреттешпейт.

Конкреттүү аракет жасаган жактын жоктугу – туюк жактуу сүйлөмдүн мүнөздүү өзгөчөлүгү.

Ошентип, туюк жактуу сүйлөмдөрдүн ээси жок, ал түгүл ээ көмүскөдө да жок, ээнин кепте да, көмүскөдө да жоктугу – бул туюк жактуу сүйлөмдүн негизги белгиси.

Туюк жактуу сүйлөмдүн семантикасы

Туюк жактуу сүйлөм маанилик жактан 3 түрдө болот.

а) Аракет жасаган жак сүйлөөчүгө белгисиз, же сүйлөөчү тарабынан кандайдыр бир себеп менен аталбайт.

Мисалы: *Дартка даба **издентип** (К.Ж.). Жаш баланыны кыйып **кетишиптир**.*

б) Аракет жасаган жак кандайдыр бир себеп менен бөлүп көрсөтүлбөйт.

Мисалы: *Дарыны таппай **коюшуптур**. Кайра кайрылып **келишпестир**.*

в) Аракетте жалпылоо жана кыйыр маани камтылгандыктан, аракеттенүүчү жак кепке кошулбайт.

Мисалы: *Бир тыйын берип **айттыра албайт**, миң тыйын берип **койдура албайт** (макал). Каалоосун тапса, кар **күрөйт** (макал).*

Туюк маанилүү сүйлөмдүн структурасы

а) Этиштен турган баяндоочтор айкын өткөн чак формасында же айкын өткөн чак маанисинде колдонулган учур, келер чак формаларында турат.

Мисалы: *Гүлдөрдү сындырып **кетишиптир**. Эшикти **бузуп киришиптир**.*

б) Этиштен турган баяндооч учур чакта жана келер чакта турат, ошондой эле кыймыл атоочтор туюк жактуу сүйлөмдү уюштурууга катышат.

Мисалы: *Ыңгайлуу учурга чейин күтүүгө тийиш* (Т.С.). *Билимине карай бааланууга тийиш.*

Жаксыз сүйлөм

Жаксыз сүйлөмдөр баяндоочтон, баяндоочтун тегерегине топтолгон айкындооч мүчөлөрдөн жана грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдөн түзүлөт. Жаксыз сүйлөмдөрдө ээ жок. Жаксыз сүйлөмдөр ээге муктаж да эмес.

Жаксыз сүйлөмдөр жактуу сүйлөмдөрдөн (белгилүү жактуу, жамдама жактуу, туюк жактуу сүйлөмдөр) айырмаланат. Эгерде жактуу сүйлөмдөрдө сүйлөмдүн ээси катышпаса да, анын бар экендиги баяндоочтордун формаларынан көрүнүп турса, ал эми жаксыз сүйлөмдөрдө сүйлөмдүн ээси көмүскөдө да жок.

Ошентип, жаксыз сүйлөмдөр баяндоочтон, баяндоочтун тегерегине топтолгон айкындооч мүчөлөрдөн жана грамматикалык жактан мүчө боло албаган сөздөрдөн түзүлөт.

Мисалы: *Ал жакка барууга болбойт. Ашканада кажы-кужу. Ысык-Көлдө бул маалда жылуу да, тынч да.*

Бул мисалдарда баяндоочтор III жакты көрсөтүүчү формаларда турат (түркологияда жак мүчөлөрүнүн жоктугу – III жактын көрсөткүчү болуп саналат). Бирок сүйлөмдөрдө үчүнчү жак менен байланышкан ээ жок жана баяндоочтор анын көмүскөдө болушун да эч бир шарттаган жок, талап кылган жок.

Мына ушунусу менен жаксыз сүйлөмдөр жактуу сүйлөмдөрдөн өзгөчөлөнүп турат. Сүйлөмдүн эч бир

жакты көрсөтпөгөндүгү, жаксыздыгы – жаксыз сүйлөмдөрдүн мүнөздүү белгиси.

Ошентип, аракет кылуучу жагы болбогон сүйлөмдөр жаксыз сүйлөмдөр деп аталат.

Жаксыз сүйлөмдүн баяндоочу ээ менен байланышы жок кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирет.

Структуралык жактан жаксыз сүйлөмдөр баяндоочтук формалар аркылуу аныкталат.

Жаксыз сүйлөмдүн баяндоочу катары этиштер, атооч сөздөр, тактоочтор келет.

Жаксыз сүйлөм оозеки кепте да, жазууда да кеңири кездешет.

Мисалы: *Жыйналышты бүгүн өткөрүү керек. Аны азыр айтууга болбойт. Көчөлөрдө жымжырт.*

Ошентип, сүйлөмдө баяндоочтун эч бир жакка тиешесиздиги жаксыз сүйлөмдөргө мүнөздүү көрүнүш болуп эсептелет. Жаксыз сүйлөм жалаң баяндоочтук топтон турат.

Сүйлөмдө ээнин таптакыр жоктугу, баяндоочтун эч бир жакка тиешесиздиги, сүйлөмдүн жалаң гана баяндоочтук топтон турушу – жаксыз сүйлөмдүн спецификалык өзгөчөлүгүн түзөт.

Жаксыз сүйлөмдүн структурасы

Жаксыз сүйлөмдөр структурасы боюнча ар кыл. Алар:

1. Баяндоочтору этиштен турган жаксыз сүйлөм;
2. Баяндоочтору атоочтордон жана тактоочтордон турган жаксыз сүйлөм.

1. Баяндоочтору этиштен турган жаксыз сүйлөмдөр.

Этиштин чакчыл формасына, кыймыл атоочторго *тийиш, тийиш эмес, кыйын, оңой, арзан, кымбат, болбойт, керек, тура, эмес, экен* ж.б.у.с. кызматчы сөздөр айкашып, жаксыз сүйлөмдүн баяндоочун түзөт.

- а) Чакчыл формалар (-й, -ып):

Мисалы: *Муну бүтүрбөй болбойт. Аны айтып болбойт.*

б) Баяндоочу чакчылдан (-майынча) жана этиштин шарттуу ыңгайынан (-са) турат.

Мисалы: *Тойго бармайынча болбойт. Беш-алты күндө бүтүрсө болот.*

в) Баяндоочу атооч жөндөмөсүндөгү кыймыл атоочтон турат.

Мисалы: *Жайлоого баруу керек. Окууга өтүү керек.*

г) Баяндоочу барыш жөндөмөсүндөгү кыймыл атоочтон турат.

Мисалы: *Бат бүтүрүүгө болбойт. Чындыкты танууга болбойт, достукту чанууга болбойт* (Ч.А.). *Эми бирде турууга болбойт* (Ч.А.).

2. Баяндоочтору атооч сөздөрдөн жана тактоочтон турган жаксыз сүйлөмдөр.

а) Баяндооч катары атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор келет.

Мисалы: *Бизде күз. Терезеде гүл. Окуу залында отургуучтар.*

б) Баяндоочу ат атоочтордон, тууранды сөздөрдөн турат.

Мисалы: *Ага бармак кайда. Ашканада бака-шака.*

в) Баяндооч катары сын атооч келет.

Мисалы: *Жайлоодо салкын. Жатаканада көңүлдүү.*

г) Баяндоочу сын атоочтордон туруп, тутумдаш болушу мүмкүн.

Мисалы: *Көлдө өтө сонун. Үйдө аябай ысык.*

д) *Мүмкүн* деген модалдык сөз баяндооч болот.

Мисалы: *Иштөөгө толук мүмкүн. Сизге ишениши мүмкүн.*

ж) Баяндоочу тактоочтордон турат:

Мисалы: *Окуй турган убак. Жолго чыгууга али эрте* (Н.Б.).

3. Баяндоочтору ажырагыс сөз айкаштарынан жана фразеологиялык айкаштан турган жаксыз сүйлөмдөр.

а) Баяндооч катары өз ара ажырагыс сөз айкашы келет.

Мисалы: **Жолуң болгур. Өмүрүңө берекесин берсин.**

б) **Баяндоочтору туруктуу фразеологиялык айкаштан турган баяндоочтор.** Бул фразеологиялык айкаштын структурасы эки тутумдуу сүйлөмдөй, б.а., компоненттери бири-бирине ээ менен баяндоочтой көрүнөт, бирок алар ээ жана баяндооч болбойт, алар чогуусу менен бир түшүнүктү, т.а., баяндоочту билдиришет.

Мисалы: **Бечаранын көздөрү бозорду** (Т.С). **Коркконунан жүрөгү түштү.**

Баяндооч катары төмөнкү фразеологизмдер келет: *деми чыгып, күүгүм тартып, көздөрү бозоруп, башы айланып, башы тегеренип, жүрөгү опколжуп, ичи жылып, көөнү айланып, жан кирип ж.б.*

Мисалы: **Анын жүрөгү опколжуду. Арсендин башы тегеренди. Айжандын ичи сыздады.**

в) Жаксыз сүйлөмдүн баяндоочу катары бири-бири менен предикативдик катыштагы өз ара ажырагыс сөз айкашы келет.

Мисалы: **Ошого ким кайгырсын, кайгыра турган иш эмес. Ой, анын келерин ким билсин. Туулган жерин ким сагынбасын.**

г) **Бук болуп, жарык болуп, бака-шака түшүп, тың болуп, тың чыгып ж. б у. с.** фразеологизмдер (булар татаал сөздөргө окшоп кетет).

Мисалы: **Короодо үп болуп турду. Тойканада бака-шака түшүп жатты.**

АТАМА СҮЙЛӨМ

Атама сүйлөм бир тутумдуу сүйлөмдүн түрүнө кирет. Атама сүйлөмдүн негизги ядросун – бөлүнбөс бирдиктер түзөт, аларды сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн бири деп кароого болбойт. Эгерде бир тутумдуу сүй-

лөмдөрдүн негизги борборун баяндооч түзүп, ээлери жок болсо, атама сүйлөмдүн модели таптакыр башка. Башкача айтканда, анда баш мүчөлөр бирдик катары жок, демек, атама сүйлөмдө баяндооч да, ээ да жок.

Атама сүйлөмдөр – жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө түрү. Сүйлөм катары бул жерде айрым бир сөз же сөз айкашы келет. Мындай сөз же сөз айкашынын өзөгүн түзгөн бөлүгү атооч жөндөмөдөгү бөлүнбөс категориядан турат да, аны ээ катары да, баяндооч катары да аныктоого болбойт.

Атама сүйлөмдө кабарлоо интонациясы чоң роль ойнойт, анткени интонация аркылуу атама сүйлөмдөрдү атоо маанисиндеги бирдиктерден (сөз, сөз айкаштарынан) ажырата алабыз.

Мисалы: *Түн. Айлана жымжырт* (И.И.). *Түн. Айлана ээн* (Ч.А.).

Бул сүйлөмдөрдө атама сүйлөмдүн өзөгүн түзүп турган сөздөр (*Түн. Күз.*) – синтаксистик категорияларга бөлүнбөйт.

Атама сүйлөмдөрдүн спецификалык өзгөчөлүгүн – анын ушул сүйлөм мүчөлөрүнө бөлүнбөстүгү түзөт.

Атама сүйлөм тутуму боюнча жалаң жана жайылма деп экиге бөлүнөт.

Мисалы: 1. *Жаз. Жайнаган гүлдөр. 1. Түн. Жымжырт. Ай жарык.*

Бул сүйлөмдөрдө *Жаз. Түн. Жымжырт* – жалаң, булар бир гана негизден (атоочтордон) турат.

Калган атама сүйлөмдөр – жайылма, анткени сүйлөмдө атооч жөндөмөдөгү негизги сөздөрдөн башка да аларга тиешелүү айкындооч мүчөлөр (*Жайнаган гүлдөр. Ай жарык*) бар.

Ошентип, жайылма атама сүйлөм – сүйлөмдүн өзөгүн түзгөн негизги сөздөн жана ага тиешелүү болгон айкындооч мүчөлөрдөн турат.

Атама сүйлөмдөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү бар. Бул – атама сүйлөмдөргө мүнөздүү интонациядан башка да

грамматикалык өзгөчөлүк болуп эсептелет, тагыраак айтканда, атама сүйлөмдөр коммуникативдик бирдик катары кызмат аткарат, б.а., өз алдынча сүйлөм катары келет.

1. Атама сүйлөмдүн негизги белгиси – анын сүйлөмдөгү объектилик мааниси, б.а., анын кубулушту атоо касиети болуп эсептелет. Мындай касиет – атама сүйлөмдөгү негизги сөз катары зат атоочтун же субстантивдешкен сөз түркүмүнүн келиши менен түшүндүрүлөт.

Мисалы: 1. **Кыш. Чыкыроон суук. Айланада аппак кар.** 2. **Түн. Асманда жымыңдаган жылдыздар.**

2. Көрүнүштү атоо касиети негизги сөздүн грамматикалык структурасы боюнча, б.а., анын атооч жөндөмөсүндө турушу менен да шартталат.

Мисалы: 1. **Жай. Аптап. Көл жээктей эс алган эл. 2. Майрам. Көтөрүңкү маанай. Кубанычтуу жүздөр.**

3. Кээде гана атама сүйлөмдөгү негизги сөз жатыш жөндөмөсүндө болушу мүмкүн.

Мисалы: **Көл жээгинде. 2013-жыл.**

Атама сүйлөмдүн семантикасы

Мезгил маанисиндеги атама сүйлөмдөр.

а) Атама сүйлөмдөрдү мезгил маанисиндеги зат атоочтор (*жаз, күз, кыш, кылым, доор, күн ж.б.*) жана мезгил маанисиндеги субстантивдешкен тактоочтор түзөт.

Мисалы: 1. **Жаз. Талаада иш кызыган убак.** 2. **Кыш. Алай-дүлөй бороон.**

б) Атама сүйлөмдөрдүн компоненттеринин бирин мезгил маанисиндеги зат атоочтон турган сөз айкашы түзөт.

Мисалы: 1. **Жай мезгили. Мээден өткөн ысык аптап.** 2. **Март айлары. Ала-шалбырт.**

в) Иреттик сандар мезгил маанисиндеги зат атоочтор менен келип, атама сүйлөмдү түзөт.

Мисалы: 1. **2013-жыл. Сентябрь.** Окуу жылынын башталышы. 2. **8-март.** Аялдардын эл аралык майрамы.

Орун маанисиндеги атама сүйлөмдөр. Атама сүйлөм катары мейкиндик маанисиндеги зат атооч же субстандидвешкен орун тактооч келет.

Мисалы: **Айылдын башы.** Көк майсаңда жайылган мал.

Орун маанисиндеги атама сүйлөмдөр курамы боюнча жалаң жана жайылма болот.

Мисалы: 1. **Тоо этеги.** Карагайлар, бактар. Шар аккан суу. 2. **Токой.** Токой аралай кеткен ичке жол.

Объект маанисиндеги атама сүйлөмдөр.

а) Объект маанисиндеги атама сүйлөм катары предметтик маанидеги зат атоочтор, же абал, кубулуш маанисиндеги зат атоочтор, же субстандидвешкен сөз түркүмдөрү келет.

Мисалы: **Боз үй, туш кийиз, шырдак.** Булар көчмөн турмушту эске салат.

б) Атама сүйлөмдөр жаратылыш кубулуштарын билдирет.

Мисалы: 1. **Анман.** Көлөкөгө ыктаган мал. 2. **Жамгыр.** Күркүрөгөн күн, чартылдаган чагылган. Көнөктөп төккөн жамгыр.

в) Окуя болуп өткөн же болуп жаткан учурду, шартты билдирет.

Мисалы: **Боз үй. Шар аккан суу. Жайылган мал. Желедеги кулун.**

Газета, журнал, басмакана, мекеме, көчө (мисалы: Кыргыз Туусу. Кыргыз Мамлекеттик Университети. Токтогул көчөсү. Ч. Айтматов атындагы Кыргыз Республикасынын Улуттук академиясы ж.б.) аттары да атама сүйлөм катары келет.

Психикалык абал жана сезим маанисиндеги ата-ма сүйлөм. Атама сүйлөмдөр кубанычты, кайгыны, коркунучту ж.б. да психикалык абалдарды билдирет. Атама сөз катары сырдык сөздөр да келет.

Мисалы: 1. **Ах, жаратылыш! Кандай көркөм! Кандай чебер!** 2. **Бах! Тынчтык заман! Элибиз эңсеген, көксөгөн заман!** 3. **Согуш! Оңбогон согуш! Далайды сыздаткан согуш!**

Атама сүйлөмдөр эки түрдө: жай жана илептүү болот.

Мисалы: 1. **Кеч. Сыдырым жел. Бак-дарактын дилдеген жалбырактары.** 2. – **Бах! Кандай жыпар жыттуугул!**

ТОЛУК ЖАНА КЕМТИК СҮЙЛӨМ

Сүйлөм – тилдин коммуникативдик бирдиги, сүйлөм бүткөн бир ойду билдирет. Бүткөн бир ой ар түрдүү формада ишке ашат. Сүйлөмдөр өзүнүн структурасы жана интонациялык түзүлүшү боюнча ар кыл. Сүйлөмдүн ушул структуралык жана интонациялык спецификасы сүйлөмдүн типологиялык айырмачылыктарынын негизин түзөт. Мына ушул негизде сүйлөм толук жана кемтик сүйлөмдөргө бөлүнөт.

Кемтик сүйлөмдү аныктоо үчүн толук сүйлөмдөрдү билүү керек. Анткени, толук жана кемтик сүйлөмдөрдүн өздөрүнүн спецификалык өзгөчөлүгү бар.

Мисалы: – *Атың ким?*

– *Кайрат* (кемтик сүйлөм).

– *Фамилияң ким?*

– *Касымбеков* (кемтик сүйлөм).

Мында – *Кайрат*, *Касымбеков* кемтик сүйлөмдөр.

Кемтик сүйлөмдөрдүн функциясы толук сүйлөмдөрдүн бар экендиги менен шартталат. Толук сүйлөмдөр кемтик сүйлөмдөрдү мазмундук жактан толуктап турат. Эгерде толук сүйлөмдөр болбосо, кемтик сүй-

лөмдөр – сүйлөмдүн функциясын аткара алмак эмес, б.а., коммуникативдик бирдик болбой, бүткөн ойду билдирбей калмак.

Ошентип, толук жана кемтик сүйлөмдөр бири-бири менен тыгыз байланыштуу. Толук сүйлөм менен кемтик сүйлөмдөр бири-бирин толуктап турат. Толук сүйлөмдөрсүз кемтик сүйлөмдөр өз алдынча сүйлөм боло албайт. Толук сүйлөмдөрдөн кийин келип гана сүйлөмдүк касиетке ээ болот.

Ал эми бардык эле сүйлөмдөр толук сүйлөм деп атала бербейт. Ал кемтик сүйлөмдөр менен келгенде гана толук сүйлөм боло алат.

Толук жана кемтик сүйлөмдөр маанилик жактан бири-бирин толуктап турат. Толук жана кемтик сүйлөмдөр өзүлөрүнө гана мүнөздүү структуралык жана интонациялык өзгөчөлүктөргө ээ.

Демек, толук жана кемтик сүйлөмдөр алардын бири-бири менен карым-катышта келиши менен гана шартталат.

Толук сүйлөмдү өзгөчөлөп турган белги – мазмундук өз алдынчалыгы, маани жагынан кемтик сүйлөмгө караганда көз карандысыздыгы.

Ошол эле учурда кемтик сүйлөмдөр толук сүйлөмгө көз каранды.

Кемтик сүйлөмдөр толук сүйлөмдөрсүз өзүнүн функционалдык жана мазмундук касиетин жоготуп коё тургандыгы – кемтик сүйлөмдөрдүн өзгөчө белгиси.

Мисалы: *Курдаштар окуган китептери жөнүндө сүйлөшүштү.*

- «Сынган кылычты» окудуңбу?
- Жок (кемтик сүйлөм).
- «Ак кемени» окудуңбу?
- Ооба (кемтик сүйлөм).
- «Саманчынын жолун» окудуңбу?
- И-и. Сенчи? (кемтик сүйлөм).
- Мен дагы (кемтик сүйлөм).

Кемтик сүйлөмдөр

Адатта, толук сүйлөмдүн негизин анын грамматикалык структурасы түзөт, баяндоочтук формалар аркылуу аныкталат. Эгерде сүйлөмдө баяндоочтор жок болсо, же баяндоочтун формалдуу көрсөткүчтөрү да жок болсо, анда мындай сүйлөмдөр грамматикалык жана мааниси боюнча контекстке же толук сүйлөмдөргө көз каранды болот. Мындай көз каранды сүйлөмдөр кемтик сүйлөмдөрдү түзөт.

Мисалы: – *Атың ким?*

– **Бермет** (кемтик сүйлөм).

– *Суденттик билетин барбы?*

– **Бар** (кемтик сүйлөм).

Бермет, бар – кемтик сүйлөмдөр. *Атың ким? Суденттик билетин барбы?* – толук сүйлөмдөр. Кемтик сүйлөмдөр толук сүйлөмдөрсүз сүйлөм катары кызмат аткара албайт, анткени аларда баяндоочтун формалдык көрсөткүчтөрү жок.

Демек, толук жана кемтик сүйлөмдөр дайыма бири-бири менен байланышта жашайт.

Толук жана кемтик сүйлөмдөрдү мүнөздөөдө биринчи планга баяндоочтор чыгат.

Баяндоочтордун болушу баяндооч катары келген сөз түркүмүнүн грамматикалык структурасына байланыштуу болот.

а) Диалогдордо, эгер ээ катары I, II жактагы атоочтор келсе, баяндооч кандай сөз түркүмүнөн келбесин, жак мүчөлөрүн кабыл алат. Ошондуктан, мындай баяндоочу бар сүйлөм аларда ээ да, айкындооч мүчөлөр да жок экендигине карабай дайыма толук болот.

Мисалы:

1. – *Сен аспирантсыңбы?*

– **Аспирантмын, агай** (толук сүйлөм, I жак)

2. – *Сен мугалимсиң го.*

– *Ооба, мугалиммин* (толук сүйлөм, I жак).

б) Эгерде ээ III жакта болсо, атоочтон турган баяндооч ээден кийин турат жана баяндоочто жактын формалдык көрсөткүчтөрү жок болот. Бул учурда ээнин түшүп калышы – сүйлөмдүн структурасына өзгөрүү киргизет, б.а., мурун баяндооч катары келген атооч сөз синтаксистик жактан аныкталбай, кемтик сүйлөм катары келип калат жана мазмуну толук сүйлөм аркылуу, контекст аркылуу гана аныкталат.

Мисалы:

1. – *Булар окуучуларбы?*

– **Окуучулар** (кемтик сүйлөм, III жак).

2. – *Курсташыңдын аты ким?*

– **Анара** (кемтик сүйлөм, III жак).

Эгерде ушул эле баяндоочтордо баяндоочтун синтаксистик же аналитикалык көрсөткүчтөрү болсо (-*бы, -дыр*, же этишке жардамчы элементтер *экен, эле, сыяктанат, көрүнөт, бекен, беле* ж.б.) жалганса, анда сүйлөмдө ээ жок болсо деле, мындай баяндоочтор катышкан сүйлөмдөр толук болуп калат.

Мисалы: – *Туристтер сыяктанат бейм?*

– *Туристтер экен* (толук сүйлөм).

в) Эгерде баяндооч этиштин өткөн, учур, келер чактарында турса, же жактала турган айрым чакчыл формаларда болсо, анда алар толук сүйлөм болот, анткени буларда баяндоочтор I, II жак мүчөлөрүндө жана III жактын көрсөткүчтөрү болгон чак формаларында (-*ды, -ыптыр, -ган, -ар, -бас* ж.б.) турат.

Мисалы: – *Аны көрдүң беле?*

– *Көргөм* (толук сүйлөм).

– *Ал келеби?*

– *Келет* (толук сүйлөм).

г) Кемтик сүйлөм катары ээ жана айкындооч мүчөлөр келет (эгерде алардын баяндоочтор менен байланышы болбосо жана толук сүйлөмдөрдөн кийин келсе).

- Мисалы: 1. – *Муну ким берди?*
– **Кайрат** (кемтик сүйлөм).
– *Асан кайда кетти?*
– **Китепканага** (кемтик сүйлөм).

ЖАЙЫЛМА ФОРМАЛУУ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМ

Жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө түрү – жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөм¹ болуп эсептелет.

Жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөм – жөнөкөй сүйлөм менен кошмо сүйлөмдүн ортосундагы өзгөчө сүйлөм. Ал жөнөкөй сүйлөмгө кандайдыр бир кошумча конструкциялардын кошулушунан келип чыккан.

Жайылма формалуу сүйлөмдөр – синтаксиситик түрмөктөр, түшүндүрмө мүчөлөр, киринди сөздөр, сырдык сөздөр жана бир өңчөй мүчөлөрдүн катышуусу аркылуу уюшулган сүйлөмдөр.

ГРАММАТИКАЛЫК ЖАКТАН СҮЙЛӨМГӨ МҮЧӨ БОЛО АЛБАГАН СӨЗДӨР

Сүйлөмдүн тутумуна кирген сөздөр өзүнүн лексика-грамматикалык эмес, синтаксиситик кызматы боюнча мүнөздөлөт. Ошондуктан алар өзүлөрүнүн лексика-грамматикалык маанилери боюнча тигил же бул сөз түркүмүнүн топтомуна киргени менен, сүйлөмдө тигил же бул сүйлөм мүчөсү болот. Жөнөкөй сүйлөмдө грамматикалык жактан мүчө боло албаган сөздөр – каратма сөз, сырдык сөз, киринди сөздөр да кездешет.

Ошентип, жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисинде эки синтаксиситик категория бар. Алар: сүйлөм мүчөлөрү жана сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр.

¹ Бул жөнөкөй сүйлөмдүн бир түрү катары А. Жапаров тарабынан классификацияланган (7. 117).

Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр сүйлөм ичинде башка сөзгө же сүйлөм мүчөсүнө көз каранды эмес, мына ушунусу менен сүйлөм мүчөлөрүнөн өзгөчөлөнүп турат. Алар сүйлөмдүн башка мүчөлөрү менен синтаксистик жактан байланышпайт, жалпы сүйлөмгө тиешелүү болушат.

Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр сүйлөмгө ар кандай кошумча маанилерди киргизет.

Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр өзүнүн функционалдык касиеттери боюнча үчкө бөлүнөт: каратма сөз, сырдык сөз, киринди сөз.

Каратма сөз

Сүйлөмдөгү бүткөн бир ой бир жакка же предметке багытталса, булар сүйлөм мүчөсү катары эмес, өзгөчө функционалдык-синтаксистик категория катары – каратма сөз деп аталат.

Мисалы: **Балдар**, эртең экскурсияга барабыз. **Студенттер**, эртең экзамен болот.

Биринчи сүйлөмдөгү ой балдар деген сөзгө багытталган, экинчисинде студенттер деген сөзгө карата айтылат. Бул эки сөз тең каратма сөз катары келди.

Сүйлөм мүчөсү катары эсептелбеген, сүйлөмдөгү бүткөн ой багытталган, атооч жөндөмөдө турган сөз же сөз айкашы каратма сөз деп аталат.

Структуралык өзгөчөлүгү менен катар эле каратма сөз өзүнчө өзгөчө интонацияга ээ, бул аны башка сүйлөм мүчөсүнөн айырмалап турат.

Интонация каратма сөздүн кандай мүнөздө айтылганына карай ар түрдүү – бирде өтө жогору тондо, бирде жапысыраак тондо айтылат.

Мисалы: Кош, **Ала Тоо**, уулуң кетти майданга (Ж.Б.).

– Кош, **Алтынай!** Кош, чырагым!
– Кош, **агай!** Кош, **биринчи мугалимим, кош, биринчи мектебим, кош, балалык чагым...** (Ч.А.).
– Ээ, **балам,** бул жерге адам баласы келчү эмес эле (жомоктон).

Каратма сөздөр сүйлөмдүн контекстине карай ар түрдүү кошумча маанилерди алып жүрөт.

а) Эркелетүү, жалынуу маанилери.

Мисалы: **Айланайын, ден-соолугуң жакшыбы? Садагасы, курсагың ачтыбы?**

б) Каалоо мааниси.

Мисалы: **Өркүнүң өссүн, балам, келечегиң кең, өмүрүң узун болсун!**

в) Коркуу же буйруу маанилери да бар.

Мисалы: **Сагын, карма баланы, жыгылат! Айна, кийинт баланы, үшүйт!**

Каратма сөздүн милдетин аткаруучу сөздөр

Каратма сөз катары зат атоочтор жана айрым субстантивдешкен атоочтор, атоочтуктар келишет.

Сүйлөмдөгү ой жакка же нерселерге багытталуу менен, ошол багытталган жактын же нерсенин, т.а., жаныбарлардын, адамдардын атын атайт жана атооч жөн-дөмөдө турат.

Каратма сөз катары:

1. Адам аттары, фамилиясы жана атасынын аты келе алат.

Мисалы: **Ботом, Нурбай, сен кайда кеттиң?** (К.Б.). **Айша, биз менен отуруп тамак ичиңиз.**

2. Адамдардын кесиби, тууганчылык мамилеси, мүнөзү ж.б. боюнча атоо.

Мисалы: **Музоолоруңду көрдүм, балам** (Н.Б.) **Жасап бүттүк, ата!** («Л.Ж.») **Чоң эне, күн жаап жатабы?** (Т.С.)

3. Каратма сүйлөм катары жаныбарлар, канаттуулар, курт-кумурскалар жана алардын аттары да келет.

Мисалы: *Сен да өлбөйт экенсиң, **торгоюм*** (Ч.А.).

4. Каратма сөз катары жаратылыштагы өсүмдүктөрдүн аттары, ошондой эле табияттын, жансыз нерселердин аттары да келет.

Мисалы: *Амансыңбы, куттуу **талаам*** (Ч.А.). **Ала-Тоо**, мунарланган боюң бийик, Ак мөңгү чокуң турат көккө тийип (Куб.А.).

5. Каратма сөз катары субстантивдешкен сын атоочтор келет. Мисалы: *Ой, **коркок**, анча эмне бүрүшөсүң?* (Т.С.) **Кымбаттуум**, ишиңе ийгилик каалайм!

6. Субстантивдешкен атоочтуктар, ошондой эле *бар, жок, керек, тийиштүү* деген сөздөр жалганып келген айкаштар каратма сөз болот.

Мисалы: **«Беш» алгандар**, ийгилигиңер кут болсун! **Окууга өткөндөр!** Эртең саат ондо келгиле! **Билети барлар**, киргиле.

7. Сырдык сөз катары келген, бирок субстантивдешкен сөздөр (*садагасы, садагалар, айланайындар, айланайын, кагылайын, кагылайындар, секетиң кетейин, секетиң кетейиндер, айланып кетейин, айланып кетейиндер, секетиң болоюн, секетиң болоюндар*) каратма сөз болот.

Мисалы: *Бери кел, **айланайын*** (К.Ж.). *Кагылайын, тамак ич. **Секетиң** кетейин, уктай гой.*

8. Кээде сүйлөмдүн контекстине карай каратма сөз катары *сен* деген сөз келет. Мындай учурда ал көбүнчө сырдык сөз мүнөзүндө айтылып калат.

Мисалы: *Ой, **сен**, кандай немесиң?*

9. Каратма сөз катары *ай, ой, эй* деген сырдык сөздөр да келет.

Мисалы: ***Эй**, сен кимсиң? **Эй**, каяктан келатасың? **Ой**, айтканды угасыңбы дегил?*

Каратма сөздөрдүн структурасы

Каратма сөздөр айрым сөздөрдөн же сөз айкаштарынан турат.

а) Каратма сөздү айрым сөздөр түзөт.

Мисалы: *Кана, жолдоштор, тургула, жумушка чыгалык* (Т.С.). *Ой, Петя, тетиги куурайлуу коктуда коён көп, жүрү* (Т.С.).

б) Каратма сөздү сөз айкаштары түзөт.

Мисалы: *Кайран теректер, жалбырак төгүп турган кезиңер экен* (Ч.А.). *Ой-ой, делдең кулак, таарынып калдыңбы?* (Т.С.)

в) Бир өңчөй каратма сөздөрдөн турат.

Мисалы: *Ой, Шамбет, ой, курбум, жеке эле иш билген башкарма эмес, уккулуктуу күү, уйкалышкан ырлардын ээси турбайсыңбы?* (Т.С.) *Батма, Канат, Бейшен*, үйгө тезирээк келгиле!

г) Каратма сөз кайталанма, тутумдаш түрүндө кездешет.

Мисалы: *Ай, чоң энем, чоң энем, ай, менин да көздөрүмдүн ыйлагысы келип жатат* (Т.С.).

Каратма сөздөгү тыныш белгилер

Каратма сөз сүйлөмдүн башында, ортосунда, аягында келет.

1. Эгерде каратма сөз сүйлөмдүн башында келсе, андан кийин үтүр белгиси (,) коюлат.

Мисалы: *Чоң эне, күн жаап жатабы* (Т.С.). *Чоң ата, эмне үчүн көп койлор бир карышкырдан коркот?* (Т.С.)

Эгерде, сүйлөмдүн башына келген каратма сөз күчтүү сезим менен айтылса, каратма сөздөн кийин илеп белгиси коюлат.

Мисалы: *Балдар! Мына биз турган жон Орто-Кыр дөп аталат* (Т.С.). *Студенттер! Сабакты калтырбагыла, жакшы окугула!*

Эгерде күчтүү сезим менен айтылган каратма сөз сүйлөмдүн ортосуна келсе, илеп белгиси сүйлөмдүн аягына коюлат.

2. Эгерде каратма сөз сүйлөмдүн ортосунда турса, анын эки жагына үтүр (,) белгиси коюлат.

Мисалы: *Үйдөн келатып, **балам**, Сейденикине кире келсеңчи. Кет, жогол, **арамдык**, жолобо!* (Ч.А.) *Жүр, **бөбөгүм**, үйгө кирип сүйлөшөлү* (К.Б.). *Тезде, **Адыл**, билген күүлөрүңдү чертип жибер.*

3. Эгерде каратма сөз сүйлөмдүн аягына келсе, андан мурун үтүр белгиси (,) коюлат.

Мисалы: *Пайдасы абдан көп, **Айша ана!*** (Т.Аб.) *Ырда, **садага**. Жемиши көлдөй толкуган, жерди макта, **комузум*** (Ж.Б.). *Эшикти жапчы, **Айна**. Кылымдар жаша, **Бишкек!** Эгемендүүлүк күнүңөр менен, **кыргызстандыктар!***

Сырдык сөз

Сырдык сөз грамматикалык жактан сүйлөм мүчөсү боло албаган сөзгө кирет. Сырдык сөз өзүнө эки грамматикалык түшүнүктү камтыйт:

1. Ал өзүнчө сөз түркүмү. 2. Функционалдык-синтаксистик категория.

Нормативдүү грамматикаларда сырдык сөзгө синтаксис бөлүмүндө өзүнчө орун берилген. Ал эми ЖОЖдор боюнча окуу китептеринде бул синтаксистик категория жөнүндө сөз жок.

Сырдык сөз – сөз түркүмү катары келет, бирок анын грамматикалык формалары жок. Синтаксистик жактан сырдык сөз кызматын аткарат.

Мисалы: ***Ой**, Түлөбердинин баласы! Бери кел, айланайын* (К.Ж.). ***Ой!** Жолдоштор! Кубангыла, электр жарыгы күйдү* (К.Ж.). ***Ий**, чоң эне, бат эле чуркап кетпейби, теги кечигип калабыз эми* (Ч.А.).

Эгерде башка сөз түркүмдөрүн алсак, алар синтаксистик жактан тигил же бул сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарат. Мисалы, зат атоочтор – ээ же толуктооч катары, сын атоочтор – аныктооч катары, этиштер – баяндооч катары, тактооч – бышыктооч катары келет, сырдык сөз андай эмес.

Сырдык сөз синтаксистик касиети боюнча сүйлөмгө мүчө боло албаган сүйлөмдөргө, б.а., каратма сөзгө жана кириңди сөзгө окшош. Сырдык сөз сүйлөм ичинде башка сүйлөм мүчөлөрү менен эч кандай грамматикалык байланышта болбойт, анын грамматикалык каржаты жок, сөз айкашынын составына кирбейт, бүт сүйлөмгө тиешелүү болот.

Сырдык сөздөр каратма сөз менен кириңди сөздөн сүйлөмгө киргизген маанилери боюнча айырмаланып турат.

Адамдын эмоциялык сезими менен айтылган жана айбанаттарга карата болгон буйрук, эрктик мамилени билдирген сөздөр сырдык сөз деп аталат.

Сырдык сөздөрдө атоо (номинативдик) маани жок, алар – эмоциялардын атын (*таңдануу, чочуу, коркуу* ж.б.) атабастан, ошол адамдагы ар кандай психикалык абалды билдирүүчү сигналдар.

Сырдык сөздөр ар түрдүү эмоцияны, адамдын психикалык абалын, кубанычын, коркуусун, колдоосун, аёо сезимин, кайгысын, жек көрүүсүн ж.б. көрсөтөт, ошондой эле сырдык сөздөр айдоо-чакыруу түрүндө да кездешет (*кош, өш, күчү-күчү* ж.б.).

Мисалы: *Мына, баракелде, түз тур, беш минутага чыдап тургунуң* (Т.С.). *Эх, бул тоодон укмуштар табылат!* (Т.С.)

Сырдык сөздүн милдетин аткаруучу сөздөр жана структурасы

1. Сырдык сөздүн милдетин сырдык сөздөр, т.а., ар түрдүү эмоцияны билдирүүчү сөз түркүмү аткарат. Мындай сөздөр ар кандай эмоцияларды билдирет, бирок ал эмоцияны атабайт, т.а., атоо функциясын аткарабайт.

Мисалы: **Ботом**, *Тойчубек*, *бул калтарга карачы* (Т.С.). **Ой**, *кандай коркутуп жибердиң* (Т.С.). **Эх**, *биз жаңылган турбайбызбы* (Л.Т.).

2. Сырдык сөз катары зат атооч, сөз айкашы, туруктуу фразеологиялык айкаштар келет.

Мисалы. **Азамат**¹, *ишти мыкты аткарыпсың! Айланайын, берекем ай, тилегиң сөзсүз орундаларына ишен. Эй карөзгөйлөр, зулум иттер, эй, мал дейсиң, а биздин кызыбыз кайда!* (Т.С.)

Бул мисалдарда сырдык сөздөр сүйлөм аркылуу берилип жаткан ойго айтуучунун ички мамилесин, сезимин, сүйүнүчүн, ыраазычылыгын, өкүнүчүн, жек көрүүсүн билдирип турат.

3. Сырдык сөз категориясын каратма сөздөр да аткарып калат.

Мисалы: **Оо, жер эне**, *мен сага дагы келдим* (Ч.А).

4. Сырдык сөздөр курамы менен кайталанып да келет, ошондой эле бир сүйлөмдө бир нече сырдык сөздөр болот.

Мисалы: **Ой, ой**, *түш ооп калган тура* (К.Б.). **Пай, пай**, *эмгек сүйгөн кишилер алп экен го* (Т.С.). **Ой, ботом**, *кайда жүрөсүң?*

Эгерде сырдык сөз катары толук мааниге ээ сөздөр келсе, өзүнүн атоо маанисин жоготуп, сырдык сөз катары айтуучунун эмоциялык абалын билдирип калат.

¹ Азамат бул жерде адамдын аты эмес, сырдык сөз катары келди.

Мисалы: **Азамат! Азамат экенсиң! Ой, ит, ушунчалык да мыкаачы болорбу?**

Сырдык сөздө коюлуучу тыныш белгилер

Сырдык сөздөрдүн сүйлөм ичинде туруктуу орду жок, ал сүйлөм башында, ортосунда, аягында келе берет. Сүйлөм ичинде ал башка сүйлөм мүчөлөрүнөн үтүр белгиси менен ажыратылат.

1. Эгерде сырдык сөздөр сүйлөмдүн башында келсе, андан кийин үтүр белгиси (,) коюлат.

Мисалы: **Ой, токтоосуз военкоматка жетүү керек** (Ч.А.). **Капырай, ушундай жашаш деген кимдин оюнда бар эле** (К.Ж.).

2. Сырдык сөздөр сүйлөм ортосуна келсе, анын эки жагына үтүр коюлат.

Мисалы: **Биздин Токон, ой-бо-о-ой, кадимки эле чоң жигит болуп калган турбайбы** (Ч.А.). **Ушул мансап, кысталак, түп казнак болгонун көрөбүз** (Т.К.) **Тим эле асманда, кудай о-о-ой, жылчык калбаптыр го** (Ч.А.).

3. Сырдык сөз сүйлөмдүн аягына келсе, андан мурун үтүр (,) белгиси коюлат.

Мисалы: **Ой, Түлөбердинин баласы! Бери кел, айланайын** (К.Ж.). **Окууң жакшыбы, садагасы.**

4. Эгерде сырдык сөз күчтүү сезим менен айтылса, сүйлөмдүн аягына илеп белгиси коюлат. Ошол эле учурда эгерде сырдык сөз сүйлөмдүн башына келип, күчтүү сезим менен айтылса, сырдык сөздөн кийин да илеп белгиси коюлат жана андан кийинки сөз баш тамга менен жазылат.

Мисалы: **Пай-пай-пай! Убакыт учкан куш ээ!** (Т.С.) **Бах! Тынчтык заманда суу да тунук агат!** (Т.С.)

Эгерде сүйлөмдө сырдык, каратма, кириңди сөздөр да катышса, аларды жазууда колдонулуучу тыныш белгилери коюлат.

Мисалы: **Ээ, байбиче, мейли орус, мейли кыргыз, мейли казак болсун, кедейлерге байдан жакшылык болот дейсиңби** (К.Б.).

Кириңди сөз

Грамматикалык жактан сүйлөмдүн мүчөсү боло албаган сөздөргө кириңди сөз да кирет. Кириңди сөз да каратма сөз, сырдык сөз сыяктуу сүйлөмдүн бир да мүчөсү менен байланышпайт жана структуралык-маанилик мазмуну боюнча жалпы сүйлөмгө тиешелүү болот.

Мисалы: **Сыягы, сен тоолук көрүнөсүң** (Н.Б). **Бир эсептен, бул кыздын мүнөзү өтө жакшы** (Н.Б).

Сүйлөм мүчөлөрү менен эч кандай синтаксистик мамилеге келбеген, сүйлөмгө кошумча модалдык, эмоционалдык-экспрессивдик маани киргизген сөз же сөз айкаштары кириңди сөз деп аталат.

Мисалы: **Бүрсүгүнү, ансыз да, кетебиз** (А.С). **Ким билет, чындыгы бар десе болот, жок десе да болот** (А.С).

Бул мисалдарда кириңди сөздөр сүйлөмгө ар кыл кошумча маанилерди киргизип турат. Кириңди сөз негизинен сүйлөмгө тиешелүү, бирок анын сүйлөм ичинде алган ордунун да стилистикалык функциясы бар, анткени ал сүйлөмдөгү логикалык басымдын кайсы жерге коюлушун аныктайт. Сүйлөмдө логикалык басым кириңди сөздөн кийин келүүчү сүйлөм мүчөсүнө коюлуп айтылат.

Мисалы: **Асан, анын айтуусуна караганда, келет. Сабагынан жетишпеген окуучулар, менимче, тырышып окушпайт.**

Сүйлөмгө киргизген маанилик оттенектору кириңди сөз катары келген сөздөрдүн маанилери менен байланышып турат. Ал эми структуралык өзгөчөлүгү болсо анын синтаксистик категориялары боюнча аныкталат.

Киринди сөздөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү – интонациянын мүнөзү. Киринди сөздөр башка сүйлөм мүчөлөрүнө жана каратма сөзгө караганда бир калыпта жана басыңкы тон менен айтылат.

Интонациянын көтөрүлүшү илептүү сүйлөмдө гана байкалат.

Киринди сөздүн милдетин аткаруучу сөздөр жана алардын структурасы

Киринди сөз сүйлөмгө мүчө боло албаган башка сөздөрдөн өзүнүн структуралык-грамматикалык өзгөчөлүгү боюнча айырмаланып турат.

Маселен, каратма сөз, сырдык сөздөрдүн сөз өзгөртүүчү мүчөлөрү жок. Каратма сөз, сырдык сөз катары келген зат атоочтор атооч жөндөмөдө турушат. Башка сөз түркүмдөрү деле, адатта, сүйлөмдө мүчөсүз колдонулат, ал эми сырдык сөздөр – өзгөрүлбөй турган категория.

Киринди сөздөрдүн структурасы башка каратма, сырдык сөздөргө караганда ар кыл, бай. Бул болсо биринчи кезекте киринди сөз катары келген сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык касиеттерине жараша болот.

Киринди сөздөрдүн бир нече структуралык моделдери бар.

1. Киринди сөз катары модалдык сөздөр, уңгу тактоочтор, ошондой эле жатыш жана чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтор, иреттик сан атоочтор келет.

Мисалы: **Балким**, ал келечекти ойлоп жүргөндүр. **Албетте**, Дүйшөн өзү да менин бул абалымды жакшы билип жатты (Ч.А.). **Ырас**, Сергей экөө партияга бир аз мурун өтүштү (Т.С.). **Экинчиден**, азыр даярдыгым жок (М.Б.).

Мындай киринди сөздөргө: *албетте, арийне, болжолу, болжолумда, адатта, балким, биринчиден, баса, кыязы, кебетеси, мүмкүн, менимче, маселен, негизинен*

нен, ооба, сыягы, сөзсүз, тескерисинче, чамасы, өзгөчө, ырас, ушундайча, чынында, ушундай эле, айтуунча, акыры ж.б. кирет.

2. Киринди сөздөр сөз айкаштарынан, этиштерден турат:

а) Айрым этиштен турган киринди сөздөр чакчылдын *-ыл* формасы, аркылуу (*ушинтип*), шарттуу ыңгайдын *-са* (*көрсө*) формасы, кыймыл атоочтун *-мак* формасы жана ага уланган *-чы* (*айтмакчы*) мүчөсү, баяндагыч (жай) ыңгайдын (*айталы*) формасы аркылуу жасалат.

Мисалы: **Көрсө**, *Майсалбегим аны мага таштап кеткен турбайбы* (Ч.А). **Айтмакчы**, *жана сиз сөзүңүздүн аягына чыкпай калдыңыз* (Н.Б.). **Айталы**, *кыз да сизге баруудан оолак эмес* (М.А.). **Ушинтип**, *күнөөсүздөр күнөөлөндү* (М.А.).

б) Киринди сөздөр сөз айкаштарынан турат.

Биринчиден, киринди сөздөргө *эле*, *эмес* деген кызматчы сөздөр айкашып келип, *чын эле*, *ошондой эле*, *ошондойчо эле*, *ырас эле*, *кана эмесе* ж.б. сөз айкаштарын түзүшөт.

Мисалы: **Чынында эле**, *эрден ашмак бар, элден ашмак жок* (макал). **Чын эле**, *коштошоордо Бүбү, өзгөчө энесин, иниси Аманкулду кучактап, аябай буркурап ыйлады* (М.Аб). **Ошондойчо эле**, *буларды кайра иретке келтирүү да биздин милдетибиз* (М.Аб.). **Кана эмесе**, *ишке киришели*.

Экинчиден, киринди сөз катары төмөнкүдөй сөз айкаштары да келет: *бир жактан*, *экинчи жактан*, *бир эсептен*, *менин оюмча*, *бактыга жараша*, *тилекке каршы*, *бир сөз менен*, *болоор жери* ж.б.

Мисалы: **Менин оюмча**, *ал киши экөөбүз бири-бирибизди түшүнө турган жалпы тил табарбыз* (Ч.А). **Тилекке каршы**, *мында дасторкондон буудай нан биринчи жолу көрүнбөй отурат* (М.Аб.).

Үчүнчүдөн, киринди сөз катары баяндоочтук формадагы атоочтук, этиштин шарттуу жана баяндагыч

(жай) ыңгайлары аркылуу уюшулган сөз айкаштары келет.

Мисалы: *кала берсе, кандай болбосун, эмне болсо да, кандай айткан менен, башкача айтканда, бир сөз менен айтканда, божомолуна караганда, ырасын айтканда, чынын айтканда, айтуусуна караганда, байкоосуна караганда, сөзү боюнча, кыскасын айтканда* ж. б.

Кыскасын айтканда, *Алайдын кыргыздары көрсөткөн меймандостукту эч качан унута албайм* (М.Аб.). **Эң ары кеткенде**, *бир жумада келип калат* (М.Аб.). *Ат арытмак арзан, журт арытмак кымбат, элдин акылман сөзүнө караганда.*

Төртүнчүдөн, киринди сөз катары туруктуу фразеологиялык айкаштар да келет. Алар сүйлөмдүн баш мүчөлөрү сыяктуу же этиштин өткөн чак формасы түрүндө болушат (*болду-болбоду, ким билет, кудай билет* ж.б.).

Мисалы: **Ким билет**, *келсе, келип да калат* (Н.Б.). **Болду-болбоду**, *менин да өз алдымча иштеп кетишимди күтүп жүрөт* (М.Аб.). **Кудай билет**, *бети дуулдап кеткен чыгар* (Ч.А.).

Киринди сөздөрдүн семантикасы

Киринди сөздөр сүйлөмгө кошумча маани берет: модалдуулук, эмоционалдуулук, ирээттүүлүк, б.а., айтылуучу ойго сүйлөөчүнүн ар кандай мамилесин билдирет. Бул маанилердин бардыгы сүйлөмдүн контекстинде гана аныкталат.

1. Киринди сөздөр ырастоочу мааниге ээ (*сөзсүз, албетте, арийне, ооба, кандай болсо да, кандай болбосун, эмне болсо да, сөз жок, кеп жок* ж.б.).

Мисалы: **Кандай болбосун**, *келет. Ооба, өкүрө беришет. Кантсе да, ал өз иши боюнча биринчи* (К.Б.).

2. Киринди сөздөр күмөн саноону билдирет (*сыягы, болжолу, мүмкүн, ким билет, балким, жаңылбасам, унутпасам, кабарга караганда, көз карашына караганда*).

Мисалы: **Балким**, мен жаңылып жүргөндүрмүн (А.С.). **Кыясы**, ушундай болууга тийиш (Н.Б.). **Болжолу**, таңдан бери от жагылбаган окшойт (Н.Б.).

3. Киринди сөздөр сүйлөмдөгү ойго карата өз мамилесин билдирет (менимче, менин оюмча, айтуусуна караганда, жаман акылында ж.б.).

Мисалы: **Менимче**, дагы жетиле элек. **Байкоомо караганда**, дагы-дагы окуу, үйрөнүү керек, бул билимбиз аздык кылат. Бул жерде, **окумуштуулардын айтуулары боюнча**, миң жыл мурун шаар болгон.

4. Киринди сөздөр ойду жалпылоо маанисин, жыйынтыктоо, тактоо же ойду тактап, бөлүп көрсөтүү маанисин алып жүрөт (мындайча айтканда, ачыгын айтканда, башкача айтканда, демек, чындыгында, чындыгын айтканда, бир сөз менен айтканда, негизинен, кыскача айтканда ж. б.).

Мисалы: **Ушинтип**, мал-жаныңдын күнүн көрбөгүр Нуртай бай бизди айылына жолотпой куубадыбы (К.Б.). **Акыры**, көптөн бери күткөн тилек келди (М.Аб.). **Чынын айтсам**, иничек, жаратың жаман (К.Б.).

5. Киринди сөздөр каршылык маанисин да алып жүрөт, алар төмөнкүдөй сөз жана сөз айкаштарынан турат: *ошондой болсо да, анын үстүнө, тилекке каршы, бактыбызга карай, бактыңарга карай, деги, бир сөз менен, жок дегенде, көрдүңүзбү, ойлоп көрүңүзчү, тетирисинче, тескерисинче, көп болгондо, кандай айткан менен, эң ары кеткенде ж. б.*

Мисалы: **Жок дегенде**, кабарың айтсаң болмок экен. **Көрдүңбү**, мындай болоорун эчак эле билгем. **Кантсе да**, улгайып көптү көргөн экен.

6. Киринди сөздөр кепке эмоционалдык баа берет: кубануу же кайгыруу (бактыга карай, амал канча, өкүнүчкө карай, шоруна ж.б.).

Мисалы: **Мына, бактысына карай**, Күмүш менен Нуркасымга Иван жолукту (К.Б.). **Байкуштун шорона**, анын ую да кысыр калган.

7. Киринди сөздөр салыштыруу маанисин жана аёо сезимин билдирет. Мындай сөздөргө *албетте, арийне, ырас ж. б.* кирет.

Мисалы: **Ооба**, *ошент, бизге тууралана турган жөнүң жок* (А.У). **Маселен**, *мен дагы сен сыяктуу болгомун* (К.Б.). **Арийне**, *ишиң дурус болсо көңүлүң да куунак болот.*

8. Киринди сөздөр ырааттуулук маанисин билдирет (биринчиден, экинчиден ж. б.).

Мисалы: **Биринчиден**, *Ташкенге барууга каражатымдын жоктугу*, **экинчи жактан**, *саламаттыктын эң начардыгы* (К.Ж.). **Экинчиден**, *койлордун башын кемитти* (А.Ө.).

9. Киринди сөздөр сүйлөөчүнүн көңүлүн өзүнө буруу үчүн жана аны кепке тартуу максатында да колдонулат: (*айтмакчы, баса, кандай, эмне дейсиз, мына, көрүп турам ж.б.*).

Мисалы: **Мына**, *так ошо жомоктон укканын көздөрү менен көрүп отурушат* (Н.Б.). **Айтпаса**, *сезимин ойготкон ушул ойбу?* (А.Т.). **Айтмакчы**, *Саадаткандын айылы кайсы?* (К.Ж.).

СҮЙЛӨМДҮН БИР ӨҢЧӨЙ МҮЧӨЛӨРҮ

Жөнөкөй сүйлөмдүн курамына бир өңчөй мүчөлөр кирет.

Мисалы: **Эрмек жана Эсен** – *бир тууган. Айша, Акмат институтта окушат.*

Бул сүйлөмдөрдө *Эрмек, Эсен* ошондой эле *Айша, Акмат* – бир өңчөй ээлер. *Эрмек, Эсен* деген ээлер *бир тууган* деген бир баяндоочко, *Айша, Акмат* деген ээлер *окушат* деген бир баяндоочко баш ийип турушат.

Мисалы: *Ажар баласынын күлкүсүнөн ырахат табат, жалынат, жалбарат.*

Бул сүйлөмдөгү *табат, жалынат, жалбарат* деген бир өңчөй баяндоочтор бир эле ээге (Ажар) баш ийип турушат.

Ошентип, бир өңчөй мүчөлөр дайыма бир сүйлөм мүчөсү менен, же бир өңчөй мүчөлөр менен да байланышат.

1. Бир өңчөй ээлер – бир эле баяндооч менен,
2. Бир өңчөй баяндоочтор – бир эле ээ менен,
3. Бир өңчөй айкындооч мүчөлөр – же баяндооч менен, же ээ менен, же башка бир айкындооч мүчө менен байланышат.

Мисалы: *Капар мында келгенине өкүндү, кайгырды* (К.Б.). Бул көз караш **ак ниеттиктин, сүйүүнүн, күчтүн, ишеничтин** учкундарына толгон (Н.Б.).

Бир өңчөй мүчөлөр кызматы боюнча бири-бирине карата тең укуктагы, тең абалдагы компоненттер, ошондуктан алар бирдей суроого жооп беришет.

Мисалы: **Сары, кызыл, ак, көк гүл талааны кулпунтту** (Т.С.). **Акмактык менен көйрөңдүк – ажырашпас дос.**

Ошентип, сүйлөм ичинде бирдей кызматты аткарып, бирдей суроого жооп берип, бири-бири менен тең байланышта турган сүйлөм мүчөлөрү сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү деп аталат.

Ал эми сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөр катышса, мындай сүйлөмдөр бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр деп аталат.

Бир өңчөй мүчөлөрдү сөзсүз сүйлөмдүн тиги же бул мүчөсүнө байланыштыруунун зарылчылыгы жок, анткени бул сүйлөмдүн структурасына жараша болот. Мисалы, бир өңчөй мүчөлөр бир тутумдуу сүйлөмдөрдө да кездешет. Мындай сүйлөмдөрдө алар бир өңчөй баяндоочтор катары учурайт. Мында алар ээнин жоктугуна байланыштуу ээ менен байланыша алышпайт.

Ошондой эле каратма сөздөр да бир өңчөй мүчөлөрдөн тура алат, булар дагы эч бир сүйлөм мүчөлөрү менен синтаксистик жактан байланышпайт.

Башка эч бир сүйлөм мүчөлөрүнө көз каранды эмес, алар менен байланышпаган бир өңчөй мүчөлөрдүн төмөндөгүдөй түрлөрүн байкоого болот.

1. Жаксыз сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөр.

Мисалы: *Бүгүн **филармонияда жыйналыш да, концерт да.** Үйдө азыр **кургак жана жылуу.***

2. Белгисиз жактуу сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөр.

Мисалы: *Аларга **айтылган, түшүндүрүлгөн, чечмеленген.** Жыйналышта **каралган жана талкууланган.***

3. Бир өңчөй каратма сөздөр же каратма сөздүн тутумундагы бир өңчөй аныктоочтор.

Мисалы: ***Карагай-Булактык, Ак-Сайлык, Сын-Таштык** классташтар, жолугушуу кечеси ушул жылдын 25-майында болот. **Кесиптештер, студенттер, улуу менен кичүүлөр,** алдыдагы олимпиаданы ийгиликтүү өткөрүп алалы.*

Каратма сөз сүйлөм мүчөсү болуп келбейт, ошондуктан бир өңчөй каратма сөздөрдү сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү катары кароого болбойт.

Ошентип, бир өңчөй мүчөлөр бир тутумдуу, эки тутумдуу сүйлөмдөрдө кездеше берет, бирок бир өңчөй каратма сөздөр бул системага кирбейт.

Сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөрдүн байланышуу жолдору

Бир өңчөй мүчөлөрдүн жалпы мүнөздүү белгиси – алар бирдей синтаксистик кызмат аткарат, бирдей суроого жооп беришет, сүйлөмдөгү бир эле сүйлөм мүчөсү менен байланышат жана бири-бири менен тең байланышта болот.

Тең байланыш болсо санак интонациясы аркылуу алардын бири-бири менен тең укукта байланышын камсыз кылат.

1. Санак интонациясы бир өңчөй мүчөлөрдө колдонулган бир калыптагы тон менен мүнөздөлөт. Санак интонациясынын да варианттары болот, бул бир өңчөй мүчөлөрдүн ортосундагы байламталардын бардыгына же жоктугуна байланыштуу болот.

Мисалы: Ал **акылман**, **сөөлөттүү** адам (Ч.А.). Те-ребел **таптаза**, **кеңирсиген ээн**, **жымжырт** (Ч.А.).

Бул сүйлөмдөрдө бир өңчөй мүчөлөр бири-бири менен байламтасыз байланышты, мында бардык бир өңчөй сөздөргө бирдей санак интонациясы мүнөздүү.

2. Бир өңчөй мүчөлөр *жана*, *менен* деген байланыштыргыч байламталар менен байланышат.

Мисалы: **Жамийла** менен **Данияр** артына карабай *темир жолдун разъездин көздөй ылдый басууда* (Ч.А.). **Жыл маалы Акбара** менен **Ташчайнар** Алдаш камышынын арасында жүрдү (Ч.А.).

Бир өңчөй мүчөлөр *менен*, *жана* деген байланыштыргыч байламталар аркылуу байланышканда бирдей, бир калыптагы интонация сакталат.

3. Бир өңчөй мүчөлөр ажыраткыч байламталар аркылуу да байланышат. Мындай байламталар бир өңчөй мүчөлөрдүн ар бир компонентине тиешелүү болуп айтылып, андан мурун же кийин келет. Мында интонациянын мүнөзү да өзгөрөт.

а) *да*, *дагы*, *деле* деген байламталар аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөргө ырааттуулук жана бөлүп көрсөтүүчүлүк мүнөздүү. Мында интонация өзгөрөт, бир өңчөй мүчөлөрдө интонация жогорулайт.

Мисалы: **Айгерим да**, **Канат да** экзаменди бешке тапшырышты. **Айша деле**, **Кайрат деле** келишкен жок.

б) *же*, *же болбосо* деген байламталар саноодо тандоочулук, бөлүп көрсөтүү маанисин билдирет жана айтууда интонациянын жогору көтөрүлүшүнө алып келет. *Же, же болбосо* – бир өңчөй сөздөрдүн бардык компоненттеринде колдонулбашы мүмкүн, кайсы мүчөсүндө

колдонулса, ошол сүйлөм мүчөсү жогорку тондо айтылат.

Мисалы: **Белек, же Гүлнар барат. Жакында райондо, же шаарда иштей турган болду.**

Мындай байламталар орун тартиби боюнча өздөрү тиешелүү болгон сөздүн алдына келет.

Эгерде мындай байламта бир өңчөй мүчөлөрдүн эң алдына келсе жана башка кайталанбаса, ал тандоочулук, өзгөчөлөп бөлүп көрсөтүү маанисин жоготуп коёт да, бир өңчөй мүчөлөрдүн баары бирдей болуп калат.

Мисалы: **Же Канат, Айша, Акмат барат.**

Эгерде ушундай эле байламта кийинки бир өңчөй мүчөнүн алдына келсе, анда ошол бир өңчөй мүчөлөрдүн бири өзгөчө бөлүнүп көрсөтүлөт.

Мисалы: **Асан, же Болот ырдайт.**

Саналган жак, нерсе, аракеттердин ж.б. арасынан өзгөчө бөлүнүп көрсөтүлгөн маани же, же болбосо деген байламталардын алдындагы сөздөргө тиешелүү болот.

Мисалы: **Асан, Сайра, же Айдар келет.**

Ошентип, сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөр бири-бири менен интонациянын 3 түрү менен байланышат:

1. Байламтасыз санак интонациясы менен.

Мисалы: **Балдардын, кыздардын шаңдуу үндөрү угулду.**

2. Байланыштыргыч байламталардын жардамы менен байланышкан бир өңчөй мүчөлөрдүн интонациясы.

Мисалы: **Акбара менен Ташчайнар ошентип жер ооду (Ч.А.).**

3. Ажыраткыч байламталар аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөрдүн интонациясы.

Мисалы: **Бермет да, Сейде да үн катышпады.**

Бир өңчөй мүчөлөрдүн тыныш белгилери

Бир өңчөй мүчөлөр бири-биринен тыныш белгилери менен ажыратылат.

1. Байламтасыз, санак интонациясы аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөр бири-биринен үтүр (,) белгиси менен ажыратылат.

Мисалы: *Айзада бойлуу, сымбаттуу, мээримдүү, сулуу кыз. Дүкөндөн кумшекер, май, нан, чай алдым.*

2. Эгерде бир өңчөй мүчөлөр жана, менен деген байламталар аркылуу байланышса, анда алардын ортосуна үтүр коюлбайт.

Мисалы: *Жаңы мектебибиз кенен жана жарык. Айсулуу менен Айна мыкты окушат.*

3. Эгерде ажыраткыч да, дагы, деле деген байламталар аркылуу байланышса, анда бул байламталардан кийин үтүр (,) белгиси коюлат.

Мисалы: *Күн нуруна чайынган тоолор ушул саатта алыс да, жакын да, сүйкүм да, сүрдүү да көрүнөт (Ч.А.).*

4. Эгерде же, же болбосо деген өзгөчө бөлүп көрсөтүүчү байламталар аркылуу байланышса, анда үтүр бир өңчөй мүчөлөрдүн ортосуна, аталган байламталардан мурун коюлат.

Мисалы: *Ашуунун ичи караңгылай түштү, же ашуу, же жол, же тоо, же эки жак көрүнбөйт (К.Б.). Эртең Алмаз, же болбосо Шаршен барат.*

Бир өңчөй мүчөлөрдүн структуралык жана функционалдык түрлөрү

Бир өңчөй мүчөлөрдүн структурасы. Бир өңчөй мүчөлөр эки түрдө болот:

1. Жалаң.
2. Жайылма.

Эгерде бир өңчөй мүчөлөр бири-бири менен байламтасыз же байланыштыргыч байламталар аркылуу байланышып, бири-бирине багыныңкы абалда болбогон мүчөлөрдөн турса жалаң бир өңчөй мүчөлөр деп аталат.

Мисалы: *Кечээки эле күчтүү, ачуулу, орой Ана-тайды кайгы бүгүн мөгдөтүп салды* (Ч.А.). *Акия да, Маруся да, Чаргын да Шамбеттикинe келишти* (Т.С.).

Башка учурларда бир өңчөй мүчөлөрдө айрым сөздөр бир өңчөй мүчөлөрдүн бирине көз каранды болот. Кээде бир өңчөй мүчөлөрдүн ар бирине көз каранды болгон сөз болот, ал айкындооч мүчөнүн милдетин аткарат. Мындай көз каранды сөзү бар бир өңчөй мүчөлөр жайылма бир өңчөй мүчөлөр деп аталат.

Мисалы: *Уруш деген кызыл кыргын, кара сүргүн* (Ч.А.). *Кыял деген жыты жок гүлдөй, тамыры жок дарактай* (Ч.А.).

Бир сүйлөм ичинде бир өңчөй мүчөлөрдүн жогорку эки түрү тең болушу мүмкүн.

Мисалдар: 1. *Токтогул турмушту, анык акыйкатты* ырдаган (А.Т). 2. *Жүрүш-турушу, орундуу айткан сөздөрү* жакты.

Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдүн түрлөрү

Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр ич ара бир өңчөй ээлүү сүйлөм, бир өңчөй баяндоочтуу сүйлөм, бир өңчөй айкындоочтуу сүйлөм болуп үчкө бөлүнөт.

Бир өңчөй ээлүү сүйлөм

Сүйлөмдүн ээси бир өңчөй ээлерден турат.

а) Бир өңчөй ээлер жалаң жана жайылма түрүндө да кездешет.

Мисалдар: *Түркүн боёлгон кант, дүйүм мөмө, бышкан керчөө, муздаган казы, ысык куйрук-боор, кыпкызыл кашкары токоч, түрдүү ширин даам жайнап жатты* (Т.К.).

б) Бир өңчөй ээлер бири-бири менен санак интонациясы менен, ошондой эле байланыштыргыч менен, жана байламталары аркылуу байланышат.

Мисалдар: *Ысык-Көлдүн жээктеринде курорттор жана санаторийлер көп. Бакыт менен Тилек биринчи партада отурушат.*

в) Бир өңчөй мүчөлөрдүн ортосунда ажыраткыч байламталар да кездешет.

Мисалдар: *Жайлоого баргандан кийин Акай да, Кары да, Роза да көп иштерди иштешти* (Ш.Б.).

Бир өңчөй баяндоочтуу сүйлөм

Ээ менен бир өңчөй баяндоочтор эки тутумдуу сүйлөмдө байланышат.

Мисалы: *Канат бүгүн эрте турду, жуунду, тамактанды, сабакка жөнөдү. Мен сахнада ырдадым, бийледим.*

Бир өңчөй баяндоочтор бир тутумдуу сүйлөмдөрдө (жамдама жактуу, белгилүү жактуу, туюк жактуу) кездешет.

Мисалы: *Бардыгыңарга билинет, угулат.*

Бир өңчөй баяндоочтор тутумдаш баяндоочтон болушу мүмкүн. Баяндоочко айкашып келген жардамчы бөлүк бир өңчөй баяндоочтордун акыркы компоненти не жалганат.

Мисалдар: 1. *Айбек жазып, окуп, жооп берип жатты. Кампадагы арпа, буудай, таруулар экен.* 2. *Капар ишкер да, спортсмен да эле.*

Бир өңчөй толуктоочтуу сүйлөм

Бир өңчөй толуктоочтор (тике жана кыйыр толуктооч) сүйлөм ичинде негизинен баяндоочтор менен байланышта болот. Кээде гана айкындооч мүчөлөр менен байланышат.

Мисалдар: *Ал театрдан Гүлнарага, Аселге, Акматка жолукту.*

Бир сүйлөм ичинде тике толуктооч да, кыйыр толуктооч кездешет, алар бир сүйлөмдүн ичинде бир өңчөй толуктоочтор боло алышпайт, анткени алар бири-бирине кызматы жана структурасы боюнча окшош эмес.

Бир өңчөй мүчөлөр курамы боюнча жалаң жана жайылма түрүндө болот.

Мисалы: *Алар устакананы, ашкананы, сарайларды оңдошту. Бөлмөгө жыгач керебетти, тегерек столду, отургуучту алып киришти.*

Бир өңчөй бышыктоочтуу сүйлөм

Бир өңчөй бышыктоочтор негизинен баяндоочтор менен байланышат (кээде гана атооч сөздөр жана тактоочтор менен байланышы мүмкүн).

1. Бир өңчөй сын-сыпат бышыктоочтуу сүйлөм

Мисалдар: *Акман өтө чебер, өтө кылдат* козголду (Т.С.). *Бөрүнүн көзү курчураак, заардуураак* сезилди (Ч.А.).

2. Бир өңчөй себеп бышыктоочтуу сүйлөм

Мисалы: *Балача кубангандыгынан, сүйүнгөндүгүнөн* көзүнө тегеренген жашын Авдий араң тыйды (Ч.А.). *Ал наар албагандыктан, ач болгондуктан, жөөлүп жатты* (К.Ж.).

3. Бир өңчөй максат бышыктоочтуу сүйлөм

Мисалы: *Салтанат группалаштарынан артта калбаска, уят болбоско* бардык күчүн жумшады. *Талант билим алыш үчүн, көздөгөн максатка жетиш үчүн* борборго келди.

4. Бир өңчөй мезгил бышыктоочтуу сүйлөм

Мисалдар: *Күзүндө же жазында* Каныбек Астанага барат. *Чаалыкканда, чарчаганда* курортко барып эс алат. *Күнү да, түнү да* Алиманын оюнда баласы.

5. Бир өңчөй сан-өлчөм бышыктоочтуу сүйлөм

Мисалдар: *Каникулга болсо жыйырма эки, жыйырма үч күндөй* калды. *Ысык-Көлгө саат ондон, он*

бирден өткөндө жеттик. Үч күнү, үч түнү тынбай жамгыр жаады.

6. Бир өңчөй орун бышыктоочтуу сүйлөм

Мисалдар: *Туристтер Ысык-Көлдө, Соң-Көлдө, Сары-Челекте болушту. Бермет айылга, үйүнө кетти.*

Бир өңчөй аныктоочтуу сүйлөм

Бир өңчөй аныктоочтор аныкталгыч болуп келген бардык сүйлөм мүчөлөрү менен байланыша берет.

Мисалы: *Тик жалдуу, сөөктүү, кажырлуу бөрүнүн келбети башкалардан өзгөчө* (Ч.А.).

Мында бир өңчөй аныктоочтор *бөрүнүн* деген аныкталгыч менен байланышты.

Ал эми төмөнкү сүйлөмдөрдө бир өңчөй мүчөлөр бири-бири менен байланыштыргыч байламталар аркылуу байланышып турат.

Мисалы: *Алардан кийин эле Акмандын жана Марусянын кезеги келди* (Т.С.). *Тоолордун да, бак-дарактардын да, алыскы үйлөрдүн да* карааны көрүнбөйт (Ч.А.).

Ал эми төмөндө бир өңчөй аныктоочтор *гүлдөргө* деген аныкталгычка байланышып турат.

Мисалы: *Жолдун алды-үстү буралган шибер, кулпурган ак, сары, көк, кызыл гүлдөргө аңкып, нур төгүлгөн шашке мезгил* (Т.С.).

Бир өңчөй аныктоочтор аныкталгычтар менен *деген* кызматчы сөз аркылуу да байланышат.

Мисалы: 1. *Тинатин, Алия, Алтынкыз, Чынара деген кыздар бир бөлмөдө жашашчу.*

Бир өңчөй аныктоочтор илик жөндөмөдө да турат.

Мисалы: *Тоо ташыңдын, турпагыңдын, сууңдун мен көрбөдүм пайдасы жок бекерин* (А.О.).

Бир өңчөй эмес аныктоочтуу сүйлөм

Аныктоочтор бир өңчөй эмес бир нече аныктоочтордон да турат. Бир өңчөй эмес аныктоочтор семантикалык жактан ар түрдүү категорияларда турган уңгу сөздөрдөн же функционалдык жактан бир өңчөй эмес сөздөрдөн турушу мүмкүн. Булар – ар түрдүү семантикалык группадагы же түрдүү даражадагы сын атоочтор, туруктуу фразеологиялык айкаштар, зат атоочтор.

Мисалы: Бул **кунарсыз, өлүү талааны ким жараткан** (Ч.А.). Айна магазинден **кызыл-тазыл, чоң, жибек** жоолук сатып алды.

Бир өңчөй эмес аныктоочтор аныкталгычка карата ар кандай мамиледе болушат. Ал эми бир өңчөй аныктоочтор бирдей белгини, предметтин бир түрдүү көп белгилерин көрсөтөт. Бир өңчөй эмес аныктоочтор аныкталгычты ар кайсы тараптан, анын бири-бирине байланышпаган ар кандай сапаттарын көрсөтөт.

Бир өңчөй эмес санак аныктоочтор

Булар бир өңчөй аныктоочторго окшоп кетет. Мында алардын окшоштугу – санак интонациясы боюнча. Айырмасы – алардын структуралык жактан өзгөчөлүгүндө.

Мисалы: **Аскерге кете элек экенинде Мырзакул тебетейди кырданта кийген, кара мурут, күлүңдөгөн жигит эле** (Ч.А.). **Алтын дандуу ак буудай жалына жел эркелеп ойнор** күн келерине ишенем (Ч.А.).

Мында бир өңчөй эмес санак аныктоочтор сөз айкаштардан, туруктуу фразеологиялык айкаштардан турду.

Бир өңчөй эмес санак аныктоочтор структурасы боюнча бир типтүү да болот, алар сөз жасоочу аффикстеринин жана негиздеринин ар башкалыгы менен айырмаланат, ошондо да алар семантикасы боюнча бир өңчөй болбойт.

Мисалы: *Токтогул акылдуу, кайраттуу, билгич, шайыр киши эле* (С.С.). *Бир түстүү жана көп түстүү, ала-була жана тилкелүү желектер бар* (Ю.Д.).

Бир өңчөй эмес санак аныктоочтордогу акыркы аныктооч мурункуларга караганда бир аз тыным менен, логикалык басым менен айтылат жана аныкталгычтын эң негизги, эң башкы белгиси катары келет.

Бир өңчөй эмес санак аныктоочтордогу тыныш белгилер

Бир өңчөй эмес санак аныктоочтор бири-биринен үтүр (,) белгиси менен ажыратылат, бирок акыркы аныктооч үтүр менен ажыратылбайт, бул акыркы аныктоочко логикалык басымдын түшүшү менен жана анын аныкталгычтын семантикасына ширелиши менен түшүндүрүлөт.

Мисалы: *Ал – адилеттүү, бир мүнөз, кайраттуу, чечкиндүү, ачык адам* (Т.С.). *Суюк сакал, чап жаак, чыйрак киши сельсоветтин председатели* (М.Э.).

Бир өңчөй мүчөлөрдүн жалпыланышы

Бир өңчөй мүчөлөрдүн айрым түрлөрү жалпылоо касиетине ээ. Бул бир өңчөй мүчөлөрдүн акыркы мүчөсүнө тиешелүү, ал грамматикалык форманы кабыл алуу менен жалпылайт.

1. Бир өңчөй толуктоочтор жана бышыктоочтор кыйыр жөндөмөлөрдө турат, кыйыр жөндөмө мүчөлөр бир өңчөй мүчөлөрдүн акыркысына жалганат.

Мисалдар: *Балдар кара чыйырчык, көк чымчык жана башка канаттууларга уя жасашты. Туристтер жайында Чолпон-Ата, Жети-Өгүз, Караколго барышат.*

Бир өңчөй мүчөлөрдүн акыркы мүчөсүндөгү формалдык көрсөткүч (мүчө) бардык бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырып жана жалпылап турат.

2. Жалпылагыч ролду таандык мүчө жана көптүк сандын (-лар) мүчөсү уланган сөздөр аткара алат.

Мындай мүчөлөр бир өңчөй мүчөлөрдүн акыркы компонентине уланат.

Мисалдар: **Соко, сеялкаларыбыз** ремонттолбогон, кар алдында жатат (Ч.А.). **Механизаторлор трактор, сеялка, соколорду** ремонттошту.

3. Жалпылоочу ролду жандоочтор да аткарат. Алар бир өңчөй мүчөлөрдүн эң акыркы гана сөзүнө уланат.

Мисалдар: **Мейманкана туристтер, ишкерлер, меймандар менен жык толгон. Ал Айдар, Шаршен, Үсөн менен** жолугушту.

4. Жалпылоочу ролду бир өңчөй мүчөлөрдүн ортосундагы байланыштыргыч жана, менен деген байламталар аткарат.

Мисалы: **Тыштан сурнай менен кернейлердин үндөрү, аттардын дүбүртү угулат** (К.Ж.). **Кант кызылча, арпа менен буудайды** Чүй боорунда жакшы өстүрүшөт.

Менен деген байламта колдонулганда андан мурунку бир өңчөй мүчөдө жөндөмө мүчөлөрдүн колдонулушу таптакыр мүмкүн эмес, алар бир өңчөй мүчөлөрдүн акыркы компонентинде гана колдонулат.

Мисалдар: **Атай менен Кerezди коштоп, күлүңдөп жолго түштү** (Ш.Т.). **Ак куулар, каздар менен өрдөктөргө** да камкордук керек (М.С.).

Бир өңчөй мүчөлөрдөгү жалпылоочу сөз

Бир өңчөй мүчөлөрдөгү жалпылоочу сөз бир өңчөй мүчөлөрдүн жеке, конкреттүү маанилерин алып жүрөт. Структуралык-грамматикалык жактан жалпылоочу сөз сүйлөмдөгү бардык бир өңчөй мүчөлөргө функциясы боюнча да, формасы боюнча да шайкеш, окшош болот.

Жалпылоочу сөз эки түрдө кездешет.

1. Жалпылоочу сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун келет.

2. Жалпылоочу сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келет.

1. а) Мында жалпылоочу сөздөн кийин келген бир өңчөй мүчөлөр ага тактык киргизүү, чечмелөө, конкреттештирүү, түшүндүрүү милдетин аткарат. Жалпылоочу сөзгө – булар, алар, төмөнкүлөр ж.б. кирет.

Мисалы: *Салтанаттуу жыйынга чакырылган коноктор **төмөнкүлөр**: мугалимдер, дарыгерлер, инженерлер, окумуштуулар, маданият ишмерлери.*

б) Кээде жалпылоочу сөз катары семантикалык планда кириңди сөздөр келет.

Мисалы: *Канаттын максаты – мыкты адис болуу, **атап айтканда**, билимдүү, жоопкерчиликтүү, тажрыйбалуу, адилеттүү болуу.*

в) Кээде жалпылоочу касиетке сөз же сөз айкашы гана ээ болбостон, сүйлөм да келет, ал эми бир өңчөй мүчөлөр алардын маанисин, мазмунун конкреттештирет, тактайт.

Мисалы: ***Байкуш койлор түндө көк жал аралаганда бири-биринен үркүп, бири-бирин тепсен, боо түшүп кулабады беле:** тамагы шылынган, куйругу жулунган, ичегиси чубалган (Ш.С.).*

2. Бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келген жалпылоочу сөз – бир өңчөй мүчөлөрдү бириктирүүчү роль ойнойт. Жалпылоочу сөз катары *баары, баары тең, экөөбүз, экөөбүз тең, бардыгыбыз ж. б. у. с.* келет.

Мисалдар: *Китеби, дептери, өчүргүчү, сызгычы, сүрөт тарткыч кооз карандашы, сыясы **баары** бар (Ш.Б.). Үйдө Абакир, Сааданбек, мен **үчөөбүз** калганбыз (Ч.А.).*

Мындай жалпылоочу сөздөрдүн ролу өтө чоң, анткени бир өңчөй мүчөлүү ээлер тигил же бул жакта турган жактама ат атоочтордон туруп, ал эми жалпылоочу сөз үч жактын тең касиеттерин чагылдырат жана

сүйлөмдүн баяндоочу менен ээрчишүү байланышы аркылуу байланышат. Ошентип, мындай жалпылоочу сөздөр семантикалык гана роль эмес, грамматикалык да роль аткарат, анткени бир өңчөй мүчөлөрдү баяндоочу менен байланыштырат.

Мисалы: *Болот, Жеңиш экөө келишти. Конференцияга Элмира, Дамира, сен үчөөңөр барасыңар.*

Бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин жалпылоочу сөз катары кызматчы сөздөр келет. Маселен, этиштин чакчыл формаларынан турган *дебей, болуп* сыяктуу кызматчы сөздөр.

Мисалы: *Нооруз майрамына кары дебей, жаш дебей тегиз келишти. Акыл, Айна, мен болуп концертке бардык.*

Болуп деген жалпылагыч сөз башка жалпылагыч сөздөр менен бирге колдонулушу да мүмкүн.

Мисалы: *Каныбек, Темирбек, Канат болуп баары тең экзаменди мыкты тапшырышты. Нуржамал, Айгүл болуп баарыбыз айылга бардык.*

Жалпылагыч сөздө коюлуучу тыныш белгилер

1. Эгерде жалпылагыч сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун келсе, жалпылагыч сөздөн кийин кош чекит (:) коюлат.

Мисалы: *Биздин курста мыкты окугандар булар: Касиет, Салтанат, Гүлзина, Гүлжан.*

2. Ал эми жалпылоочу сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келсе, анда алардан мурун да, кийин да эч кандай тыныш белгиси коюлбайт.

Мисалы: *Ушундайды Тотой, Сейде экөөңөр эле иштеп койбойсуңарбы (Ч.А.). Улуу-кичүү, жаш-кары баары тең концертке келишти.*

ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨЛҮҮ СҮЙЛӨМДӨР

Сүйлөмдүн түшүндүрмө мүчөлөрү, анын сүйлөмдөгү орду

Түшүндүрмө мүчөлөр – бул кайсы сүйлөм мүчөсүнө тиешелүү болсо, ошону тактоо, кошумча түшүнүк берүү максатында өзүнө мүнөздүү интонацияга жана өзүнө мүнөздүү структурага ээ болгон баш жана айкындооч мүчөлөрдүн өзгөчө синтаксистик формалары болуп эсептелет.

Сүйлөм ичинде кайсы мүчөнү тактап, түшүндүрүп турса, ошо сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Мисалы: *Жаштар, Кыргызстандын жаштары, эгемендүү өлкөбүздүн келечеги. Алиман жогорку окуу жайына, Ж. Баласагын атындагы Улуттук университетке, окууга өттү. Таалай маңдай терде – эмгекте.*

Бул сүйлөмдөрдө түшүндүрмө мүчөлөр *Кыргызстандын жаштары, Ж. Баласагын атындагы Улуттук университетке, эмгекте* деген сөздөр. *Кыргызстандын жаштары* – түшүндүрмө ээ, *Ж. Баласагын атындагы Улуттук университетке* – түшүндүрмө айкындооч (бышыктооч), *эмгекте* – түшүндүрмө баяндооч болуп келет. Булар *жаштар, окуу жайына жана маңдай терде* деген сөздөрдү тактоо, кошумча түшүнүк берүү максатында колдонулду, ал сөздөр кайсы сүйлөм мүчөсү болсо, түшүндүрмө мүчөлөр да ошол сүйлөм мүчөсү болуп милдет аткарышты.

Бир эле сүйлөм мүчөсүнө бир нече түшүндүрмө мүчөлөр да кириши мүмкүн. Мындай түшүндүрмө мүчөлөр бир өңчөй түшүндүрмө мүчөлөр деп аталат.

Мисалы: *5-курстун студенттери – Айша, Акмат, Саадат, Гүлнара, экзамендерин жакшы тапшырышты.*

Түшүндүрмө мүчөлөр сырткы түзүлүшү боюнча бир өңчөй мүчөлөргө жана жалпылагыч сөздөргө окшоп ке-

тет. Бирок, бул – формалдуу гана окшоштук. Түшүндүрмө мүчөлөр бир өңчөй мүчөлөрдөн структурасы жана интонациясы боюнча айырмаланып турат.

Бир өңчөй мүчөлөргө санак интонациясы мүнөздүү, б.а., бир өңчөй мүчөлөр бири-биринен айырмаланбай, бир калыптагы үн ыргагы менен айтылат.

Ал эми түшүндүрмө мүчөлөр өздөрү тиешелүү болгон сүйлөм мүчөсүнөн кийин орун алат, ошондой эле өздөрү тиешелүү болгон сөзгө караганда басыңкы тондогу интонация менен айтылат.

Ошентип, түшүндүрмө мүчөлөрдүн позициялык орду жана өзгөчө интонациясы – алардын структуралык базасын түзөт жана өзгөчө синтаксистик категория катары айырмалап турат.

Мисалы: *Биздин мугалимибиз, Айна Акматовна, кыргыз тилден сабак берет.*

Эгерде жогорку сүйлөмдө түшүндүрмө мүчөлөргө тиешелүү интонациялык өзгөчөлүк жок болсо, анда *Биздин директорубуз Айна Акматовна* – сөз айкашы болуп калмак.

Ал эми *Биздин мугалимибиз – Айна Акматовна же Айна Акматовна – биздин жетекчибиз* десек, анда жөнөкөй сүйлөмдүн бир түрү катары келмек.

Демек, түшүндүрмө мүчөнү аныктоодо анын интонациясы чоң роль ойнойт.

Башка сүйлөмдөр деле, эгерде түшүндүрмө мүчөсүнүн интонациясы жок болсо, сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөр катары келип калмак.

Мисалы: *Таалай маңдай терде, эмгекте.*

Эгерде бул сүйлөмдө түшүндүрмө мүчөнүн интонациясы болсо, анда *Таалай маңдай терде – эмгекте* болуп, *эмгекте* деген сөз түшүндүрмө мүчө болмок.

Ошентип, оозеки кепте түшүндүрмө мүчөлөр башка синтаксистик категориялардан өзүнө мүнөздүү болгон интонациясы менен айырмаланып турат, ал эми жазууда болсо үтүр белгиси менен ажыратылат.

Түшүндүрмө мүчөнүн дагы бир өзгөчөлүгү – алардын өздөрү тиешелүү болгон сөздөн кийин келиши (постпозитивдүү) орду.

Төмөнкү бир өңчөй мүчөлөрдү жана түшүндүрмө мүчөлөрдү салыштырып көрөбүз.

Бир өңчөй мүчөлөргө мисалдар: *Санжар менен Канат* мектепте окушат. Бермет магазинден *нан, кумшекер, май, сыр* сатып алды.

Түшүндүрмө мүчөлөргө мисалдар: *Эжем, Алиман Сатаровна, мектепте директор болуп иштейт. Мен жайында келдө, Ысык-Көлдө, эс алууну жактырам. Мугалим студенттерге, I курстун студенттерине, жаңы теманы түшүндүрдү. Биз өлкөбүзгө, Кыргызстанга, кызмат кылууга тийишпиз.*

Илептүү сүйлөмдөрдө түшүндүрмө мүчөлөрдүн интонациясы басыңкы тондо айтылбастан, башка сүйлөм мүчөлөрүнө караганда жогорку тондо айтылат.

Мисалы: *Балам, Урмат, окууга өтүшүң менен куттуктайм!*

Түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдүн түрлөрү

Түшүндүрмө ээлүү сүйлөм

Ээге тиешелүү болгон түшүндүрмө мүчөлөр түшүндүрмө ээлер деп аталат. Түшүндүрмө мүчөлүү ээлер бир сөздөн же сөз айкашынан турат.

Мисалы: *Мектепте ардактуу аксакалдар, согуштун ветерандары, мейманда болду. Салима ээге сыйлык, Ардак грамота, тапшырылды.*

Түшүндүрмө ээлер ээни мүнөздөө үчүн, тактап айтканда, анын маанисин тактоо, ар кандай белгилерин көрсөтүү үчүн кызмат кылат.

Мисалы: *Марат, фермер Марат, быйыл үзүрлүү эмгектенди. Наргиза, тигүүчү Наргиза, планды ашыгы менен аткарды.*

Түшүндүрмө ээлер I, II жакта көптүк санда турган жактама ат атоочтордон жана жекелик жана көптүк санда турган зат атоочтордон турат.

Мисалы: *Биздин эл, Кыргызстандын эли, эркиндикти сүйгөн эл. Биздин жаштарыбыз, Кыргызстандын жаштары, окууга, билим алууга дилгир, илим билимге умтулган келечеги кең жаштардан. Силер – окуучулар, студенттер, аспиранттар, Кыргызстандын келечегисиңер.*

Түшүндүрмө баяндоочтуу сүйлөм

Түшүндүрмө мүчөлөр сүйлөмдүн баяндоочуна тиешелүү болсо, түшүндүрмө баяндоочтор деп аталат. Түшүндүрмө баяндоочтор негизинен баяндоочту түшүндүрүү, аларга толуктук, айкындык берип туруу милдетин аткарат.

Түшүндүрмө баяндоочтор түшүндүрмө ээлерге караганда алда канча бай жана ар кыл. Түшүндүрмө баяндоочтор кадыресе баяндоочторго караганда көтөрүңкү тондо айтылат, ал мына ушунусу менен жай сүйлөмдөгү түшүндүрмө ээлерден айырмаланып турат.

Мисалы: *Азыр экзамен берип жаткандар студенттер – биздин группанын студенттери. Менин ата-энем айылда – Өтөгөн айылында. Биздин максатыбыз жеңүү – биринчиликти алуу.*

Түшүндүрмө аныктоочтуу сүйлөм

Түшүндүрмө аныктооч илик жөндөмөдөгү атооч сөздөрдөн гана турат жана аныктоочторго аныктык, тактык киргизип турат.

Мисалы: *Биздин көлдүн, Ысык-Көлдүн, суусунун дарылык касиети бар. Кыргыз жеринин – жаңгак токоюнун, тоолорунун, жайлоолорунун, жаратылышы кимди гана суктандырбайт.*

Эгерде сын атоочтор илик жөндөмөдө эмес, атооч жөндөмөдө турса, түшүндүрмө аныктооч эмес, түшүндүрмө ээ болуп калат.

Мисалы: *Сары – чымкый сары, бир өңдүү сары, мектеп окуучуларынын формасы үчүн ылайыксыз.*

Түшүндүрмө толуктоочтуу сүйлөм

Түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн толуктоочуна тиешелүү болсо, түшүндүрмө толуктооч деп аталат.

Мисалы: *Мен классташыма, Айшага, эртең жолугам. Мен кошунамды, Акматты, үйгө конокко чакырдым. Бакир кыргыздын көлдөрүн – Соң-Көлдү, Чатыр-Көлдү, Ысык-Көлдү, кыдырып келди.*

Түшүндүрмө бышыктоочтуу сүйлөм

Түшүндүрмө мүчөлөр бышыктоочко тиешелүү болсо, түшүндүрмө бышыктоочтуу сүйлөм деп аталат.

Мисалы: *Айжан шаарда, Бишкекте, жашайт. Биздин өлкөдө, Кыргызстанда, кыргыздардан тышкары сексенден ашык улут жашайт. Биздин жогорку окуу жайда, Президенттин алдындагы Башкаруу Академиясында, башкаруу тармагында иштей турган адистер даярдалат.*

Түшүндүрмө бышыктоочтор өзүнүн ар кылдуулугу боюнча бышыктоочтун ар бир түрүнө туура келет.

Түшүндүрмө мүчөлөрдүн тыныш белгилери

1. Түшүндүрмө мүчөлүү ээлер жана түшүндүрмө мүчөлүү айкындоочтор сүйлөм ортосуна келсе, эки жагынан үтүр (,) белгиси менен ажыратылат.

Мисалы: *Бизде, университетте, окуу үчүн бардык шарттар түзүлгөн. Мектепте, конференция залында, жаңы жылга арналган салтанаттуу кече болду.*

2. Эгерде сүйлөмдө бир өңчөй түшүндүрмө мүчөлөр болсо, мындай бир өңчөй мүчөлөрдүн алдына сызыкча (–) белгиси коюлат.

Мисалы: *Мыкты студентер – Азамат, Канат, Саадат, Назира, сынактан беш деген баа алышты. Алдыңкы кызматкерлер – Айнура, Айжамал, Назгул, ардак грамоталарга ээ болушту. Мен жакын адамдарымды – ата-энемди, бир туугандарымды жана досторумду, үйгө конокко чакырдым.*

3. Түшүндүрмө ээ жана түшүндүрмө айкындооч мүчөлөр бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келиши мүмкүн. Мындай учурда бир өңчөй мүчөлөр менен түшүндүрмө мүчөлөрдүн ортосуна сызыкча коюлат.

Мисалы: *Асан, Талгат, Талант – мыкты студент-терибиш, конкурста алдыңкы орундарды ээлешти. Апам мага калем сап, карандаш, китеп, дептерди – окуу куралдарын, сатып берди.*

4. Жай сүйлөмдөрдө бир өңчөй баяндоочтордон түшүндүрмө баяндоочторду ажыратуу үчүн алардын ортосуна сызыкча коюлат.

Мисалы: *Адамдар жөнүндө камкордук, гумандуулук бизде – Кыргызстанда. Таза аба, таза суу, кооз жаратылыш бизде – Кыргызстанда.*

КОШМО СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ

Жөнөкөй жана кошмо сүйлөм. Сүйлөмдүн табияты – мазмуну жана структурасы боюнча бирдей эмес, ар кыл.

Сүйлөмдүн биринчи типологиялык классификациясы – курамы боюнча сүйлөмдү жөнөкөй жана кошмо деп бөлөт.

1. Жөнөкөй сүйлөм.

Мисалы: *Жер бети күндүн нуруна балкыды (Ш.Б.). Сары-Челек – дүйнөнүн кооз жери.*

Жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык негизин синтаксистик категориялар түзөт, б.а., сүйлөм мүчөлөрү жана сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр.

Сүйлөм тизмегинде сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн катышына, баш мүчөлөрдүн эки түрү тең, же биринин гана катышына, ошондой эле компоненттердин өз ара байланыш формаларына жана синтаксистик байланыштарына карай жөнөкөй сүйлөмдөр төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт: белгилүү жактуу, жамдама жактуу, туюк жактуу сүйлөмдөр, жаксыз сүйлөм, атама сүйлөм, толук жана кемтик сүйлөм, бир өңчөй мүчөлүү сүйлөм, каратма сөз, киринди сөз, сырдык сөз, жалаң сүйлөм, жайылма сүйлөм.

2. Кошмо сүйлөм жана анын жөнөкөй сүйлөмдөн структуралык өзгөчөлүгү.

Кошмо сүйлөм жөнөкөй сүйлөмдөрдөн түзүлөт, б.а., маани жана интонациялык жактан биримдиктеги эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айкалышып келиши – кошмо сүйлөмдү түзөт.

Мисалы: Жердин бети жашыл тукаба менен чүмкөнүп, керилип жаткансыйт (А.Т.). Таң атты эле, күн да жайнап чыга келди (Ш.Б.). Жаркыраган жаз келип, жер бети жашыл түскө бөлөнгөн.

Бул сүйлөмдөргө экиден жөнөкөй сүйлөмдөр катышты.

Кошмо сүйлөмдүн мүнөзү анын тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдөргө байланыштуу.

Жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөрдүн бири-биринен айырмасы – алардын структуралык түзүлүшүндө.

Жөнөкөй сүйлөмдө анын касиетин сүйлөм мүчөлөрү түзөт, алар бири-бири менен грамматикалык жана маанилик биримдикти түзүп турат. Ал эми кошмо сүйлөмдүн табиятын – грамматикалык жана маанилик биримдиктеги жөнөкөй сүйлөмдөр түзөт.

Кошмо сүйлөмдүн мазмуну – анын тутумун түзгөн жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилеринин карым-катышта келиши менен шартталат.

Ошентип, жөнөкөй сүйлөмдүн тутумун (составдык бөлүктөрүн) сүйлөм мүчөлөрү жана сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр түзсө, кошмо сүйлөмдүн тутумун (составдык бөлүктөрүн) бир нече жөнөкөй сүйлөмдөр түзөт. Кошмо сүйлөмдө бир нече сүйлөмдүн катышып турушу милдеттүү түрдөгү норма болуп эсептелет.

3. Кошмо сүйлөмдүн интонациясы. Жөнөкөй сүйлөм менен кошмо сүйлөмдүн тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдөр бири-биринен интонация жагынан айырмаланат.

Жөнөкөй сүйлөмдөр кошмо сүйлөмдүн тутумуна киргенде өзгөрүүгө учурайт. Анткени кошмо сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдүн механикалык жактан гана биригүүсү эмес, мында бир нече жөнөкөй сүйлөмдөр маанилик жана интонациялык биримдикти түзөт.

Жөнөкөй сүйлөм өз алдынча турганда өзүнчө интонацияга ээ. Анткени сүйлөмдүн мүнөздүү белгиси – интонация болуп эсептелет. Сүйлөмдө камтылган ойдун бүтүшү белгилүү бир интонациянын катышы менен шартталып турат.

Ал эми кошмо сүйлөмдөрдө болсо – анын тутумундагы ар бир жөнөкөй сүйлөм өзүнчө интонацияга ээ эмес. Кошмо сүйлөм канча жөнөкөй сүйлөмдөн турса да, **кошмо сүйлөмгө мүнөздүү бир гана интонация болот.** Кошмо сүйлөмдүн тутумунда жөнөкөй сүйлөмдөр кошмо сүйлөмгө мүнөздүү интонациянын негизинде өз алдынчалыгын жоготушат, жөнөкөй сүйлөмдө ой толук бүтпөй, алар бири-бирин толуктап жана баары биригип келип, бир бүткөн ойду билдирип калышат.

Кошмо сүйлөм канча жөнөкөй сүйлөмдөн турбасын, бүткөн бир ойду билдирет.

Тактап айтканда, кошмо сүйлөмдүн тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар бири өз алдынчалык касиетинен ажырап, бир бүтүндүккө – бир сүйлөмгө биригип, кошмо сүйлөмгө айланат.

Мисалы: *Дүйшөн өгүнтөн бери тикенектердин баарын түбүнөн кеткендеп чаап, тамдын шалдырап, жыгылып калган каалгасын кайра эптөштирип, ураган жерлерин оңдоп жүргөн экен* (Ч.А.). *Караңгылык тарады, жер бети абдан жарык боло баштады* (К.Б.).

Жогорку мисалдарда кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бир синтаксистик бүтүндүккө биригип турушат.

4. Кошмо сүйлөмдүн структуралык жактан бөлүнүшү. Кошмо сүйлөмдөрдүн табияты аны түзгөн тутумунун (составдык бөлүктөрүнүн) структурасы менен аныкталат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн табияты сүйлөм мүчөлөрү жана алардын өз ара катышы, аларды түзгөн сөз түркүмдөрүнүн лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт.

Кошмо сүйлөмдө анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири-бири менен карым-катышына, байланыш формаларына жана катыш өзгөчөлүгүнө жараша алардын түрлөрү калыптанат.

а) Мисалы: 1. *Кара чыйырчыктар да келишти, алар зыяндуу курт-кумурскаларды өлтүрүшөт.* 2. *Тоо башындагы булуттур калыңдады, күн бүркөлдү, бирок көп узабай күн ачылып кетти.* 3. *Кар өтө көп жаады, бирок анчалык суук болгон жок.*

Буллар – тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр, анткени бул кошмо сүйлөмдөр өз ара тең укукта турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айкалышынан жасалды.

б) Мисалы: *Ушундан эки күндөн кийин Дүйшөн айылды үймө-үй кыдырып, балдарды окууга чогултуп жүрдү* (Ч.А.). *Шар көтөрүлгөндөн көтөрүлүп, жерден алыс-*

тагандан алыстай берди (К.Э.). Жүгөндү колуна ороп жиберип, ооздукту салмоорлоп кармады (Ч.А.).

Бул кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бирине көз каранды, багыныңкы абалда, ошондуктан мындай сүйлөм багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм деп аталат.

Ошентип, кошмо сүйлөмдөр өзүнүн тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн катыш өзгөчөлүгүнө жараша багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм жана тең байланыштагы кошмо сүйлөм деп эки топко бөлүнөт.

в) Айрым учурда кошмо сүйлөмдүн кээ бир түрлөрү түзүлүшү жагынан тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөргө да окшош болот, багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөргө да окшош болот. Кошмо сүйлөмдүн мындай түрү аралаш кошмо сүйлөм деп аталат.

Мисалы: *Батыш жактан калдайган кара булут улам көтөрүлүп келди, ашуудан бери карай нымдуу салкын жел созуп, бети-колду чымчылай баштады (К.Б.).*

I ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ КОШМО СҮЙЛӨМ

Тең байланыштагы кошмо сүйлөм – кошмо сүйлөмдөрдүн эң кеңири тараган түрү. Мындай сүйлөмдөр жазууда, өзгөчө оозеки кепте эң көп кездешет.

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдө сүйлөмдүн тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бирине карата тең укукта, тең байланышта болушат.

Мисалы: *Мен Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда» деген китебин окудум, мага абдан жакты. Жаз келди, күн жылый баштады.*

Булар тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр, анткени бул кошмо сүйлөмдөр өз ара тең укукта турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айкалышынан жасалды.

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр структуралык

туралык-грамматикалык жактан өз алдынча турган жөнөкөй сүйлөмдөрдөн айырмаланбайт, т.а., баяндоочтору баяндоочтук формаларын сактап турат, бирок алар маанилик жана интонациялык жактан биригип, бир бүтүндүктү түзүп турат.

Тең байланыштагы кошмо сүйлөм – эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык жактан өзгөрбөй, маанилик жана интонациялык жактан бир бүтүндүккө биригиши.

Жөнөкөй сүйлөмдөр кошмо сүйлөмдөрдүн тутумунда өз алдынчалыгын жоготуп, кошмо сүйлөмдүн законуна баш ийет, б.а., маани жактан тыгыз байланышып, интонациялык жактан ажырагыс биримдикте турат. Алар өз алдынча сүйлөм катары каралбайт жана кошмо сүйлөмдөн өзүнчө бөлүнө албайт. Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр биринин маанисин экинчиси толуктап турат, ажырагыс бир бүтүндүк катары кошмо сүйлөмгө айланып кеткен болот.

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөгү жөнөкөй сүйлөмдөр бири-биринин себеп, мезгил, каршы, шарт, салыштыруу ж.б. ар түрдүү кырдаалдарын, катыштарын билдирүү касиетине ээ.

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдөгү байланышуу жолдору. Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр эки түрдүү байланышат:

1. Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен байламтасыз, интонация аркылуу байланышат. Кошмо сүйлөмдүн бул түрү байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөм деп аталат.

Мисалы: *Баатыр бир өлөт, коркок миң өлөт* (макал). *Коңгуроо кагылды, студенттер сабакка киришти.*

2. Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен байламталар аркылуу байланышат. Мындай сүйлөмдөр байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөм деп аталат.

а) Бириктирүүчү *жана* деген байламта аркылуу байланышат.

Мисалы: *Балдар кара чыйырчыкка уя жасашат жана аны бактын башына илишет. Студенттер китепканага келишти жана сабакка даярданышты.*

б) Ошондой эле *бирок, бирок да, же, же болбосо, ошондуктан, ошол себептүү, ошон үчүн, демек, анткени, себеби* ж.б. байламталар аркылуу байланышат.

Мисалы: 1. *Менин шаарга бара турган зарыл жумушум бар, анткени облисполком чакырыптыр* (К.Б.). 2. *Күн бүркөлдү, бирок жаан жааган жок.* 3. *Токойдо эртең менен жана кечинде өтө көңүлдүү турмуш болот, анткени канаттуулардын түрдүү үндөрү угулат.*

1. Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр байламтасыз байланышса, байламтасыз тең байланыштагы сүйлөмдөр деп аталат.

Мисалы: 1. *Кыргызстанда жаңгактуу токой бир канча аянтты ээлейт, түштүктө Фергана жана Чаткал тоолорунун капталында өсөт.* 2. *Кышында ал токойлорго кар калың түшөт, токой келерки жазга чейин мемиреп жата берет.*

Бул сүйлөмдөрдүн тутумун структуралык жактан өзгөрүүгө учурабаган жөнөкөй сүйлөмдөр түзүп, алар бири-бири менен байламтасыз байланышты.

Тең байланыштагы байламтасыз сүйлөмдөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруучу грамматикалык каражат, байланыштыруу формасы болуп – интонация

эсептелет. Интонация тең байланыштагы жөнөкөй сүйлөмдү өз ара байланыштырып бир татаал бүтүндүктү, кошмо сүйлөмдөрдү түзөт.

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумун түзгөн жөнөкөй сүйлөмдөр структуралык жактан өзгөрүүгө учурабаса да, структуралык жактан бири-бирине багыныңкы абалда турбаса да, алар бири-бири менен ажырагыс биримдикте жана маанилик жактан бири-бирине көз каранды. Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен ар түрдүү мамилелерге келет, ошого жараша бир нече түрлөргө бөлүнөт: мезгилдеш, шартташ, каршылаш, салыштырма, себептеш, салмакташ тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр.

Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн түрлөрү

1) Мезгилдеш тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Тең байланыштагы байламтасыз кошмо сүйлөмдөр ар кыл мезгил кырдаалдарын көрсөтүп, мезгилдеш тең байланыштагы кошмо сүйлөм деп аталат. Кошмо сүйлөмдүн бул түрү кеңири тараган.

Мезгилдеш тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн үч түрү бар.

а) Бир мезгилде болгон кырдаалды, же көрүнүштү, мамилелерди билдирет.

б) Биринен кийин бири болгон ырааттуу мезгил кырдаалдарын билдирет.

в) Ар башка мезгилдеги кырдаалдарды, мамилелерди билдирет.

а) Бир мезгилде болуп жаткан көрүнүш, кубулуш, кырдаал, кыймыл-аракет ж.б. билдирүүчү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айкалышы бир мезгилдеш тең байланыштагы кошмо сүйлөм болот.

Мисалы: *Филармонияда эл жык-жыйма, ырчылар ырдоодо, бийчилер бийлөөдө. Аудиторияда – сабак, мугалим тапшырма берүүдө, студенттер тапшырма аткарышууда. Кеч мезгили, үйдө Керимдин үй-бүлөсү кечки тамакты ичүүдө, телевизордон концерт көрүүдө.*

б) Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдүн бири аракеттин башталышын билдирсе, калгандары андан кийинки көрүнүш, кубулуш, кыймыл-аракет ж.б. кырдаалдарды ырааты менен туюндурат.

Мисалы: *Бурулча күндөгүсүнөн эрте турду, үй-жумуштарын бүтүрдү, колхоздун жумушуна кетти (К.М.). Жайлоого көчүп баргандын эртеси негедир Айгүл күндөгүсүнөн эрте турду, кийинип тышка чыкты, айланага ушунча кызыгып карап турду (Ш.Б.). Койлору табылган соң, койчу Көлгөндин көңүлү жайланып, Динарды алдына өңөрдү (Т.С.).*

в) Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр ар башка мезгилди билдиришет. Мындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору бири-биринен ар башка мезгилди билдирүүчү грамматикалык формаларда турушу менен өзгөчөлөнөт.

Мисалы: *Асан Москвага былтыр барган, мөн быйыл барам. Айгүл университетти былтыр бүткөн, келерки жылы аспирантурага тапшырат.*

2) Шартташ тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири шарт катары, экинчилери анын натыйжасы катары келсе, шартташ кошмо сүйлөм болот.

Мисалы: 1. *Кызылчаны жакшы баккыла, мол түшүм аласыңар.* 3. *Аракет кылгыла, тилегиңерге жетесиңер.* 4. *Кирсиз жүргүлө, оорусуз болосуңар. Адамдарга жакшылык кылгыла, жерде калбайт.*

3) Каршылаш тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бирине маани жактан карама-каршы мамиле-

де болсо, мындай сүйлөмдөр каршылаш кошмо сүйлөм деп аталат.

Мисалы: *Оозунан кулаган турбайт, бутунан кулаган турат* (макал). *Жакшы киши калааны курат, жаман киши калааны бузат* (макал).

4) Салыштырма тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен салыштыруу катышында болот.

Мисалы: *Жакшы келсе – кут, жаман келсе – жут* (макал). *Жаманда достук жок, жакшыда кастык жок* (макал). *Жакшы күндө душман дос болот, жаман күндө тууган дос болот* (макал).

5) Себептеш тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири себепти, экинчиси натыйжаны билдирип турса, себептеш тең байланыштагы сүйлөмдөр деп аталат.

Мисалы: *Жакшыны мактасаң, жоону чабат, жаманды мактасаң, каман чалат* (макал). *Жакшы билим алсаң, жакшы адис болосуң.*

6) Салмакташ тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бирине карай тең салмакта, салыштырмалуу мүнөздө болот.

Мисал: *Жакшы кыз – жакадагы кундуз, жакшы жигит – көктөгү жылдыз* (макал). *Бизде да эң мыкты спортсмендер бар, аларда да эң мыкты спортсмендер бар.*

Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер

1. Мезгилдеш, каршылаш, салыштырма, себептеш, салмакташ тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн

тутумуна кирген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосу үтүр (,) белгиси менен ажыратылат.

2. Эгерде шартташ тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору атооч сөздөрдөн турса, арасына сызыкча (–) коюлат.

Мисалы: *Заман жакшы – эл жакшы, дыйкан жакшы – жер жакшы* (макал).

2. Байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөгү жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен байламталар аркылуу да байланышат.

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруучу байламталар эки түрдө болот:

1) Бириктирүүчү *жана* байламтасы. Бириктирүүчү *жана* байламтасы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бириктирип турат. Алар андан башка жардамчы же кошумча маанилерди билдирбейт, кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөргө нейтралдуу, алардын ортосунда бириктирүүчү гана кызмат аткарат.

2) Экинчи түрүнө төмөнкү байламталар кирет: *ошондуктан, ошол себептүү, ошон үчүн, бирок, же, же болбосо, мүмкүн, анткени, себеби, демек ж.б.*

Бул байламталар кошмо сүйлөмдүн ортосундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү кошмо сүйлөмгө бириктирүүчү гана кызмат аткарбастан, ошол жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы белгилүү бир синтаксистик мамилелерди билдирүү үчүн да кызмат кылат.

1) Бириктирүүчү тең байланыштагы кошмо сүйлөм

а) Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен *жана* бириктирүүчү байламтасы аркылуу байланышып турат.

Мисалы: *Гүлнара эрте турду жана сабакка жөнөдү. Токойго жете бергенибизде шамал болду жана жамгыр төгүп жиберди.*

Жана байламтасы – кошмо сүйлөмдү түзүп туруучу жөнөкөй сүйлөмдүн эч бирине кирбейт. Бул байламта кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бириктирүүчү гана кызмат аткарат, андан башка маанилерди билдирбейт. Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөргө нейтралдуу.

Жана байламтасы аркылуу байланышкан жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына эч кандай пунктуациялык белгилер коюлбайт. Анткени *жана* байламтасы бири-бири менен байланышкан жөнөкөй сүйлөмдөргө карата бирдей болот, демек, аны тигил же бул жөнөкөй сүйлөмгө тиешелүү кылууга мүмкүн эмес.

Мисалы: *Ар бир студенттин максаты жакшы окуу жана белгилүү бир кесипке ээ болуу. Балдар сабакка жакшы даярданышты жана сынактан жакшы бааларды алышты.*

2) Экинчи түрүнө төмөнкү байламталар кирет: бирок, же, же болбосо, анткени, себеби, ошондуктан, ошол себептүү, демек, ошон үчүн ж.б .

а) **Каршы байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөм.**

Каршы байламталарга *бирок, бирок да, ал эми, ошондо да, анткени мөнөн* деген байламталар кирет. Каршы байламталар кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн бирине кирет, б.а., каршы байламталар катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр өзүнөн мурун келген жөнөкөй сүйлөмдөргө каршы катышта болот.

Мисалы: *Ызгаардуу кыш да өтөт, бирок артынан жадыраган жаз да келет. Анара быйыл аспирантурага тапшырды, бирок өтпөй калды.*

Каршы байламталуу кошмо сүйлөмдөрдө тыныш белгилер байламталардан мурун коюлат. Анткени каршы байламталар кошмо сүйлөмдүн тутумундагы экинчи жөнөкөй сүйлөмдүн башына келет.

Мисалы: *Убада бериш оңой, бирок аны аткаруу кыйын.*

б) Себеп байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр себепти билдирүүчү катыштарда болуп, себепти билдирүүчү *себеби, анткени, ошол себептүү, ошол себептен, ошондуктан, натыйжада, демек* ж.б. байламталар аркылуу байланышат.

Мисалы: 1. *Быйыл күн жаанчыл болду, демек, бардык жерде эгиндин түшүмү да жакшы болот.* 2. *Бакдарактар гүлдөдү, ошондуктан бакча көркүнө чыкты.*

Себеп байламталуу кошмо сүйлөмдөрдүн түзүлүшү каршы байламталуу сүйлөмгө окшош, т.а., мында байламталар кошмо сүйлөмдүн тутумундагы экинчи сүйлөмдүн баш жагына келет.

Мүнөздүү белгиси болуп интонация эсептелет, анткени алар (байламталар) жөнөкөй сүйлөмдүн бирине кирсе да, өзүнчө автономияга ээ, ошондуктан интонация аркылуу бөлүнүп турат.

в) Божомол байламталуу кошмо сүйлөм

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр *же, же болбосо, мүмкүн* деген божомол байламталар аркылуу тутумдашып, божомол байламталуу кошмо сүйлөмдү түзөт.

Мисалы: *Быйыл аспирантурага тапшырам, же болбосо фирмада иштейм. Дагы күтө туралы, мүмкүн келип калар. Эртең филармонияга барабыз, же болбосо Кыргыз драма театрында болобуз.*

Божомол байламталуу кошмо сүйлөмдөрдө божомол байламталардан мурун үтүр белгиси коюлат.

Байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилер

а) *Ошондуктан, ошол себептүү, ошол себептен, же, же болбосо, мүмкүн* деген байламталардан мурун үтүр белгиси коюлат.

Мисалы: *Капар ооруп калды, ошондуктан сабакка катышкан жок. Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын чоң залында конференция болуп жатат, ошол себептен бөлүмдө кызматкерлер жок. Талант эртең келет, ошондуктан жолугушууну кечесин эртеңкиге пландаштырдык.*

б) *Анткени, себеби, демек* сыяктуу байламталардын эки жагына тең үтүр коюлат, анткени алар себепти гана билдирбестен, жыйынтыктоо, жалпылоо маанисин да алып жүрөт. Сүйлөмдүн ичинде өзүнчө интонация аркылуу бөлүнүп айтылат.

Мисалы: *Биздин талааларыбыз жакшы түшүм берет, анткени, алар жакшы сугарылат. Айзат экзаменге жакшы даярданды, демек, жакшы баа алат.*

II БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШТАГЫ КОШМО СҮЙЛӨМ

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумун түзгөн жөнөкөй сүйлөмдөр экиге бөлүнөт: багыныңкы сүйлөм жана баш сүйлөм.

Баш сүйлөм структурасы боюнча өз алдынча турган жөнөкөй сүйлөмгө окшош, ошондуктан ал маанилик, грамматикалык өз алдынчалыгын белгилүү бир деңгээлде сактап турат.

Багыныңкы сүйлөм грамматикалык жана маанилик жактан баш сүйлөмгө багынып турат. Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмсүз өз алдынча синтаксистик бирдик катары жашай албайт жана бүткөн ойду билдире албайт.

Баш сүйлөм грамматикалык жактан багыныңкы сүйлөмгө багынбайт, бирок аны менен маанилик жактан тыгыз байланыштуу, анткени баш сүйлөмдүн мазмундук толуктугу багыныңкы сүйлөмгө байланыштуу болот.

Бирок, өз алдынча турган жөнөкөй сүйлөмдөн кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн айырмачылыгы – алардын структуралык өзгөчөлүктөрүнө байланышкан.

Багыныңкы сүйлөм өз алдынчалыкка ээ эмес. Мындай сүйлөмдүн баяндоочу өзүнчө спецификалык формаларга ээ, мындай формалар өз алдынча турган жөнөкөй сүйлөмгө мүнөздүү эмес. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун өзүнчө спецификалык формаларда турушунан улам, ал дайыма баш сүйлөмгө багыныңкы абалда болот.

Ошентип, багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн курамдык бөлүктөрүнүн ар бири жекече өз алдынчалыкка ээ эмес жана грамматикалык, маанилик бүтүндүүлүккө да ээ эмес.

Ушундан улам багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөн өзүнүн спецификалык структурасы боюнча айырмаланат, бул болсо багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтук формаларынан көрүнөт. Багыныңкы абал баяндоочтук формалар аркылуу берилет.

Багыныңкы сүйлөмдүн көп түрдүүлүгү да негизинен баяндоочтук формалардын түрлөрүнө жараша болот. Баяндоочтук формаларга карата багыныңкы сүйлөмдөр ар түрдүү кызматтарды аткарышат. Ошого жараша *мезгил багыныңкы сүйлөм, себеп багыныңкы сүйлөм, шарттуу багыныңкы сүйлөм, максат багыныңкы сүйлөм, салыштырма багыныңкы сүйлөм, каршы багыныңкы сүйлөм, сыпат багыныңкы сүйлөм, өлчөм багыныңкы сүйлөм* ж.б. түрлөргө бөлүнөт.

1. Мезгил багыныңқы сүйлөмдөр

Багыныңқы сүйлөм баш сүйлөмдү мезгилдик жактан толуктап турса, мезгил багыныңқы сүйлөм дейбиз.

Мисалы: *Арадан бир аз убакыт өткөндөн кийин, койлор да короого келди (Ш.Б.). Самара окууга өткөндөн бери, шаарда жашап жатат. Сайра Моксвадан келгенден кийин, дароо Астанага кетти.*

Мында биринчи сүйлөмдөр мезгилди билдирип, баш сүйлөмдү толуктап турат. Мезгил багыныңқы сүйлөмдөр *качан? кайсы убакта? качанга чейин? качандан бери?* деген суроолорго жооп берет.

Мезгил багыныңқы сүйлөмдүн структурасы

Мезгил багыныңқы кошмо сүйлөмдүн структурасы андагы баяндоочторго байланыштуу.

1) Багыныңқы сүйлөмдүн баяндоочтору *-ган, -ар* мүчөсүндөгү, айрым учурда терс *-бас* мүчөсүндөгү атоочтуктардан туруп, ага *кезде, убакта, учурда, замат* деген жандоочтор уланат.

Мисалы: *«Өрнөк» колхозу уюшулган кезде, колхоздо телефон да, радио жок эле (К.Б.). Абдылас сабактан келген кезде, саат эки болуп калган.*

2) Багыныңқы сүйлөмдүн баяндоочу *-ган* мүчөсүндөгү атоочтуктан туруп, ага жатыш жөндөмөнүн мүчөсү уланып уюшулат.

Мисалы: *Абдылас сабактан чыгып, үйүн көздөй бет алганда, күн батарга жакындап калган (Ш.Б.). Жашыл белести таяна бергенде, Акай уккулуктуу үнүн созолонтуп ырдай баштады (Ш.Б.). Күн көч бөшим болгондо, балдар ар түрдүү гүл теришип, көңүлдүү кайтып келишти (Т.Аб.).*

3) Багыныңқы сүйлөмдүн баяндоочу *-ган* мүчөсүндөгү атоочтуктан туруп, ага чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү *-дан* жана *кийин, бери, тартып* деген жандоочтор уланып уюшулат.

Мисалы: *Сабак бүткөндөн кийин, студенттер үйлөрүнө тарашты. Айна үйгө келгенден кийин, ата-энесине жардам берди.*

4) Мезгил байламталуу сүйлөмдүн баяндоочу чакылдын *-ганча, -гыча* мүчөлөрү аркылуу да уюшулат.

Мисалы: *Балта көтөргүчө, дөңгөч эс алат* (макал). *Атаңар келгиче, үйгө барып илип койгула* (М.Ж.). *Кино башталганча, бакта сейилдеп жүрүштү.*

5) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ар* мүчөсүндөгү атоочтуктан болот жана ага менен жандоочу уланат.

Мисалы: *Коңгуроо болор менен, сабак башталды. Бакыр билетти алар менен, дароо жооп бере баштады.*

6) Айрым учурда багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу *-са* мүчөсүндөгү этиштен болот.

Мисалы: *Күн ысып, суу көп болсо, мына ошондо пахта жакшы өсөт* (Т.Аб.). *Орто-Жондо кар жааса, бороон ызылдап, эч нерсе көрүнбөйт* (Т.Аб.). *Ал короодон чыкса, музоосу күрөң уйдун желинин түрткүлөп турат* (М.Ж.). *Жайлоодо күн кичине эле бүркөлсө, жаан жаап жиберет.*

2. Себеп багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн себебин билдирип турса, себеп багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Мисалы: *Ар түрдүү таштар набат сыяктуу ширешип борчуктанып тургандыктан, «Кароол таш» деп аталган* (Т.С.). *Колдорун ушунчалык катуу жаңсашкандыктан, жаш кызыл карагайлардын бутактары ыргалып жатты* (Б.П.). *Ал ооруп калгандыктан, сабакка камтышкан жок.*

Себепти билдирүүчү багыныңкы сүйлөмдөр эмне үчүн? эмне себептүү? эмне себептен? кандай себептен? эмнеликтен? деген суроолорго жооп берет жана жөнөкөй сүйлөмдүн структурасындагы себеп бышыктоочко формалдуу түрдө окшоп кетет. Бирок, чынды-

гында окшош эмес, себеп багыныңкы сүйлөм жана себеп бышыктоочтор биринчи кезекте ар башка баскычта турган бирдиктер (бири – кошмо сүйлөмдүн тутумунда каралса, экинчиси сүйлөм мүчөлөрүнүн алкагында каралат) жана өтө терең структуралык-маанилик өзгөчөлүктөргө ээ.

Себеп багыныңкы сүйлөмдүн структурасы

Себеп багыныңкы сүйлөмдүн грамматикалык структурасы баяндоочтун спецификалык өзгөчөлүгүнө байланышкан. Баяндоочтун структурасы төмөндөгүдөй болот.

1) Себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ган* уландысындагы атоочтуктардан туруп, ага *үчүн, соң, себеби, себептүү* деген жандоочтор тутумдашып уюшулат.

Мисалы: *«Кароол таш» деп аталган себеби, нак ушул бурчтан туруп караган адам төрт тарапты тең көрөт* (Т.С.). *Ооруп калган себептүү, сабакка барган жок.*

2) *-уу, -ыш* уландыларында турган кыймыл атоочтордон турган баяндоочко *үчүн* деген жандооч уланып, себепти билдирет.

Мисалы: *Айнура билимдүү болуу үчүн, көп эмгектенди. Бермет эрте туруу үчүн, эрте жатты. Жакшы окуу үчүн, сабактардан калбай, тапшырмаларды убагында аткарды.*

3) Себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ган* формасындагы атоочтукка чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жана ага *кийин* деген жандооч тутумдашып, себепти билдирет.

Мисалы: *Мен кетүүгө даярдана баштаганымды көргөндөн кийин, таенем бир жыртык көйнөктү алып мага берди* (М.Э.). *Мугалим аудиторияга киргөндөн кийин, студенттер тынчтанды.*

4) Себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ган* мүчөсүндөгү атоочтукка *-дыктан* деген мүчө уланып, себепти билдирет.

Мисалы: *Жаан катуу жаагандыктан, уңкул-чуңкулдардын бардыгы көлмөлөнүп, түптүз жерлерге нук салган* (Т.С.). *Айша жакшы даярдангандыктан, сынактан беш алды. Азамат мыкты окугандыктан, чет өлкөгө окууга жолдомо алды.*

5) Себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу чакчылдын *-ып, -бай* уландыларында туруп, баш сүйлөмдүн себебин билдирет.

Мисалы: *Саргарган жалбырактарды шамал отоп, жылаңач калганыңарга кейип турасыңарбы* (Ч.А.). *Күн бүркөлүп, жамгыр жаап кирди.*

Себеп багыныңкы кошмо сүйлөмдө баш сүйлөм менен себеп багыныңкы сүйлөмдөрдүн ортосуна үтүр белгиси коюлат.

3. Максат багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн максатын билдирет.

Мисалы: *Айдар окууга өтмөкчү болуп, Бишкекке келди. Мыкты адис болуш үчүн, жогорку окуу жайына өттү.*

Максат багыныңкы сүйлөмдүн структурасы

Максат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу баяндоочтук формалар аркылуу уюшулат.

1) Максат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу кыймыл атоочтун *-уу, -ыш* мүчөлөрү аркылуу жасалып, ага үчүн деген жандоочтун уланып келиши менен жасалат.

Мисалы: *Демек, Анатай, сен дагы атаңа гүлазыкты өз колуң менен даярдаш үчүн, быйыл окууну таштай турасың* (Ч.А.). *Акмат машина сатып алыш үчүн, таң эрте базарга жөнөдү.*

2) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу атоочтуктун терс *-бас* жана этиштин *-сын* мүчөлөрүнүн айкашуусунан жана ага үчүн деген жандоочтун уланышы менен жасалат.

Мисалы: *Окууга өтпөй калбас үчүн, аябай даярданды. Таймашта артта калбас үчүн, абдан көп машыкты.*

3) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу кыймыл атоочтун *-макчы* уландысында болуп, ага чакчыл этиштер көмөкчү сөз болуп түшөт.

Мисалы: *Ал үй тапшырмасын аткармакчы болуп, сабактан кийин китепканага келди. Сайра классташтарына жолугушмакчы болуп, кечинде «Сейил» ресторанына келди.*

4. Шарттуу багыныңкы сүйлөм

Баш сүйлөмдүн шартын көргөзүп турган багыныңкы сүйлөм шарттуу багыныңкы сүйлөм деп аталат. Шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн грамматикалык структурасы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтук формалары аркылуу берилет.

1) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу көбүнчө шарттуу *-са* уландысында турат.

Мисалы: *Хандын аялына барып айтсаң, акыл таап ошо куткарат (жомоктон). Акия баштаган келин-кыздар кеткендерин чабышса, күндүн нуруна жарк-журк этет (Т.С.). Эгер кечке чейин атам келбей калса, койдун өзүм кайтарам (Ш.Б.). Ата-энеңди сыйласаң, өз балаңдан жакшылык көрөсүң (макал). Алдыңа аш тартса, атаңдын кунун көч (макал). Уйкучул болсоң, эмгектен куру каласың. Дөн-соолугубуз жакшы болсо, биз жакшы иштейбиз, жакшы окуйбуз. Жер жакшы семиртилсе, эгиндин түшүмү мол болот.*

Бул шарттуу багыныңкы сүйлөмдөргө *эгер, эгерде* деген байламталар тутумдашса, анда шарт, кырдаал дагы күчөтүлөт.

Мисалы: 1. *Эгерде пахтаны жакшы баксаңыз, ал сиздин акыңызды жебейт* (Т.У.). 2. *Эгерде мектебибизди куруп бүтүрсөк, ал биздин кыштактын маданий борбору болот*. 3. *Эгерде жакшы окусаң, жакшы адис болосуң*. 4. *Эгерде мээнет кылсаң, акыбети сөзсүз кайтат*.

2) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу чакчылдын - бай мүчөсүндө турат.

Мисалы: *Жаман айтпай, жакшы жок* (макал). *Ынтымак болбой, ырыскы жок* (макал).

Шарттуу багыныңкы сүйлөмдөгү баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн ортосуна үтүр белгиси коюлат.

Эгерде баш жана багыныңкы сүйлөмдөр бир тутумдуу сүйлөмдөн (жамдама жактуу, белгисиз жактуу) турса, же баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөм бири-бирине каршы мамиледе болсо, анда алардын ортосуна сызыкча коюлат.

Мисалы: *Отту көзөсө – өчөт, коңшуну козгосо – көчөт. Эмнени эксең – ошону оросуң. Байтал минсе – кулун жок. Саамал ичсе – кымыз жок* (макалдар).

5. Каршы багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн карама-каршы кырдаалын билдирет.

Мисалы: *Бээ баласын чапчыса да, мерт кылбайт* (макал).

Каршы багыныңкы сүйлөмдүн структурасы

Каршы багыныңкы сүйлөмдөр сырткы түзүлүшү жагынан, т.а., баяндоочко шарттуу -са мүчөсүнүн уланышы жагынан шарттуу багыныңкы сүйлөмгө окшоп кетет. Бирок, каршы багыныңкы сүйлөмдөр алардан: 1) мааниси жактан жана 2) структуралык-грамматикалык жактан айырмаланып турат.

Каршы багыныңкы сүйлөмдөр структуралык жактан төмөнкү түрлөрдө болот:

1) Каршы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу -са мүчөсүндө туруп, ага да байламтасы уланат.

Мисалы: *Баатыр өлсө да, куралын таштабайт* (макал). *Ашың жок болсо да, кашың болсун* (макал).

2) Каршы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна терс маани берүүчү -ба мүчөсү жана шарттуу ыңгайдын -са мүчөсү жалганат, же шарттуу -са мүчөсүндөгү баяндоочтон мурун грамматикалык каражат катары келген терс маанидеги «жок» деген сөз келет.

Мисалы: 1. *Атың чыкпаса, жер өрттө* (макал). 2. *Аш бербесең бербе, ташың менен урба*. 3. *Бул китептин сизге көреги жок болсо, мага керек*.

3) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу чакчылдын -ганча, -гыча уландыларында болот.

Мисалы: *Колдон намысты кетиргенче, канжыгадан баш бериш керек* (макал). *Ишиң калганча, ашың калсын* (макал). *Алыскынын аты чыкканча, короолоштун кою озсун* (макал).

4) Каршы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу -ган уландысындагы атоочтуктан туруп, ага менен деген жандооч тутумдашат.

Мисалы: *Асан айылга барганы менен, досуна жолуккан жок. Самат убада бергени менен, тапшырманы аткарган жок. Күн жылыганы менен, кар толук эриген жок*.

5) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу -са мүчөсүндө туруп, ал эми баш сүйлөмгө эмнеге? неге? кайдан? деген каймана маанидеги сурама ат атоочтор катышса, багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөргө карата каршы катышта болот.

Мисалы: *Чөптүн башы кыймылдабаса, кайдан шамал болсун. Күндүн нуру болбосо, кайдан тиричилик болсун. Эгер суу болбосо, кайдан жашоо болсун*.

6) Баш сүйлөмдүн баяндоочу суроону билдирүүчү -бы мүчөсүндө, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу -са мүчөсүндө турат.

Мисалы: *Аскердин командири жарашса, жыгылбай турган жоо, алынбай турган чеп болобу* (К.Б.). *Жакшылап окуса, чыгарылбаган эсеп, жасалбаган тапшырма болобу.*

7) Багыныңкы сүйлөм шарттуу -са мүчөсүндө туруп, баш сүйлөмдөр менен тең салмак коюлуп же каршы мааниде айтылат.

Мисалы: *Боор ооруса – боорго тебет* (макал). *Үйдү бияктан жыйнасаң, тияктан чачышат.*

8) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу кыймыл атоочтун -мак уландысында туруп, ага *тургай, түгүл* деген жардамчы сөздөр айкашат.

Мисалы: *Ал тапшырма аткармак түгүл, сабакка келе элек. Ашыр дипломдук ишти жазмак тургай, баштай элек.*

Баш сүйлөмдөр менен багыныңкы сүйлөмдөрдүн ортосуна үтүр коюлат.

Мисалы: *Ашым калса да, ишим калбасын.*

Эгерде баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн ортосунда тең салмак коюлуп же каршы мааниде айтылса, анда ортолоруна сызыкча коюлат.

Мисалы: *Берсең – ичпейт, бекитсең – койбойт* (макал).

6. Сыпат багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн сыпатын, кандай болорун билдирип турса, сыпат багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Мисалы: *Берметтей тизилген сансыз жылдыздар жымыңдашып, жер жүзүнө көрүндү* (К.Б.). *Өзүнүн мээримдүү жылуу нурун темирдин ширесиндей ай ааламга чачыратып, алтын күн чыкты* (Ш.Б.). *Жазгы күн жаркырап, ачык тиет* (Т.Аб.).

Сыпат багыныңкы сүйлөм кандай? кандайча? кантип? кандай кылып? деген суроолорго жооп берет.

Сыпат багыныңқы сүйлөмдүн структурасы

1) Багыныңқы сүйлөмдүн баяндоочу чакчылдын *-ып* уландысында болот.

Мисалы: *Көк тукабадай асман мөлтүрөп, жанга жыргалдуу мээримдик менен толгон* (Т.С.). *Каракол суусу кирген буурадай чамынып, көбүк чачып, өзүнүн коркунучтуу үндөрүн чыгарып, эңкейишти көздөй элирип, күркүрөп-шаркырап агып жатты* (К.Б.).

2) Багыныңқы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсүндө жана атоочтуктун *-бас* уландысына чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү айкашып уюшулат.

Мисалы: *Ысык-Көл ак өркөчтөнүп толкуй башта-са, аба ырайы өзгөрүлдү дей бер* (К.Б.). *Назгүл пальтосун кийбестен, сыртка чуркап чыкты*.

Сыпат багыныңқы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн ортосуна үтүр белгиси коюлат.

7. Салыштырма багыныңқы сүйлөм

Багыныңқы сүйлөм баш сүйлөмдүн салыштыруу мүнөзүндөгү кырдаалын билдирип турат.

Мисалы: *Куду кабарсыз келе жатып, аяк астынан бөдөнө учурган адамдын сыңарындай, чоң-эненин жүрөгү бегирээк сокту* (Т.С.). *Белеске чыга бергенде жердин бетине килемдин жашылынан төшөп койгондой, кулпунган табияттын сулуу көрүнүшү пайда болду* (Ш.Б.).

Салыштырма багыныңқы сүйлөмдөр кандай? деген суроого жооп берет.

Салыштырма багыныңқы сүйлөмдүн структурасы

Багыныңқы сүйлөмдүн баяндоочу салыштырма *-дай* уландысында турат.

Мисалы: *Чоң кишилер менен сүйлөшкөндөй, чоң ишти талкуулап отурушкандай, эне менен божурап сүй-*

лөшүп отурушат (Т.С.). Арыктын боюндагы гүлдөгөн жийделердин буркурап аңкыган жыттары талааны каптап кеткендөй, алда кайдан сезилет да, адамдын көңүлүн алда кайда закымдатат (А.Т.).

8. Өлчөм багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн көлөм, даража, багыт, эсеп мүнөздөгү өлчөм кырдаалдарын билдирип турат.

Мисалы: *Алдыңкы көч кайда барса, кийинки көч ошол жакка барат* (макал). *Канча мээнет кылсаң, ошончо үзүрү болот.*

Өлчөм багыныңкы сүйлөмдүн структурасы

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу -са уландысында турат, ал эми багыныңкы жана баш сүйлөмгө ар кыл өлчөм кырдаалдарын билдирүүчү *канчалык-ошончолук, канча-ошончо, кандай-ошондой, кайда-ошондо, ошол жакка* деген сыяктуу сөздөр катышып айтылат. Бул сөздөрдүн биринчилери (*канчалык, канча, кандай, кайда*) багыныңкы сүйлөмдүн, экинчилери (*ошончолук, ошончо, ошондой, ошондо*) баш сүйлөмдүн тутумунда болот.

Мисалы: *Канчалык көп эмгектенсең, ошончолук үзүрүн көрөсүң. Башкаларга кандай мамиле жасасаң, өзүңө ошондой мамиле күт.*

Өлчөм багыныңкы сүйлөмдүн классификациясы

Өлчөм багыныңкы сүйлөм өз ичинен 3кө бөлүнөт.¹

- а) Сан-өлчөм багыныңкы сүйлөм.
- б) Орун-өлчөм багыныңкы сүйлөм.
- в) Салыштырма-өлчөм багыныңкы сүйлөм.

¹ А. Жапаров. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Ф.: Мектеп, 1979, 315-бет.

а) Сан-өлчөм багыныңқы сүйлөм

Багыныңқы сүйлөм баш сүйлөмдүн сан-өлчөм кырдаалын билдирип турса, сан-өлчөм багыныңқы сүйлөм деп аталат.

Сан-өлчөм багыныңқы сүйлөмдөргө *канча-ошончо, канчалык-ошончолук* деген сөздөр катышат.

Мисалы: *Жаштар канчалык билимдүү болсо, ошончолук мыкты адис болушат. Канчалык көп окусаң, ошончолук көптү билесиң.*

б) Орун-өлчөм багыныңқы сүйлөм

Багыныңқы сүйлөм баш сүйлөмдүн орун, өлчөм кырдаалдарын билдирип турса, орун-өлчөм багыныңқы сүйлөм деп аталат.

Орун, багыт, өлчөм багыныңқы кошмо сүйлөмдүн тутумуна *кайда, кайда болсо, кайсы жерде болсо, ошондо, ошол жерде, ошол жакта* деген сөздөр катышып, орун, багыт өлчөмүн билдирип турат.

Мисалы: 1. *Практикага кайда жиберсе, ошол жерге барабыз.* 2. *Командировкага кайда жиберсе, ошол жакта болом.* 3. *Той кайсы жерде болсо, ошол жерден жолугалы.*

в) Салыштырма-өлчөм багыныңқы сүйлөм

Багыныңқы сүйлөм баш сүйлөмдүн салыштырма кырдаалын билдирип турса, салыштырма-өлчөм багыныңқы сүйлөм деп аталат.

Салыштырма-өлчөм багыныңқы кошмо сүйлөмдүн тутумуна *кандай-ошондой* деген сөздөр катышат.

Мисалы: *Экзаменге кандай даярдансаң, ошондой баа аласың. Адамга кандай мамиле жасасаң, өзүңө ошондой мамиле күт.*

Чечме сүйлөм

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн өзгөчө бир түрү – чечме сүйлөм (13.251) деп аталат. Мында кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн би-

ри – башка жөнөкөй сүйлөмдөрдү жалпылап турат, калгандары аны чечмелейт жана түшүндүрөт.

Мисалы: *Биздин жаштар тууралуу ойлоно берем: алардын келечеги кең болот, билим алууга толук шарттары бар, компьютер аркылуу тиешелүү маалыматтарды дароо ала алышат.*

Бул сүйлөмдө *Биздин жаштар тууралуу ойлоно берем* деген сүйлөм – башка жөнөкөй сүйлөмдөрдү жалпылап турат жана ал негизги сүйлөм деп аталат. Калган жөнөкөй сүйлөмдөр алардын маанилерин чечмелөө, түшүндүрүү милдетин аткарды.

Ошентип, бири негизги сүйлөм катары келип, калгандары анын маанисин чечмелеп турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айкашып келишинен түзүлгөн кошмо сүйлөмдөр чечме сүйлөм деп аталат.

Чечме сүйлөмгө коюлуучу тыныш белгилер

1. Чечме сүйлөмдө негизги сүйлөмдөн кийин кош чекит (:) коюлат, ал эми чечмелеп турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасы үтүр (,) белгиси менен ажыратылат.

Мисалы: *Жакында студенттердин сессиясы башталат: кыргыз тилинен экзамен, кыргыз адабиятынан зачет, педагогикадан модуль тапшырышат.*

2. Негизги сүйлөмдү экиден ашык багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөр чечмелеп турса, ар бир багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөн кийин үтүрлүү чекит (;) коюлат. Ал эми багыныңкы байланыштагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосуна үтүр (,) белгиси коюлат.

Мисалы: *Элдин жалпы билим деңгээли өстү: биздин эл дээрлик тогуз жылдык же орто билим алып, жогорку окуу жайын бүтүргөндөрдүн саны арбыды; магистратурага, аспирантурага өткөндөр көбөйүп, кандидаттык, докторлук диссертациясын коргогондордун саны өстү.*

Амал багыныңкы сүйлөм

Амал багыныңкы сүйлөмдүн мүнөздүү белгиси.

Амал багыныңкы сүйлөмдөр А. Жапаровдун классификациясында гана бар (13.278). Амал багыныңкы сүйлөм кошмо сүйлөмдүн тутумундагы чак, жак уландыларын да турган жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочуна да байламтасынын айкалышып келиши менен жасалат.

Да байламтасы уланган мындай сүйлөмдөр өзүнчө аякталган ойду билдирбей, маани жактан да, грамматикалык жактан да баш сүйлөмгө көз каранды, багыныңкы абалда болуп калат. Ошондуктан мындай кошмо сүйлөмдөр амал багыныңкы кошмо сүйлөмдөр деп аталат.

Мисалы: *Кеч кирди, тоо жактан шамал сого баштады* (С.С.). *Кеч кирди да, тоо жактан шамал сого баштады*.

Бул мисалдардагы биринчи сүйлөм – тең байланыштагы кошмо сүйлөм, анткени кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бирине карата тең укукта. Экинчи сүйлөмдөгү жөнөкөй сүйлөмдүн бирине да байламтасы тутумдашып келип, бул такыр эле башка сапаттагы сүйлөмгө айланып калды. Башкача айтканда, да байламтасы айкашып турган сүйлөм баш сүйлөмгө маани жактан да, грамматикалык жактан да көз каранды, багыныңкы абалда болуп калды.

Төмөнкү сүйлөмдөрдү салыштыр.

Мисалы: 1. *Күүгүм кирди, көз байланды*. 2. *Жаман өз камын ойлойт, жакшы эл камын ойлойт* (макал). 3. *Кеч кирди да, тоо жактан суук шамал сого баштады*. 3. *Чүкөбай эшикти ачты да, тышка чыкты* (К.Б.).

Жогорудагы биринчи, экинчи сүйлөмдөр – тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр. Ал эми экинчи, үчүнчү сүйлөмдөр – амал багыныңкы кошмо сүйлөмдөр.

Ошентип, амал багыныңкы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн чак, жак уландыларын

да турган баяндоочуна да байламтасы улануу менен уюшулат жана баш сүйлөмгө карай багыныңкы абалда болот.

Амал багыныңкы сүйлөмдүн семантикасы

Амал багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдө камтылган ойдун кандайча иш жүзүнө аша турган түрдүү кырдаалдарын билдирет. Ошону менен бирге эле сүйлөмгө себеп, сыпат, каршы, тең салмак ж.б. маанилерин киргизет.

Мисалы: 1. *Ай те түнөрүңкү чокудан жогору көтөрүлдү да, чыгыш тарап ак чаңыл тартты* (Т.С.).

Бул кошмо сүйлөмдөгү амал багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн себеп, мезгил, сыпат маанилерин да камтып турат, б.а., багыныңкы сүйлөм эмне себептен, качан, кандайча чыгыш тарап ак чаңыл тарта баштагандыгын көрсөттү.

Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү ойдун кандайча ишке ашкандыгын көрсөтөт.

Мисалы: *Мергенчи кийикти атты да, аны шагылга корумдай баштады.*

Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө каршы маанини камтып турат.

Мисалы: *Жаз келсе да, кар көтпөди* ж.б.

Ошентип, амал багыныңкы сүйлөм чак, жак уландысында турган баяндоочко да байламтасы уланып, баш сүйлөмгө багыныңкы абалда болуп, анын ар түрдүү кырдаалдарын (себеп, мезгил, сыпат, каршы ж.б.) билдирет.

Амал багыныңкы сүйлөмдөгү да байламтасынын ролу

Кыргыз тилинде ушул күнгө чейин амал багыныңкы сүйлөм тең байланыштагы кошмо сүйлөмгө кошулуп келген. Анткени амал багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу

тең байланыштагы сүйлөмдүн баяндоочу сыяктуу эле этиштин жак жана чак формалары менен өзгөрөт. Мына ушул баяндоочтук формалардын окшоштугуна карай аталган сүйлөм тең байланыштагы кошмо сүйлөмгө кошулуп келген.

Бирок амал багыныңкы сүйлөмдөгү баяндоочко айкашып келген да байламтасын эч ким көңүлгө алган эмес. Чындыгында да байламтасы кошмо сүйлөмгө катышуу менен сүйлөмдүн структуралык-синтаксистик түзүлүшүн өзгөртөт, натыйжада кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик карым-катнашы да өзгөрөт. Да байламтасынын айкашып келиши менен кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөм өзүнүн өз алдынчалыгын жоготот да, кошмо сүйлөмдүн тутумундагы баш сүйлөмгө баш ийет, башкача айтканда, баш сүйлөмгө багыныңкы абалда болот жана баш сүйлөмдүн ар түрдүү кырдаалын билдирип калат.

Ошондуктан да байламтасы катышкан кошмо сүйлөмдү тең байланыштагы кошмо сүйлөмгө кошууга таптакыр болбойт.

Амал багыныңкы сүйлөмгө мисалдар:

1. Султанмурат ат коштоп өксүй чапкан ууруларды бат эле баса жетти да, окчунураак жандай басты (Ч.А.). 2. Кичинекей боз бөгөнөктөр бир жерден жылбай абада канат кагып турушат да, капысынан экинчи бир жакты карай учуп жөнөйт. 3. Султанмурат катуу кыйкыра берүүнү токтотту да, Чабдардын жүгөнүн шыпырып ала койду (Ч.А.). 4. Көл жактан салкын жел сокту да, аба бир аз салкындай түштү. 5. Күн чыкты да, айланага жаркыраган нурун чачты.

Өтмө курулуштагы багыныңкы сүйлөм

Өтмө курулуштагы багыныңкы сүйлөмдүн (14.280) өзгөчөлүгү. Структурасы боюнча тең байланыштагы кошмо сүйлөмгө окшогон, бирок багыныңкы байланыш-

тагы сүйлөм катары функция аткарган сүйлөмдөр кездешет. Бул – багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмгө өтүү фазасындагы сүйлөм. Мындай сүйлөмдөр өтмө курулуштагы багыныңкы сүйлөмдөр деп аталат.

Өтмө курулуштагы багыныңкы сүйлөмдүн өзгөчөлүгү – багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун структуралык жактан түзүлүшүндө. Мындай сүйлөм өткөн чактын *-ды* формасында турган баяндоочко *-бы* мүчөсү же *эле* деген кызматчы сөз айкашып жасалат.

Модель: Баяндооч+ды+бы;

баяндооч+ды+эле.

Мисалы: 1. *Мугалим тапшырма бердиби, болду, аткаргыла.* 2. *Коноктор келдиби, айтор, кобур-собур үндөр, күлкүлөр угула баштады.* 3. *Коңгуроо кагылды эле, студенттер жапырт сабакка киришти.*

Жогорку сүйлөмдөрдөгү *бердиби, келдиби, кагылды эле* – формасы боюнча жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочуна же тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочуна окшош. Бирок, бул баяндоочтор катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөм катары кызмат аткарат.

Анткени алар:

1) маанилик жактан баш сүйлөмгө көз каранды;

2) багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн интонациясына ээ.

Мында өтмө маанини жана багыныңкы, көз каранды абалды этиштин айкын өткөн чак формасына уланган *-бы* уландысы жана *эле* кызматчы сөзү уюштуруп турат.

Бир нече багыныңкы сүйлөм катышкан кошмо сүйлөм

Кошмо сүйлөмдүн тутумун түзгөн багыныңкы сүйлөмдөр бир нече болушу мүмкүн. Кошмо сүйлөмдүн тутумунда бир баш сүйлөмгө багынган бир нече багы-

ныңқы сүйлөмдөр болсо көп багыныңкылуу кошмо сүйлөм деп аталат.

1) **Бир өңчөй багыныңкы сүйлөм.** Бир кошмо сүйлөмдүн тутумунда бир өңчөй багыныңкы сүйлөмдөр болот. Бирдей синтаксистик милдет аткарып, бир баш сүйлөмгө баш ийип турган бир нече багыныңкы сүйлөм бир өңчөй багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Модель: Б+ып,+ып,+ып ж.б.

Мисалы: 1. Бул тунжураган дүлөй караңгыны **жектеп**, көзүнөн от **чагылып**, жанына баткан оорудан **онтоп**, ооналактап жиберди... (Ч.А.) 2. Чабдар башын жерге **ургулап**, коркурап, **чаап бараткансып**, төрт аягы **тыбырап** жатты (Ч.А.). 3. Жаз **келип**, күн **жылып**, чөп **чыгып**, төрт түлүк мал көккө тоюна баштады.

Бул сүйлөмдөрдө бир нече багыныңкы сүйлөм бир баш сүйлөмгө баш ийди.

2) **Көп багыныңкы кошмо сүйлөм.** Көп багыныңкы кошмо сүйлөмдө багыныңкы сүйлөмдөр бир өңчөй эмес жөнөкөй сүйлөмдөрдөн болот. Эгерде кошмо сүйлөмдүн тутумундагы бир баш сүйлөмгө баш ийген багыныңкы сүйлөмдөр ар түрдүү синтаксистик кызмат аткарсан, көп багыныңкы кошмо сүйлөм деп аталат.

Модель: Б+сыпат, +каршы, +тең салмак ж.б.

Алар келери менен, оюн-күлкү жаңырып, зал ичи шаңдана түштү.

Бул мисалда эки багыныңкы сүйлөм бар, анын бири мезгил, экинчиси сыпат багыныңкы сүйлөм, алар сүйлөмдө ар башка синтаксистик кызмат аткарып турушат.

Мисалдар: 1. *Эсин жыйбай, аргасыз ачууга алдырып, атчандарды кууп жетчүдөй, кайрып келчүдөй болуп, Султанмурат жиниге чуркап бара жатты* (Ч.А.) 2. *Бирок мен жолго чыкканымда, абанын сейрек болушун эске алып, өзүм менен бирге белгилүү дем алдыруучу коюу абадан запас кылып алган элем* (К.Э.).

3. *Карышкыр дагы жакындап келди да, кылкан жалы дүгдүйүп, тулку бою тырышып, секирмекчи болуп, жерге жабышып жата калды (Ч.А.).*

Тике жана кыйыр багыныңкы сүйлөм

Кошмо сүйлөмдүн тутумунда эки же андан көп багыныңкы сүйлөмдөр болсо, алар баш сүйлөмгө төмөнкүдөй байланышат.

Багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмгө ырааты менен байланышат, башкача айтканда, бир багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө тике байланышса, экинчиси кыйыр байланышат.

Модель: Багыныңкы (кыйыр)+багыныңкы (тике) + баш сүйлөм.

Мисалы: *Мугалимдин ал жерде эмне кылып жүргөнүн билүүгө кызыгып, адырдан тезек терип келе жатып, үч-төрт кыз болуп кайрылып калдык (Ч.А.).*

Бул мисалда баш сүйлөм – *үч-төрт кыз болуп кайрылып калдык*. Баш сүйлөмгө тике багынып турган багыныңкы сүйлөм – *адырдан тезек терип келе жатып*. Ал эми *Мугалимдин ал жерде эмне кылып жүргөнүн билүүгө кызыгып* деген багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө кийинки багыныңкы сүйлөм аркылуу (*адырдан тезек терип келе жатып*) кыйыр түрдө байланышып турат.

Ошентип, **багыныңкы кошмо сүйлөмдө бир багыныңкы сүйлөм баш сүйлөм менен түз синтаксистик мамилеге келип, тике байланышса тике багыныңкы сүйлөм деп аталат.**

Эгерде багыныңкы сүйлөм баш сүйлөм менен башка багыныңкы сүйлөм аркылуу кыйыр синтаксистик мамилеге келип, кыйыр түрдө байланышса кыйыр багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Тике багыныңкы сүйлөм да, кыйыр багыныңкы сүйлөм да бир баш сүйлөмгө багыныңкы абалда болот.

Багыныңқы сүйлөмдүн позициялык орду. Кыстырынды сүйлөм

Адатта багыныңқы байланыштагы кошмо сүйлөмдө багыныңқы сүйлөмдөр баш сүйлөмдөн орун жайгашат. Бирок, айрым учурларда алардын мындай орун тартиби сакталбай да калат, б.а., багыныңқы сүйлөмдөр баш сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ортосунда кыстырылып айтылышы мүмкүн.

Модель: Баш с.+ багыныңқы же тең б.с.+ баш с.

Мисалы:

1. *Жаз келди эле, кар эрий баштады.*

Кар, жаз келди эле, эрий баштады.

2. *Күн жаанчыл болгондуктан, эгиндин өнүшү жакшы болду.*

Эгиндин өнүшү, күн жаанчыл болгондуктан, жакшы болду.

Мындай көрүнүш тең байланыштагы кошмо сүйлөмдө да кездешет.

Мисалы: *Акылай, мен сезип турам, бир жаңылык менен келди. Иштериңер, биз байкап турабыз, абдан жакшы темпте жүрүп жаткан экен.*

Жогоруда айтылгандай, кыстырынды сүйлөмдөр баш сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ортосунда жайгашат. Кыстырынды сүйлөм катары келген багыныңқы сүйлөмдүн эки жагына үтүр (,) белгиси коюлат.

Мисалы: *Биз, конференцияга чакыруу кагазын алган соң, дароо жолго камындык. Белек, сынакка жакшы даярдангандыктан, мыкты баа алды.*

АРАЛАШ КОШМО СҮЙЛӨМ

Кошмо сүйлөмдүн бул түрүнө тең байланыштагы жаңа багыныңқы байланыштагы сүйлөмдөр кирет.

Модель: Багыныңқы+тең б.с.+баш сүйлөм.

Мисалы: *Динар алды жактан Аскарларды көрө алган жок, анткени алар бая эле тигил тумшукту айла-*

нып, чоң өзөн менен кетишкен (Т.С.). Жүктүн баарын бир капшытка үйүп, үстүн брезент менен жапты да, өздөрү сакманчылардын бир чатырына корголошту (Ч.А.). Былтыр болсо кургакчылык болуп, колхоз түшүмдөн куру кол калды, мал жем-чөпсүз кара желге ооз ачты (Ч.А.). Ажымурутка берген убадасын эстеп алып, ого бетер мууну бошоду, ого бетер өксөп ыйлады (Ч.А.). Арабалардын дөңгөлөгү жок, элден жыгач сатып алып, шаардан алкак темир таап эптеш керек (Ч.А.).

Аралаш кошмо сүйлөмдө ойду жыйынтыктоочу, ойдун бүткөндүгүн билдирип турган сүйлөмү баш сүйлөм болот.

Аралаш кошмо сүйлөмдүн тутумун түзгөн жөнөкөй сүйлөмдөр бир тутумдуу да, эки тутумдуу да болушу мүмкүн.

ТӨЛ ЖАНА БӨТӨН СӨЗ

Ойду билдирүүдө айтуучу өзүнүн гана оюн билдирбестен, башка бирөөнүн да оюн айтышы мүмкүн. Мындай учурда бир сүйлөмдө айтуучунун өз ою жана бөтөн бирөөнүн ою чагылдырылат. **Айтуучунун сөзү (кеби) төл сөз деп, ал эми бөтөн бирөөнүн сөзү (кеби) бөтөн сөз деп аталат.**

Мисалы: Элде: *«Эр жигит эл четинде, жоо бетинде»*, – деген макал бар.

Бул сүйлөмдө төл сөз элде деген макал бар. Ал эми *«Эр жигит эл четинде, жоо бетинде»* – бөтөн сөз, анткени ал – элдин сөзү.

Бөтөн сөз эки түрдүү жол менен берилет.

а) Бөтөн сөз башка, бөтөн бирөө кандай айтса, ошол формада өзгөртүлбөй берилет.

Модель: Бөтөн с.+ төл с.

Мисалы: *«Ак ийилет, бирок сынбайт»*, – дейт элдин макалында. *«Ай түндө керек, акыл күндө керек»*, – деген элде макал бар.

Бул мисалдарда бөтөн сөздөр (*«Ак ийилет, бирок сынбайт»*, *«Ай түндө керек, акыл күндө керек»*) автор

тарабынан структурасы эч өзгөрбөстөн, бөтөн адамдар тарабынын кандай айтылса, дал ошондой берилди.

Бөтөн сөз автор тарабынан структуралык жактан өзгөртүүсүз берилсе тике сөз деп аталат.

б) Бөтөн сөз сүйлөмдө структуралык жактан өзгөрүүгө учурап да берилет. Мындай учурда бөтөн сөздүн мааниси, айтайын деген ойдун мазмуну толук сакталат.

Мисалы: *Эл макалындагы ак ийилери, бирок сынбастыгы канча кылымды карыткан накыл сөз эмеспи. Элдин арасында айтылган ай түндө, акыл күндө керектиги жалганбы?*

Жогорку мисалдарда бөтөн сөз тике сөздөн айырмаланып, структуралык жактан толук өзгөрүүгө учурдады, бирок алардын мазмуну сакталды.

Тике сөз

Жогоруда айтылгандай, сүйлөмдө автор тарабынан бөтөн бирөөнүн сөзү структуралык жактан эч бир өзгөрүүгө учурабай, дал өзүндөй берилсе тике сөз деп аталат.

Тике сөз катышкан сүйлөм эки түрдө болот.

а) Сүйлөмдө автор тарабынан бөтөн сөз структуралык жактан эч бир өзгөртүүсүз колдонулат.

Модель: «Тике с».+ төл. с.

Мисалы: *«Эмнени эксең, ошону оросуң», – деген макал бар эл арасында.*

Бул сүйлөмдө бөтөн сөз кандай айтылса, ошол боюнча автор тарабынан эч өзгөртүлбөй колдонулду.

б) Бул учурда да жогоркудай эле конструкция сакталат, айырмачылыгы – бөтөн сөздүн ордуна автордун же айтуучунун мурда айтылган ою же сөзү эч өзгөртүүсүз колдонулат.

Мисалы: 1. *Мен силерге: «Сабакты калтырбагыла, тапшырмаларды дайыма аткаргыла», – дегенмин. 2. Мен аларга: «Жыл сайын Ысык-Көлгө келип, эс алып тургула», – деп айтканмын.*

в) Диалогдук кеп да тике сөз катышкан сүйлөмдүн модели боюнча түзүлөт.

Мисалы: – *Кош, Алтынай! Кош, чырагым!* – деп кый-кырды ал.

– *Кош, агай!* – дедим мен (Ч.А.).

Тике сөздүн колдонулуш чөйрөсү автордук сөзгө караганда тар. Тике сөзгө бир сүйлөм, же сүйлөмдөрдүн тобу кирет. Тике сөз дайыма айтуучунун сөзү же автордук сөз менен коштолуп айтылат.

Тике сөздүн сүйлөмдөгү позициялык орду. Тике сөздүн сүйлөм ичиндеги алган орду (позициялык орду) төмөнкүдөй:

а) Тике сөз автордук сөздөн мурда келет.

Мисалы: «*Байлыктын атасы – эмгек, энеси – жер*», – деген элде макал бар.

б) Тике сөз автордук сөздүн ортосуна келет.

Мисалы: *Элде: «Ырыс алды ынтымак»*, – деген макал бар.

в) Тике сөз автордук сөздөн кийин келет.

Мисалы: *Элде мындай деген макал бар: «Асыл таштан, акыл баштан»*.

Тике сөз катышкан сүйлөмдүн тең жана багыныңкы байланышта болушу. Структуралык-функционалдык жактан тике сөз катышкан сүйлөмдөр тең байланышта да, багыныңкы байланышта да турган кошмо сүйлөмдөр болушат.

а) Мисалы: *Элде: «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат»*, – деген макал бар.

Бул сүйлөмдө тике жана бөтөн сөз бири-бири менен тең байланышта. Тике сөз: «*Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат*».

б) Ал эми төмөнкү сүйлөм багыныңкы байланышта.

Мисалы: «*Суу атасы – булак, сөз атасы – кулак*» – деп, *ата-бабаларыбыз айткан*.

Бул сүйлөм багыныңкы байланышта, анткени тике сөз багыныңкы сүйлөм катары келип, *ата-бабаларыбыз айткан* деген баш сүйлөм менен *дел* байламтасы аркылуу байланышып жатат.

Тике сөз багыныңкы сүйлөм катары келип, алар баш сүйлөм менен *дел* байламтасы аркылуу байланышса, мындай сүйлөмдөр багыныңкы байланышта болот.

Тике сөздөгү тыныш белгилер

1. Жазууда тике сөз тырмакчага алынат.

2. а) Эгерде тике сөз төл сөздөн кийин келсе, төл сөздөн кийин кош чекит коюлат.

Мисалы: *Элде мындай макал бар: «Кары келсе ашка, жаш келсе ишке».*

б) Эгерде төл сөз тике сөздөн кийин келсе, алардын ортосуна сызыкча коюлат.

Мисалы: *«Аганы көрүп уни өсөт, эжени көрүп сиңди өсөт», – деген макал бар.*

3. Тике сөз катышкан сүйлөмдөр тең байланышта да, багыныңкы байланышта да болот. Мындай сүйлөмдөрдө тике сөз менен төл сөздү ажыратып турган белгилер коюлат, бул кошмо сүйлөмдүн кайсы типте экендигине байланыштуу болот.

а) Эгерде тике сөз катышкан сүйлөмдөр тең байланышта болсо, анда тике сөз менен төл сөздүн ортосуна үтүр белгиси коюлат. Мисалы: *Элде: «Акылдуунун сөзү кыска, айта салса нуска»,– деген макал бар.*

б) Эгерде тике сөз катышкан сүйлөм багыныңкы байланышта болсо, анда үтүр белгиси (,) *дел* байламтасынан кийин келет, анткени мындай учурда *дел* байламтасы тике сөзгө тиешелүү болот, ошондуктан ал багыныңкы сүйлөмгө кирет.

Мисалы:

*«Ата-журтум, туулган жерим, Мекеним,
Жан-кубатым, сүйгөн жерим, сөкөтүм.*

*Тоо-ташыңдын, турпагыңдын, сууңдун,
Мен көрбөдүм пайдасы жок бекерин» –
деп, акын А.Осмонов кыргыз жерин даңазалаган.*

в) Эгерде тике сөз суроо иретинде же күчтүү сезим менен айтылса, андан кийин суроо белгиси же илеп белгиси коюлат. Эгерде мындай сүйлөмдөр тең байланышта болсо, анда тике сөз менен төл сөздүн ортосуна суроо белгиси же илеп белгиси коюлат.

Эгерде сүйлөм багыныңкы байланышта болсо, аларды байланыштыруучу *деп* байламтасынан кийин коюлуучу үтүр (,) белгиси сакталат.

Мисалы:

*«Аргымакты жаман деп,
Бууданды кайдан табасың?
Агайынды жаман деп,
Тууганды кайдан табасың?» –*

деп, Токтогул ырдаган.

4. Эгерде төл сөз тике сөздүн ортосуна келсе, анда анын эки жагына сызыкча жана үтүр белгиси коюлат.

Мисалы: *«Тил албаган кишини жумшаганча, – деп айтылат накыл кепте, – тына-тына өзүң бар». «Сөздү, – деп айтышат карыялар, – уккан жерге айт, сууну сиңген жерге куй».*

Мындай сүйлөмдөрдө тырмакча тике сөздүн башына жана аягына коюлат.

ПУНКТУАЦИЯ

Пунктуация сигналдык графикалык система.

Пунктуация – бул жазуудагы тыныш белгилерди коюунун эрежелери. Пунктуациянын объектисине тыныш белгилеринин функционалдык айырмачылыктарын аныктоо, тыныш белгилеринин карым-катышы, дегеле тыныш белгилеринин колдонулуш системасы кирет.

Тыныш белгилер – бул алфавит сыяктуу эле, сигналдык графикалык система. Эгерде тамга тыбышты

жана фонологиялык эрежелерди жазуу түрүндө графикалык жактан чагылдырса, ал эми тыныш белгилер сүйлөмдүн составдык бөлүктөрүн функционалдык өзгөчөлүгүнө карай ажыратуу үчүн, сөз, сөз айкаштарын бир сүйлөмгө бириктирүү үчүн, тигил же бул синтаксистик бирдиктердин тең, окшош же каршы маанилерин көрсөтүү үчүн жана сүйлөмдүн интонациялык касиеттерин ажыратуу үчүн кызмат кылат.

Ошондуктан тыныш белгилер синтаксис курсунда сүйлөм жөнүндөгү окууда орун алып, сүйлөмдү үйрөнүүдө кошумча роль ойноп, айрым синтаксистик категорияларды графикалык жактан баса көрсөтүп, же өзгөчөлүгүн белгилеп, синтаксистик категориялардын структуралык түрлөрүн жана модалдуулугун жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдүн системасында көрсөтүп турат.

Жазууда орфография сөз, сөз формаларын, жазуу эрежелерин чагылдырса, пунктуация синтаксистик бирдиктердин, өзгөчө синтаксистик категориялардын спецификалык өзгөчөлүктөрүн, структуралык жана интонациялык касиеттерин графикалык түрдө билдирүүчү каражат болуп эсептелет. Ошондой эле кептин мазмунунун көркөмдүүлүгүн камсыз кылуучу да каражат болуп саналат (13.290).

Тыныш белгилердин кыскача тарыхы

Тыныш белгилер – жазуу кебинин туундусу. *Punctum – латын сөзү – точка* дегенди түшүндүрөт. Бул түшүнүк адегенде эң жөнөкөй белгилерди билдирип, алар бир сөздү экинчи сөздөн, же бир сүйлөмдү экинчи сүйлөмдөн ажыраткан. Анан точка же ромба деген өзгөчө белги пайда болгон жана булар кептин аягында коюлуп, бүткөн ойду билдирип турган. Сүйлөмдүн теориясы менен кошо пунктуация системасы да иштелип отурган, саны көбөйгөн, мезгил өтүп, мына азыркы абалына жеткен.

Адегенде жазуунун өнүгүү этабынын алгачкы учурларында сөздөр бири-бирине кошулуп жазылган. Сүйлөмдүн башталышына жана аякталышына карай белгилер жок болгон. Кийин ар бир сөз өзүнчө жазылып, баш тамгалар сүйлөмдүн башына келип, бир сүйлөм экинчисинен белгилер (точка, ромба) аркылуу ажыратылган.

Мисалы, орхон-енисей эстеликтеринде 5–7-кылымдарда сүйлөмдүн аягына коюлган белгинин эки түрү кездешет: эки чекит, же ромба түрүндөгү төрт бурчтуу төрт чекит.

Ушундан улам, тыныш белгилеринин пайда болушу сүйлөмдүн маани-мазмунун тактоо, сүйлөмдө ойдун бүткөндүгүн билдирүү, башкалардан бөлүп көрсөтүү ж.б. зарылдыктардан келип чыккандыгын белгилөөгө болот. Бара-бара жазуунун өнүгүшү менен, өзгөчө китептерди басып чыгаруунун өнүгүшүндө жогоркудай өтө жөнөкөй тыныш белгилерди колдонуу кепти жазуу түрүндө берүүдөгү талаптарга жооп бербей калат.

Сүйлөм теориясын изилдөөгө көп көңүл бурулат, аны менен кошо жаңы тыныш белгилери пайда болот, алардын эрежеси, колдонулушу иштеле баштайт, натыйжада графикалык туруктуу пунктуация системасы пайда болот (13.291).

Ошентип, пунктуация системасы кыргыз жазма тили менен тыгыз байланыштуу.

Пунктуация кыргыз тил илиминде. Совет бийлиги мезгилинин алгачкы жылдарында кыргыз газета-журналдарында тыныш белгилер колдонулган, бирок аларда тыныш белгилердин бардыгы эле, албетте, колдонулган эмес, тигил же бул белгилерди колдонууда туруктуулук, система болгон эмес.

Кыргыз тилинин синтаксиси 1950-жылдарга чейин тиешелүү деңгээлде изилденбегендиктен, пунктуацияда да тактык болбой, тыныш белгилер ар кандай колдонулган.

Жогоруда белгилегендей, пунктуация кыргыз тилинин синтаксиси менен тыгыз байланыштуу. Демек, эгерде кыргыз тилинин синтаксиси ар тараптан жана терең изилденсе (анын ичинен өзгөчө сүйлөм теориясы, анткени пунктуациянын стабилдүү эрежелерин сүйлөмдүн теориясыз аныктоо мүмкүн эмес), ошондо гана пунктуация системасы жөнгө салынып, анын эрежелери толук иштелип, стабилдүүлүккө ээ болот.

Пунктуация жазууда колдонулуучу графикалык система, жазуу – бул оозеки кептин графикалык көрүнүшү (тамгалар менен сүрөттөлүшү).

Жазуу адам коомунун белгилүү бир этабында адамдардын аң-сезимдүү чыгармачылыгынын натыйжасында келип чыккан. Ошондуктан жазуу оозеки кептин бардык жандуу өзгөчөлүктөрүн толук бере албайт, оозеки кепте үн, жаңсоо, пауза, үндүн тембри ж.б. катышат (13.291).

Ошентип, жандуу кепти жазууда ошого жакын чагылдыруу үчүн лексикалык материал, грамматикалык формалар, синтаксистик конструкциялар электен өтөт, натыйжада татаал конструкциялык формалар, жайылма жана кошмо сүйлөмдөр кеңири колдонулат. Айтылуучу ойду толук чагылдыруу үчүн оозеки кептеги мимика, жаңсоо, үндүн тембри, интонация ж.б. ордуна жазууда тыныш белгилер колдонулат.

Ал эми оозеки кеп негизинен диалог түрүндө болуп, көбүнчө жөнөкөй сүйлөмдөр аркылуу ишке ашат.

Пунктуациянын илимий негизи

Алгач оозеки кеп пайда болуп, жазуу кийин пайда болгон. Оозеки кеп сүйлөөчү менен угуучунун ортосунда болот да, негизинен диалог түрүндө ашат. Бул оозеки кептин синтаксистик курулушуна өз таасирин тийгизет да, жазуу кебинен айырмаланып турат. Көркөм адабияттарда каармандардын кептери гана диалог түрүндө берилет.

Оозеки кеп айтылуучу ойдун мазмунуна карай – интонация, пауза, тондун көтөрүңкү же басаңдашы, логикалык басым сыяктуу кошумча акустикалык каражаттарга бай. Булар кептин мазмунун коррекциялап, анын түшүнүктүү, жугумдуу болушун шарттап турат. Ошондуктан ойду айтууда татаал синтаксистик конструкцияларды колдонуунун да зарылдыгы жок.

Ал эми жазууда мындай акустикалык каражаттар жок, ошондуктан адабий жазма тилдин өзүнө мүнөздүү структуралык өзгөчөлүктөрү бар. Жазуу кебинде берилүүчү ойдун жалпы мазмунун, түрдүү маанилик оттенкторун берүү үчүн тыныш белгилер колдонулат. Тыныш белгилер – жазуу кебиндеги эң башкы графикалык элементтер. Жазуу кебинде тыныш белгилер баш-аламан колдонулбаш үчүн, тыныш белгилерин колдонуунун мыйзамченемдүүлүгүн аныктоонун жана аны стабилдүү колдонуунун зарылдыгы келип чыккан.

Пунктуациянын тарыхында тыныш белгилерин ритмомелодикага негиздеп коюп келишкен. Бирок, кептин ритмомелодикалык жагы сүйлөмдүн мазмунуна жана синтаксистик конструкциялардын табиятына дайыма эле туура келе бербейт. Ошондуктан, ритмомелодика боюнча тыныш белгилерди коюу чар-жайыттыкты алып келген, анткени ал адамдар тарабынан ар башкача (субъективдүү) кабылданган.

Пунктуация жазуу кебинин эң башкы элементи катары сүйлөм менен тыгыз байланышта жашайт. Бул – сүйлөмдүн (жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдүн) бөлүктөрүнүн ортосундагы синтаксистик мамилелерди чагылдыруучу графикалык система. Ошондуктан тыныш белгилеринин колдонулушу сүйлөмдүн түзүлүшүнө гана байланыштуу. Эгерде тыныш белгилердин колдонулушу сүйлөм түзүлүшүнүн теориясына таянса гана, алар текстти түзгөн же окугандар тарабынан бирдей жана туруктуу колдонулат (13.292).

Тыныш белгилеринин классификациясы

Тыныш белгилер аткарган кызматына карай экиге бөлүнөт.

1. **Ажыратуучу белгилер.** Бул белгилер бир сүйлөмдү экинчи сүйлөмдөн ажыратып турат. Аларга чекит (.), илеп белгиси (!), суроо белгиси (?) кирет.

2. **Бөлүп көрсөтүүчү белгилер.** Булар бир сүйлөм ичинде бул же тигил бөлүгүн башка синтаксистик категориядан же бири-биринен бөлүп көрсөтүүчү белгилер. Аларга үтүр (,), сызыкча (–), кош чекит (:), үтүрлүү чекит (;), үтүрлүү сызыкча (, –), көп чекит (...), тырмакча («»), кашаа () кирет.

Тыныш белгилердин мааниси жана кызматы

Тыныш белгилер тигил же бул синтаксистик категорияларга же синтаксистик кубулуштарга тиешелүү эмес.

1. Маселен, чекит, суроо белгиси, илеп белгиси сүйлөмдүн аягына коюлат, ажыратуучу белги катары келет, сүйлөмдүн модалдуулугун, кабардын маанисин, эмоциясын, суроолуу экендигин билгизип турат (булар төмөндө каралат).

2. Үтүр (,), сызыкча (–), кош чекит (:), үтүрлүү чекит (;), үтүрлүү сызыкча (, –), көп чекит (...), тырмакча («»), кашаа () .

1) **Үтүр** ар кандай маанилерди билдирет. а) Бир өңчөй мүчөлөрдү бири-биринен ажыратат.

б) Каратма, кириңди, сырдык сөздөрдү башка сүйлөм мүчөлөрүнөн ажыратат.

в) Сүйлөм ичинде синтаксистик түрмөктөрдү бөлүп көрсөтөт.

г) Кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-биринен ажыратат, кайра эле аларды

бир кошмо сүйлөмгө бириктирет. Ошондуктан үтүрдүн колдонулушу боюнча бирдей эреже жок.

2) **Үтүрлүү чекит** (;) тең байланыштагы кошмо сүйлөмдө колдонулат: жалпылагыч сүйлөмдөн кийин кошмо сүйлөмдүн бир бөлүгүн багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм түзсө, ал башка сүйлөмдөн үтүрлүү чекит менен ажыратылат.

Мисалы: *Бүгүнкү күн өзгөчө шаңдуу: майрамдак маанайдагы, ар кыл жаш курактагы элдер түркүн түстөгү майрамдык кийимдерин кийишип, Ала-Тоо аянтына чыгышкан; шаңдуу музыка жаңырып, айлана шаңга бөлөнгөн.*

3) а) **Кош чекит** – сүйлөмдө жалпылагыч сөздөн кийин, бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун колдонулат, бул учурда кош чекит бөлүп көрсөтүүчү кызмат аткарат.

б) Чечме сүйлөмдө жалпылагыч сүйлөмдөн кийин кош чекит коюлат.

в) Кош чекит төл жана бөтөн сөздө колдонулат. Тике сөздөн мурун бөтөн сөз (автордук сөз) келсе, андан кийин кош чекит коюлат.

Модель: Бөтөн сөз: «Тике сөз».

Мисалы: 1. В. И. Ленин мындай деген: «Окуу, окуу жана окуу». 2. Манас атага жүзүн буруп сыйынышаар эле: «Түбөлүк тур, Касиеттүү Манас Ата!» (Ч.А.).

4) **Сызыкча**. а) Сызыкча баш мүчөлөрдүн ортосунда (эгерде экөө тең атооч сөздөрдөн турса) бөлүп көрсөтүүчүлүк кызмат аткарат.

б) Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн ортосунда каршылык мааниси же тең салмак мааниси болсо, сызыкча коюлат.

в) 1. Сызыкча диалогдук кепте толук жана кемтик сүйлөмдүн (алардын ар бири жаңы саптан жазылат) алдына келет; 2. Сызыкча диалогдук кепте тике сөздөн кийин аны автордук сөздөн бөлүп көрсөтүү үчүн коюлат.

5) **Үтүрлүү сызыкча** (,-). Диалогдук кепте, төл жана бөтөн сөздө колдонулат.

6) **Тырмакча «»**. Төл менен бөтөн сөздө колдонулат, т.а., тике сөз тырмакчага алынып жазылат.

7) **Кашаа (.)**. Сүйлөмгө кошумча маалымат берүү үчүн колдонулат.

8) **Көп чекит (...)**. Ой толук айтылбай, айрым сөздөр же сөз айкаштары түшүп айтылганда, алардын ордуна көп чекит (...) коюлат.

1. Ажыратуучу тыныш белгилер

Ажыратуучу белгилер сүйлөмдүн аягына коюлат. Алар: чекит, суроо белгиси, илеп белгиси.

Модель: Сүйлөм + ажыратуучу белгилер (! .?)

Бул белгилер сүйлөмдү бири-биринен ажыратуу үчүн, ошол эле учурда сүйлөмдүн модалдуулугун көрсөтүү үчүн коюлуп, маалымат, суроо же эмоцияны билдирет.

Мисалы: *Бул түнү теректер жалбырак күбүп жатты* (Ч.А.). *Сага эмне болду?* (Ч.А.) *Жашасын рух революциясы!* (Ч.А.)

Ошондой эле номерлерди белгилөөдө (1.2.3.4 ж.б.), тексттин бөлүмдөрүн белгилөөдө, ар түрдүү бөлүктөрдү саноодо чекит колдонулат. Бирок, бул белгилердин (чекиттин колдонулушу) сүйлөмдүн структурасына тиешеси болбойт, техникалык ыкма катары гана колдонулат.

а) Жай сүйлөмгө чекиттин коюлушу

Жай сүйлөмдүн аягына чекит коюлат. Жай сүйлөм деген эмне? Жай сүйлөмдөрдө айрым бир бүткөн ой жайынча гана баяндалат, түшүндүрүү, баяндоо мүнөзүндө болот. Бир нерсе же кандайдыр бир көрүнүш жайынча гана баяндалат.

Модель: Жай сүйлөм + чекит (.)

Мисалы: 1. *Жадыраган жаздын күнү* (Ч.А.). 2. *Май айы болучу* (Ч.А.). 3. *Көк жал карышкыр таштуу кырда*

желип баратты (Ш.С.). 4. Биз туулуп өскөн жерибиз жана Мекенибиз менен сыймыктанабыз. 5. Илгери бир абышканын баласы болуптур (жомоктон). 6. Бул иш 1924-жылы болгон (Ч.А.). Күн кадимкидей ээн талаанын үстүнөн чакыя тийип турат (Ч.А.). Мен үчүнчү шар жасап, өзүм учууну туура таптым (К.Э.). Жердеги кыбыраган жан-жаныбарлар кичирейгенден кичирейди, алар барган сайын бопбоз болгон гана мейкин талаадай көзгө үлпүлдөп көрүндү (К.Э.).

Айрым учурда жай сүйлөмдөгү баяндоочтор суроону билдирүүчү -бы мүчөсүндө турат, же жөнөкөй сүйлөмдүн курамында суроону билдирүүчү ат атоочтор да болушу мүмкүн. Ага карабастан, эгерде сүйлөм жайынча интонация менен айтылса, жай сүйлөм болот да, аягына чекит коюлат.

Мисалы: 1. *Андан бери канча жыл өттү да кетти.*
2. *Мен анын келгенин билбей калбадымбы.* 3. *Кат келсе өзүм эле чаап барбаймынбы (Ч.А.).*

б) Суроолуу сүйлөмдүн тыныш белгиси

Суроолуу сүйлөмдүн аягына суроо белгиси коюлат.

а) Суроолуу сүйлөмдүн тутумунда суроону билдирүүчү -бы мүчөсү катышат жана суроо интонациясы менен айтылат.

Модель: Суроолуу сүйлөм + бы?

Мисалы: *Ал ууз жетпейби? (Ч.А.) Намыс деген барбы? (Ч.А.)*

б) Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумуна суроону билдирүүчү ат атоочтор катышып, суроо интонациясы менен айтылса, суроолуу сүйлөм болот.

Модель: Сүйлөм (суроолуу ат атооч) + ?

Мисалы: *Бул эмне деген жорук? (Ч.А.) Бул кандай неме? (Ч.А.) Кайдан келатасың? Сынактан канча алдың?*

в) Айрым учурда суроону билдирүүчү ат атоочтор катышкан сүйлөмдөр жай интонация менен айтылса жай сүйлөм катары келет.

Мисалы: *Мыскалды кайдан билсин дешти* (Т.С.). *Ал бул кабарды кайдан билмек эле. Айдар качан эрте турчу эле. Анын убаданы аткарбастыгын мен кайдан билдим.*

г) Айрым учурда структурасы боюнча суроолуу болуп келе турган сүйлөмдөр күчтүү сезим менен айтылып, илептүү сүйлөм катары келип калат.

Мисалы: *Оо, иштин мындай болоорун кайдан билдим! Кайдан келип жакасына жармашкан балээ болду ушул!* (Ч.А.). *Үчөөбүздү эмнеге чакырды болду экен!* (Ш.Б.)

д) Айрым сүйлөмдөр татаал интонацияга ээ, анткени мындай сүйлөмдө суроо да, күчтүү сезим да катышат, ошондуктан сүйлөмдүн аягына илеп белгиси жана суроо белгиси коюлат.

Мисалы: *Ушинтип өз өмүрүн узартууга болоруна ишенүү – адам үчүн арыбас кубат белем?!* (Ч.А.) *Ушундайбы, Сейде экөөңөр же иштөп койдуңарбы?!* (Ч.А.)

в) Илептүү сүйлөмдүн тыныш белгиси

Модель: Илептүү с. + !

Күчтүү сезим менен айтылган сүйлөмдүн аягына илеп белгиси коюлат.

Мисалы: *Мен эртеден бери эмне деген жүзүкара менен сүйлөшүп отурам!* (Ч.А.) *Мен сенин кайгыңды кантип түшүнбөйүн, Акбара!* (Ч.А.).

Эгерде илептүү сүйлөмдүн башына өзгөчө күчтүү сезим менен айтылган сырдык сөз же каратма сөз келсе, алардан кийин илеп белгиси коюлуп, сүйлөмдүн калган бөлүгү баш тамга менен жазылат. Сүйлөмдүн аягына да илеп белгиси коюлат.

Мисалы: 1. *Апа! Мен окууга өттүм!* 2. *Аттигиниң! Кетип калды ээ!* 3. *Кымбаттуу замандаштар! Бүгүнкү салтанаттуу майрамыңар кут болсун!* 4. *Эне! Энеке! Айтпагын мага эчтекеңди!* (Ч.А.). 5. *Толгонай! Бол эрте! Сарайдан ат уурдалды!* (Ч.А.)

Күчтүү сезим менен айтылган сүйлөмдөр өзүнө тиешелүү илептүү интонация менен айтылат.

1. Структуралык жактан алганда илептүү сүйлөмдө көпчүлүк учурда сүйлөмдүн баяндоочтору айкындооч мүчөлөрдөн же ээден мурун да жайгашып калат.

а) Чакырык маанисиндеги илептүү сүйлөмдө баяндоочтор башка сүйлөм мүчөлөрдөн мурун жайгашат.

Мисалы: *Жашасын Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгү! Жашасын сөз эркиндиги!*

б) Оозеки кепте же көркөм чыгармаларда берилген диалогдордо да баяндооч башка айкындооч мүчөлөрдөн мурун келет. Көп учурларда мындай сүйлөмдөрдө ээ катышпайт.

Мисалы: 1. *Баргын, Тянь-Шандын барчыны! 2. Эмгектен, тууган! (Т.С.). Таштагыла аттарды! (Ч.А.)*

2. Илептүү сүйлөмдө сырдык сөздөрдүн ролу чоң.

Мисалы: *Эй, колхоздун бакчасы! Бай бакчада эмнең бар? (А.О.) Ах, жаратылыш кандай чебер, кандай көркөм! (Т.С.) Пай-пай-пай, убакыт учкан куш ээ! (Т.С.) Эх, бул тоодон укмуштар көп табылат! (Т.С.). О-о! Кандай керемет жер!*

Күчтүү сезим менен айтылган сүйлөм илеп интонациясы менен айтылып, аягына илеп белгиси коюлат.

3. Эгерде күчтүү сезим менен айтылган сүйлөмдөрдө суроо мааниси да болсо, сүйлөмдүн аягына илеп жана суроо белгиси коюлат.

Мисалы: 1. *А-а, келип калган го!? 2. Мени тимеле баладай көрөсүң да!?* (Ч.А.) 3. *Бу эмне деген турмуш!?* (Ч.А.)

2. Бөлүп көрсөтүүчү тыныш белгилер

Бөлүп көрсөтүүчү тыныш белгилерге сүйлөм ичинде жайгашкан жана анын бөлүктөрүн бири-биринен бөлүп көрсөтүүчү, ошондой эле аларды бир бүтүнгө бириктирүүчү кызмат аткарган тыныш белгилер кирет. Аларга үтүр (,), кош чекит (:), үтүрлүү чекит (;), сызыкча (—), үтүрлүү сызыкча (—), тырмакча («») кирет.

Жөнөкөй сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилер

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ортосундагы сызыкча. 1) Эгерде баш мүчөлөрдүн экөө тең зат атоочтордон же субстантивдешкен сөз түркүмдөрүнөн турса жана атооч жөндөмөдө болсо, ортосуна сызыкча коюлат.

Мисалы: 1. *Биздин Шекер – эң чоң айыл.* (Ч.А.) 2. Ал – Күркүрөө (Ч.А.). 3. *12-апрель – космонавтика күнү.* 4. *Суу – жаратылыштын баа жеткис белеги.*

Эгерде сүйлөмдүн баяндоочу зат атоочтон туруп, бирок кошумча каражаттарга ээ болсо, анда алардын ортосуна сызыкча коюлбайт.

Мисалы: *Шекер эң чоң айылбы? Ал Күркүрөөбү? 12-апрель космонавтика күнүбү? Суу жаратылыштын баа жеткис белегидир.*

а) Эгерде сүйлөмдүн баяндоочу баяндоочтун аналитикалык же синтетикалык формаларында турса, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлбайт.

Мисалы: *Ал студент экен. Биз студентпиз.*

б) Эгерде ээге *да, гана, болсо* деген сөздөр айкашып келсе, анда ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлбайт.

Мисалы: *Бул болсо менин иним. Сайрагүл да студент. Досум гана күйөрманым.*

в) Эгерде баш сүйлөмдөрдүн ортосунда киринди сөздөр турса, баш сүйлөмдөрдүн ортосуна сызыкча коюлбайт.

Мисалы: 1. *Бул, менимче, Чоң-Таш.* 2. *Ал, болжолу, аспирант.* 3. *Сагын, сыягы, артист.*

г) Эгерде ээ менен баяндооч көптүк сан боюнча ээрчишпесе, ээ көптүк түрдө, баяндооч жекелик түрдө турса, сызыкча коюлбайт.

Мисалы: *Булар малчы. Тигилер студент.*

з) Эгерде сүйлөмдүн баяндоочу атооч жөндемөсүндөгү субстантивдешкен сөз түркүмдөрдөн жана *ушул, ошол, булар, өзү, тиги, тетигил* ж.б.у.с. ат атоочтордон турса, анда баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкча коюлат.

Мисалы: 1. *Жакшы окуган студент – ушул.* 2. *Конференцияда сүйлөгөндөр – булар.* 3. *Олимпиадада биринчи орунду алган – тетигил.*

Бир өңчөй мүчөлөрдө, жалпылагыч сөздө коюлуучу тыныш белгилер

Бир өңчөй мүчөлөр байламталуу жана байламтасыз болот, ошого жараша алардын ортосуна тыныш белгилер коюлат.

1) Бир өңчөй ээлер, бир өңчөй баяндоочтор жана бир өңчөй айкындоочтор байламталар менен байланышпаса үтүр белгиси менен ажыратылат.

Мисалы: *Керимбек орусча, кыргызча сөздүктү сатып алды (М.Э.). Ысык-Көл көйкөлүп, көгүш тартып, мемиреп тынч жатат (К.Б.). Колхоздун кой-эчкиси, козу-улагы эртең менен көйкөлгөн Суусамырдын жайлоолорунда жайылып, кечке оттойт (А.Т.). Токтогул элди, журтту, айдалып бара жатканын, туткундарды кошуп ырдады (С.С.).*

2) Сүйлөмдө катышкан бир түрдүү эмес аныктоочтор да бири-биринен үтүр белгиси аркылуу ажыратылат.

Мисалы: 1. *Атам акылдуу, сабырдуу, токтоо, айкөл жана ак пейил адам.* 2. *Акматтын жаңы, чоң, кенен, ыңгайлуу жана көрктүү үйүнө келдик.*

3. а) Байламталуу бир өңчөй мүчөлөрдө тыныш белгилер төмөнкүдөй коюлат. Эгерде бир өңчөй мүчөлөр жана, менен деген байламталар менен байланышса үтүр белгиси коюлбайт.

Мисалы: *Ишендин жана Айдиштин Москвага биринчи келиши (Т.С.). Алардан кийин эле Акман жана Мару-*

ся келди (Т.С.). Жапарды Айша **менен** Уулжан чоң кубаныч менен каршы алышты (К.Б.). Дмитрий уста **менен** Надежда үйгө киришти (Т.С.).

б) Бир өңчөй мүчөлөр да, дагы, деле байламталары аркылуу байланышса, бул байламталардан кийин үтүр белгиси коюлат.

Мисалы: 1. Акия **да**, Маруся **да**, Чаргын **да** Шамбеттикине келишти (Т.С.). Жайлоого баргандан кийин Акай **да**, Кары **да**, Роза **да** көп иштерди иштешти (Ш.Б.). 2. Жайлоого Анар **дагы**, Канат **дагы** кетишти. 3. Тапшырманы Белек **деле**, Асан **деле** аткарышкан. 4. Жыйналышка мугалимдер **деле**, студенттер **деле** катышты.

Мисалдардан көрүнүп тургандай, жогоруда аталган бир өңчөй байламталардын акыркысына үтүр белгиси коюлбайт.

в) Бир өңчөй мүчөлөр же, же болбосо байламталары аркылуу байланышса, алардан мурун үтүр белгиси коюлат.

Мисалы: Топчубек дагы алды жакка бастырды, **же** кой, **же** койчу көрүнбөйт (Т.С.). Ашуунун ичи караңгылай түштү, **же** ашуу, **же** жол, **же** тоо, **же** эки жак көрүнбөйт (К.Б.). Мен дем алыш күнү айылга, **же** болбосо жайлоого барам.

4. Бир өңчөй мүчөлөр сөздөрдүн айкалышып келишинен түзүлсө, алардын структурасына жараша араларына дефис коюлат жана бири-биринен үтүр белгиси менен ажыратылат.

Мисалы: Асан үй-бүлөсү, бала-бакырасы менен Ысык-Көлгө эс алууга келди. Туулган күнүмдү ата-энем, бир туугандарым менен чогуу өткөрдүм. Айзат базардан кийим-кече, кант-чай алды.

5. Эгерде бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун жалпылагыч сөз келсе, андан кийин кош чекит коюлат. Эгерде жалпылагыч сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келсе, анын алдына сызыкча коюлат.

Мисалы: 1. *Жыйынга баары: профессорлор, мугалимдер, методисттер, аспиранттар, студенттер катышты.* 2. *Концертке үйдөгүлөрдүн баары: апам, атам, эжем, агам, уним, мөн бардык. Кыргызстандын абасы, суусу, тоолору, көлдөрү, жайлоолору, шаркыратмалары – баары сонун.*

Эллиптикалак сүйлөмдө коюлуучу сызыкча

Эллиптикалак сүйлөмдө баяндооч катышпайт. Ээ менен баяндоочтук группага кирген айкындооч мүчөлөрдүн ортосуна сызыкча коюлат.

Мисалы: *Эбепке – себеп, эгиз улакка – айры шыбак. Эт – этке, сорпо – бетке. Шараптан – кастык, айран-сүттөн – жаштык. Оору – кор, өлүм – зор. Оору – миң, ден-соолук – бир. Жан – уяда, жака – жеңде.*

Сүйлөмдүн мындай түрү кийин басма сөздө да колдонула баштаган.

Мисалы: Сыйлык – мыктыларга. Төр – улууларга. Эпкиндүү эмгек – жаштарга.

Сүйлөмдөгү түшүндүрмө мүчөдө коюлуучу тыныш белгилер (үтүр белгиси, сызыкча)

1. Сүйлөмдөгү түшүндүрмө мүчөлөр башка мүчөлөрдөн үтүр (.), сызыкча () белгилери менен ажыратылат.

а) Түшүндүрмө ээ жана түшүндүрмө айкындооч мүчөлөр эки жагынан тең үтүр менен ажыратылат.

Мисалы: *Биз, университеттин студенттери, жакшы окууга милдеттүүбүз. Анара борбордо, Бишкек шаарында, билим алууда. Биздин мугалимибиз, кураторубуз Айжан Капаровна, студенттердин мыкты билим алышы үчүн бардык аракетин жумшайт.*

б) Эгерде түшүндүрмө ээ жана түшүндүрмө айкындооч мүчөлөр бир өңчөй болсо, же бир өңчөй мүчөлөргө кирсе, анда түшүндүрмө мүчөлөр менен алар тиешелүү болгон мүчөнүн ортосуна сызыкча коюлат.

Биз – ата-энелер, тарбиячылар, мугалимдер, жаш муундардын терең билим жана туура тарбия алышы үчүн бирдикте аракеттенишибиз зарыл. Кайрат үй-бүлөсүнө – атасына, апасына, жубайына, баласына белек-бечкек сатып алды.

2. Түшүндүрмө баяндооч сүйлөмдөгү башка баяндоочтон сызыкча аркылуу ажыратылат. Эгерде түшүндүрмө баяндоочтон кийин дагы баяндооч келсе, анда алардын ортосуна үтүр белгиси коюлат.

Мисалы: *Чыныгы демократия бизде – Кыргызстанда. Көлдүн тазасы жана жылуусу бизде – Ысык-Көлдө. Акматтын үйү Көлдө – Бостериде. Жаңгактын мекени Жалал-Абадда – Арсланбапта. Биздин үйүбүз айылда – Сары-Камышта, көчөнүн башында.*

Сүйлөмдөгү кыстырынды конструкцияларда коюлуучу тыныш белги (кашаа)

Кыстырынды конструкциялар сөз айкаштары же айрым бир сөздөр түрүндө сүйлөмгө кыстырылып киргизилет. Мүнөзү жагынан алар түшүндүрмө мүчөлөргө жакын болот. Бирок түшүндүрмө мүчөдөн айырмасы – сүйлөмдө кыстырынды конструкциялар кашаа менен ажыратылат. Кашаа түшүндүрмө мүчөдөгү үтүр белгисиндей эле кызмат аткарат.

Мындай кыстырынды конструкциялар сүйлөмдөгү өздөрү тиешелүү болгон мүчөнү өзгөчө болуп көрсөтүү үчүн кызмат кылат.

Мисалы: *Канат Кара-Балтага теңтуштары (Азамат, Тилек, Сейит) менен кетти. Таланттын үйүнө коноктор (жоро-жолдоштору, кызматташтары, коңшулары) келишти. Муктар магазинге жаңы товар (кийим-кечелер, идиш-аяктар, самын-сумундар ж.б.) алып келди. Апамды курортко (Оштогу Жалал-Абад курорту) эс алууга жеткирдим.*

Кемтик сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилер (–, :, ...)

Кемтик сүйлөмдөрдө тыныш белгилери эки түрдө колдонулат.

1. Диалогдук кептеги кемтик сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилер.

2. Диалогдук кептеги мүчөлөрү түшүрүлүп айтылган кемтик сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилер.

1. Диалогдук кемтик сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилер.

а) Диалогдук кептеги ар бир толук жана кемтик сүйлөм жаңы саптан жазылат, алардын алдына сызыкча коюлат.

Мисалы:

– *Чоң эне, күн жаап жатабы?*

– *Ооба, эркем (Т.С.).*

– *Балам, ушул жерде окуйсуңарбы?*

– *Ооба.*

– *Эмне кылып жатасыңар?*

– *Буюм жасап.*

– *Буюм. Кандай буюм?*

– *Ар түрдүү (Н.Б.).*

б) Эгерде диалогдук кептен мурун автордук сөз келсе, андан кийин кош чекит коюлат.

Модель: А.с.: Д.к.

Мисалы: *Жигитке досу учурап:*

– *Ай, сенин өңүң эмне саргарат?– дейт.*

Анда берки жигит:

– *Билбейм! – деп жооп берет (жомоктон).*

в) Эгер орун тартиби боюнча автордук сөз диалогдук кептен кийин жайгашса, диалогдук кептен кийин үтүр, андан кийин сызыкча коюлат да, андан соң автордук сөз келет.

Модель: Д.к. ,– А.с.

– *Энеке, бул козуну мага бергиле, мен багайын,– деди.*

– Мейлиң, балам, – деди энеси (Т.С.).

– Сен ошо бешмантты алып келсең, алтындан сөйкө жасатып берем, – деди хан.

– Макул, – деди бала (жомоктон).

г) Эгерде кошмо сүйлөм багыныңкы байланышта болсо, диалогдук кептен кийин келген автордук сөз деп деген сөз менен башталып, андан кийин үтүр коюлат.

Модель: Д.к.– деп, А.с.

Мисалы: – *Пай-пай-пай, тетиги суунун киргенин карагылачы – деп, тээ төмөн жакта аңтарылып агып жаткан чоң сууну кол шилтөп көргөздү* (Н.Б.).

– *Музоолоруңду көрдүм, балам. Өзүм баккандай кубандым – деп, чачын сылады* (Н.Б.).

д) Диалогдук кепке кирген сүйлөмдөргө модалдык маанилерине карай чекит, суроо же илеп белгиси коюлат.

Модель: Д.к. ! . ?

Мисалы: *Кербенчи жоруну сатып алмакчы болуп:*

– *Бул кушту сатасыңбы?– дейт мергенчиге.*

– *Баасы келишсе сатам.*

– *Баасы канча?*

– *Элүү кой (жомоктон).*

– *Аксакал, бул буудай да бышкан экен го?*

– *Ооба, унчек, бышкан экен* (К.Б.).

– *Энеке, элдин баары жумушка кеткөн турбайбы?*

– *Кетишкен бекен?* (Т.С.).

– *Чоң эне, бүгүн эмне үчүн кечигип келгенимди билесиңби?*

– *Сен кыздар менен ойноп жүрдүң* (Т.С.)

Эгерде диалогдук кеп жай сүйлөмдөн турса, андан кийин үтүр жана сызыкча коюлуп, соңунда автордук сөз келет.

Модель: Д.с. ,– А.с.

– *Жок, буга тийишип сүйлөп көрөйүн, бирдеме болор, – деди да ырдап коё берди.*

е) Диалогдук кеп илептүү жана суроолуу сүйлөм болсо, алардан кийин келген автордук сөздөн мурун сызыкча коюлат.

Модель: Д.с. ,– А.с.

– *Атаке, кайда барабыз?– деди Жапар.*

– *Элге кетебиз, уулум,– деди Айтике (А.Т.).*

– *Бул ким?– деген үндөр чыгып жатты.*

Бул Токтогул эле (Ж.Б.).

ж) Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөгү диалогдук кептен кийин модалдык маанисине карай чекит (.), илеп белгиси (!), суроо белгиси (?) коюлуп, анан сызыкча жана деди деген сөз, андан кийин автордук сөз келет.

Модель: Д.к.(! ?) – деди А.с.

– *Мына эми, азыр жөнөйсүң! – деди Дүйшөн колумду кармап, – бактылуу бол. Канатыңды жазып талпынгын, Алтынай! Эчтемеден тайманба, чабыттап учкун, окуй бер...*

– *Кош, агай! – дедим мен (Ч.А.).*

Мен бийге бурулдум.

– *Ачууңузду келтирбей адилет текшериңиз! – дедим.*

– *Э, бийдин адилетсиздигин качан көрдүң эле? – деди бий (Т.С.).*

2. Диалогдук кептеги мүчөлөрү түшүрүлүп айтылган кемтик сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилер. Мындай кемтик сүйлөмдөр диалогдук кептин бир түрүнө кирет. Ошондуктан жогоруда айтылган тыныш белгилер бул сүйлөмдөргө да тиешелүү. Айырмачылыгы – мүчөлөрү түшүрүлүп калган жерлерге (сөз же сөз айкаштарынын ордуна) көп чекит (...) коюлат.

Мисалы: 1. Мен ... Ысмайылдан ...жамандыгымдан ... ушинтип келген экем да! – деди ал ар бир сөздү салмактанта көкөчтөнүп (Ч.А.).

2. – О, бала ...бала-а-а!

Бала...! Бала дейм... жыгылды...

Карма, чурка...!

3. Кош, агай! – дедим мен. – Кош, биринчи мугалимим, кош, биринчи мектебим, кош, балалык чагым... (Ч.А.).

Сүйлөмдүн мындай түрү ситуативдик кемтик сүйлөм катары да келет.

Мисалы: – *Мен...мен...мейли....кийин... – дегенден башкага жарабады.*

Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдө коюлуучу тыныш белгилер

Каратма сөз, кириңди сөз, сырдык сөздөр сүйлөмдүн башына келсе – алардан кийин, сүйлөмдүн ортосуна келсе эки жагына, сүйлөмдүн аягына келсе алардан мурун үтүр белгиси коюлат.

Мисалы: – *Эжеке, ал кызыл ташты ким койгон бул жерге? (Т.С.). Демек, Анатай, сен дагы атаңа гулазыкты өз колун менен даярдаш үчүн окууну таштай турсуң (Ч.А.).*

– *Чоң ата, эмне үчүн көп койлор бир карышкырдан үркөт? (Т.С.)*

– *Бали, өмүрүң узун болсун, кагылайын! Адам болосуң! (К.Ж.)*

– *Ой-ой, делдең кулак,– деди дептери менен төл башынын кулагын сыйпап (Т.С.).*

– *Мен сынактан беш алдым, энеке!*

– *Көзүңдөн тегеренейин, булбулум, кичинекей эрмегим (Т.С.).*

– *Кичинекей дебеңиз, байбиче. Динар чоңоюп калыптыр (Т.С.).*

Арада эчтеме болбогондой, эчтеме деле өзгөрбөгөндөй, бу дүйнө мындан он жыл, жыйырма, а балким, жүз, миң жыл илгери кандай болсо, ошо бойдон эле тургандай сезилет (Ч.А.).

Кошмо сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилер

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөргө коюлуучу тыныш белгилер.

Бул тема мурун өтүлгөндө тыныш белгилери да берилген. Төмөндө кыскача гана токтолобуз.

Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилер. Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдөгү мезгил, себеп, салыштырма, каршылаш кырдаалдарды билдирген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосуна үтүр белгиси коюлат.

Шартташ тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосуна сызыкча коюлат.

Мисалы: *Жакшы окугула – билимдүү болосуңар.*

Байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер.

1. Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бириктиргич *жана* байламтасы аркылуу байланышат. Мындай жөнөкөй сүйлөмдүн ортосуна тыныш белги коюлбайт.

2. Кошмо сүйлөмдүн тутумунда багындыргыч байламталар катышкан жөнөкөй сүйлөм башка жөнөкөй сүйлөмдөн кийин келет жана бул байламталардан мурун үтүр белгиси коюлат.

а) *Ошол себептүү, ошол себептен, ошондуктан* деген себепти билдирүүчү байламталар кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырып турса, бул байламталардан мурун үтүр белгиси коюлат.

Мисалы: *Бүгүн алар көрүнгөн жок, ошол себептүү ар ким өз жайларында мамырап тынч отурушат (А.Т.). Бул маселе жөнүндө жаңы эле ой жүгүртө баштадым, ошондуктан анын кандайча чечилерин алдын-ала айтуу кыйын (К.Ж.).*

б) Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр *анткени, демек, себеби* деген байламталар аркы-

луу байланышса, бул байламталардын эки жагына тең үтүр белгиси коюлат. Анткени бул байламталар себепти, ошондой эле кошумча жыйынтыктоочу маанини да камтып турат.

Мисалы: *Чыккан үндүн кай тараптан экенин билбейсиң, анткени, аны тоонун жаңырыктары туш-тушка коштой чаап жөнөйт* (К.Ж.). *Айтикенин бул сөзү Жапар үчүн жаңылык деле эмес, анткени, бул сөздөрдү күнүнө беш-алты ирет болсо да кайталай берер эле* (А.Т.). *Данияр обон салып шаңшыды, демек, Жамийла экөө мени жолго чакырат* (Ч.А.). *Антсе да мен анын бактысына кызыкпаймын, себеби, Анархайга алгач келген өзүм* (Ч.А.).

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдөгү үтүр белгиси. Эгерде багыныңкы сүйлөм мезгилди, себепти, максатты, сын-сыпатты, салыштырууну, өлчөмдү билдирсе, багыныңкы жана баш сүйлөмдүн ортосуна үтүр белгиси коюлат.

Мисалдар: *Бүгүн көчкө жол карай берип, көзү талыды* (Ч.А.). *Күн жаркырап тийип, дүйнө жаңырып турду* (Ч.А.). *Аны угуп, мен да ызаландым* (А.Т.). *Жолдор бузулуп, көпүрөлөр жарылууда* (Т.С.). *Көл бети түнөрүп, күңгөй, тескей эки Ала-Тоо көшүлүүдө* (Т.С.). *Анын муундары калчылдап, сакалдары сербейип, көзү тунара түштү* (А.Т.). *Кечке ак саман буруксуп, чорголоп кызыл куюлат* (Т.С.). *Араба жай-баракат кылдырттап, аттар дүпүлдөтө жер муштап кетип баратат* (Ч.А.).

Шарттуу багыныңкы сүйлөмдөгү үтүр жана сызыкча. Шарттуу багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн ортосуна үтүр белгиси коюлат.

Мисалы: *Күрөк кайда болсо, баштык ошондо. Саанчы кайда болсо, сабаа ошол жерде* (макал). *Сиз кайда болсоңуз, мен ошондо* (Н.Б.). *Кай жерде той-тамаша*

болсо, Ыманбай Сараласы менен ошондо (Т.С.). Жайылып жүргөн отору кайда болсо, Жумаш да ошол жерде (Ж.Л.).

Эгерде баш жана шарттуу багыныңкы сүйлөмдөр бир тутумдуу сүйлөмдөн (жамдама жактуу, белгисиз жактуу) турса жана баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөм бири-бирине салыштыруу мамиледе болсо, анда алардын ортосуна сызыкча коюлат.

Мисалы: *Таш койсоң – таш аласың, кыш койсоң – кыш аласың. Баш көбөйсө – ырыс, кас көбөйсө – уруш* (макалдар).

Бул шарттуу багыныңкы сүйлөмдөргө эгер, эгерде деген байламта сөз тутумдашса, анда шарт, кырдаал дагы күчөтүлөт.

Мисалы: *Эгерде изденсең – табасың.*

Каршы багыныңкы сүйлөмдөгү үтүр жана сызыкча.

1. Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы каршы багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн ортосуна үтүр коюлат.

Мисалы: *Баатыр өлсө да, куралын таштабайт* (макал). *Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө* (макал).

2. Эгерде багыныңкы кошмо сүйлөмдө баш сүйлөм каршы кырдаалдан башка да салмакташ маанини алып жүрсө, анда алардын ортосуна сызыкча коюлат.

Мисалы: *Ашың болбосо – кашың болсун* (макал).

Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн ортосуна келгендеги үтүр белгиси.

Адатта, багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөн мурун келет.

а) Кээде багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү баш мүчөлөрдүн ортосуна да келип калат, мындай учурда багыныңкы сүйлөмдүн эки жагына үтүр белгиси коюлат.

Мисалы: *1-курстун студенттери, мыкты даярдангандыктан, кышкы сессияны жакшы тапшырышты. Бөлмө, терезе ачык болгондуктан, суук экен.*

б) Тең байланыштагы сүйлөмдө да бир жөнөкөй сүйлөм башка жөнөкөй сүйлөмдөгү баш мүчөлөрдүн ортосуна жайгашса, эки жагына үтүр коюлат.

Мисалы: *Асандын апасы, мен сезип турам, мектепке бир маселе менен келди. Айсалкын экзаменди, мен билип эле турам, бешке тапшырды.*

СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

1. *К. Тыныстанов.* Кыргыз тилинин синтаксиси. 6, 7, 8-кл. үчүн. – Ф., 1936.

2. *Актанов Т., Бакеев К.* Кыргыз тилинин синтаксиси. Орто мектептер үчүн. – Ф., 1939.

3. *Т. Актанов.* Грамматика. Синтаксис. Пед. окуу жайы үчүн. – Ф., 1940.

4. *Т. Актанов, Н. Макешев, К. Бакеев.* Кыргыз тилинин грамматикасы. 7–8-кл. үчүн. – Ф., 1948.

5. Азыркы кыргыз адабий тили. КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. – Б.: Бииктик. 2009.

6. Кыргыз тилинин грамматикасы. КР.УИАнын Тил институту. Ф.: Илим, 1980.

7. *А. Жапаров.* Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис. Жети жылдык мектептердин VI, VII класстары үчүн. – Ф.: Кыргызмамбас, 1950.

8. *А. Жапаров.* Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк, Синтаксис. Педагогикалык окуу жайлары үчүн. – Ф.: Кыргызмамбас, 1951.

9. *А. Жапаров.* Грамматическая структура словосочетания в современном киргизском литературном языке. Автореф. канд. филол. наук. – М., 1955.

10. *А. Жапаров, Э. Абдылдаев, Б. Орузбаева.* Кыргыз тили. 9–10-кл үчүн. – Ф., 1963.

11. *А. Жапаров.* Главные члены предложения в современном кыргызском языке. – Ф.: Мектеп, 1964.

12. *А. Жапаров.* Азыркы кыргыз тили (Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси). – Ф.: Мектеп, 1966.

13. *А. Жапаров.* Кыргыз тилинин синтаксиси. – Ф.: Мектеп, 1979.

14. А. Жапаров. Синтаксический строй кыргызского языка. 1, 2 том. – Б.: Мектеп, 1992.
15. А. Жапаров. Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков. Учебник для вузов. – Б., 2007.
16. Ы. Жакыпов, Д. Майрыков, М. Мураталиев. Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис. VII–VIII кл. үчүн. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1962.
17. Ы. Жакыпов, Д. Майрыков, М. Мураталиев. Кыргыз тили. II б., Синтаксис. VII–VIII кл. үчүн, 11-бас. – Ф.: Мектеп, 1981.
18. Ы. Жакыпов. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1958.
19. Ы. Жакыпов. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси. Педагогикалык жогорку жайлары үчүн окуу куралы. – Ф.: Мектеп, 1975.
20. К. Сартбаев. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас. 1957.
21. А. Иманов, С. Кудайбергенов, С. Үсөналиев. Кыргыз тили. II бөлүк. Синтаксис. VIII–IX кл үчүн. – Б.: Мектеп, 1992.
22. А. Иманов. Кыргыз тили. Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. 1990.
23. А. Иманов. Кыргыз тилинин синтаксиси. Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. – Б., 2009.
24. М. Мураталиев. Кыргыз тилиндеги мезгил жамдама сүйлөм. – Ф., 1956.
25. М. Мураталиев, А. Турсунов. Кыргыз тилинин сүйлөм мүчөлөрү. Кырг. ИАсы. – Ф., 1961.
26. Б. Тойчубекова. Кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр. – Ф.: Илим, 1983.
27. Ж. Мураталиева. Кыргыз тилинин морфологиясын синтаксистин негизинде окутуу. – Б., 1996.
28. К.Т. Жаманкулова. Кыргыз тилиндеги бышыктооч мүчөлөр. – Б.: Бийиктик. 2009.

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР

- Ч.А.** – Ч. Айтматов
А.Т. – А.Токомбаев
Т.С. – Т. Сыдыкбеков
Ж.Т. – Ж. Турусбеков
Ж.Б. – Ж. Бөкөнбаев
К.Ж. – К. Жантөшов
К.Б. – К. Баялинов
М.Э. – М. Элебаев
А.О. – А. Осмонов
К.Э. – К. Эсенкожоев
У.А. – У. Абдукаимов
Т.Аб. – Т. Абдымомунов
Ш.Б. – Ш. Бейшеналиев
Т.К. – Т. Касымбеков
М.Аб. – М. Абдукаримов
Т. Ү. – Т. Үмөталиев
Н.Б. – Н. Байтемиров
А.С. – А. Стамов
Ж.М. – Ж. Мавлянов
С.С. – С. Сасыкбаев
А.У. – А. Убукеев
Ш.С. – Ш. Садыбакасов
М.Ж. – М. Жангазиев
С.Ө. – С.Өмүрбаев
М.Б. – М. Борбугулов
М.Г. – М. Горький
И.Т. – И. Тургенев
И.И. – И. Исаков
М.С. – Мамин-Сибиряк
И.П. – Беляев

МАЗМУНУ

Киришүү	3
Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси	5
Синтаксистик структуралык бирдиктер	6
Сүйлөмдүн табияты	6
Сүйлөмдүн маанисине карай бөлүнүшү	22
Жай сүйлөм	22
Суроолуу сүйлөм	26
Илептүү сүйлөм	28
Жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби	30
Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү – сүйлөмдүн структуралык негизи	31
Сүйлөмдүн ээси	32
Энин сөз түркүмдөр аркылуу берилиши	38
Энин тутуму	48
Сүйлөмдүн баяндоочу	49
Баяндоочтун милдетин аткаруучу сөздөр	55
Этиштик баяндоочтор	55
Атоочтук баяндоочтор	64
Баяндоочтун тутуму	65
Баш мүчөлөрдүн ортосунда сызыкчанын коюлушу	66
Айкындооч мүчөлөр	67
Толуктооч	67
Толуктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү жана структурасы	68
Тике толуктооч	69
Кыйыр толуктооч	70
Жөнөкөй жана тутумдаш толуктооч	71

Аныктооч	72
Аныктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү жана структурасы	73
Жөнөкөй жана тутумдаш аныктоочтор	80
Бышыктооч	81
Бышыктоочтун түрлөрү	81
Бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү	81
Сын-сыпат бышыктооч	82
Сан-өлчөм бышыктооч	85
Мезгил бышыктооч	87
Орун бышыктооч	97
Себеп бышыктооч	104
Максат бышыктооч	105
Бир тутумдуу сүйлөмдөр	108
Белгилүү жактуу сүйлөмдөр	110
Жамдама жактуу сүйлөм	112
Туюк жактуу сүйлөм	113
Жаксыз сүйлөм	115
Атама сүйлөм	118
Толук жана кемтик сүйлөм	122
Кемтик сүйлөмдөр	124
Грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр	126
Каратма сөз	127
Сырдык сөз	131
Киринди сөз	135
Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү	140
Түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөр	155
Кошмо сүйлөмдүн синтаксиси	160
Жалпы маалымат	164
Тең байланыштагы кошмо сүйлөм	164
Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөм	166
Байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөм	170
Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм	173

Мезгил багыныңқы сүйлөм	175
Себеп багыныңқы сүйлөм	176
Максат багыныңқы сүйлөм	178
Шарттуу багыныңқы сүйлөм	179
Каршы багыныңқы сүйлөм	180
Сыпат багыныңқы сүйлөм	182
Салыштырма багыныңқы сүйлөм	183
Өлчөм багыныңқы сүйлөм	184
Чечме сүйлөм	185
Амал багыныңқы сүйлөм	187
Өтмө курулуштагы багыныңқы сүйлөм	189
Бир нече багыныңқы сүйлөм катышкан кошмо сүйлөм	190
Аралаш кошмо сүйлөм	193
Төл жана бөтөн сөз	194
Тике сөз	195
Пунктуация	198
Ажыратуучу тыныш белгилер	205
Бөлүп көрсөтүүчү тыныш белгилер	208
Жөнөкөй сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилер	209
Кошмо сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилер	218
Сунуш кылынган адабияттар	222
Шарттуу белгилер	224

Жаманкулова Гүлжамал Төлөгөновна

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ
ТИЛИНИН СИНТАКСИСИ**

(Синтаксис курсу боюнча окуу куралы)

Тех. редактор *Бокоева Н.*

Мукабанын дизайнери *Ибраимова П.*

Корректор Төлөгөнова Г.

Компьютердик калыпка салган *Абдыкалыкова А.*

Терүүгө 01.11.13-ж. берилди. Басууга 04.09.14-ж. кол коюлду

Офсет кагазы. Формат 84x108^{1/16}. Көлөмү 14,25 б.т.

Нускасы 500. Заказ № 1214.

Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту